

FRIESLAND TOT DE ELFDE EEUW

UITGEGEVEN BIJ DE HERDENKING VAN HET
HONDERDJARIG BESTAAN VAN HET FRIESCH
GENOOTSCHAP VAN GESCHIED- OUDHEID- EN
TAALKUNDE TE LEEUWARDEN IN 1927

FRIESLAND

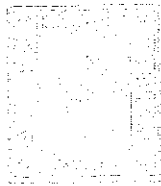
TOT DE ELFDE EEUW

Zijn oudste beschaving en geschiedenis

DOOR

Mr. P. C. J. A. BOELES

MET EEN KAART, 48 PLATEN EN 11 AFBEELDINGEN IN DEN TEKST

UITGEGEVEN DOOR MARTINUS NIJHOFF TE 'S-GRAVENHAGE
MEYER & SCHAAFSMA TE LEEUWARDEN
1927

Aan de nagedachtenis van mijn vader
Mr. W. B. S. BOELES
als bibliothecaris en voorzitter van het
Friesch Genootschap

INHOUD

	Bladz.
VOORBERICHT	XI
FRIESLAND VOÓR DEN TERPENTIJD	1
1. DE BODEM. — HET DILUVIUM	1
2. DE STEENTIJD	4
3. DE TIJD DER BRONZEN WAPENEN EN WERKTUIGEN	12
4. DE LATERE VOÓR-ROMEINSCHE CULTUUR DER ZAND EN VEENSTREKEN	19
DE EERSTE PERIODE VAN DEN TERPENTIJD (van omstreeks 2 ^e eeuw v. C. — 400 n. C.)	
1. INLEIDING:	
A. Over terpentijd en terpencultuur in het algemeen	23
B. Uit de geschiedenis van het terpenonderzoek	29
C. Het ontstaan en de bewoonbaarheid der Friesche kleistreken. — De structuur der terpen	36
2. FRIESLAND EN DE FRIEZEN VOLGENS DE BERICHTEN DER KLASSIEKE GESCHIEDSCHRIJVERS	46
3. SPOREN VAN HET VERBLIJF DER ROMEINEN IN FRIESLAND	61
4. DE AANVANG VAN DE TERPENCULTUUR.	69
Vroege groepen van inheemsche vondsten	
5. DE FRIEZEN EN HUN VAATWERK. — DE OORSPRONG VAN DE FRIESCHE CULTUUR	79
6. INDUSTRIE. — HANDEL. — ROMEINSCHE IMPORT	85
7. WONINGEN. — LANDBOUW EN VEETEELT. — DAGELIJKSCH LEVEN	107

DE TWEEDE PERIODE VAN DEN TERPEN-
TIJD (van omstreeks 400 n. C.—het midden der
8e eeuw.)

1. DE TIJD DER IMMIGRATIE EN EXPANSIE (400—het
midden der 7e eeuw).
 - A. Inleiding 120
 - B. Immigratie van Angelen en Saksen 123
 - C. De cultuur van Hoogeteintum 130
2. HISTORISCHE BERICHTEN SEDERT DE 7e EEUW.
— DE INVOERING VAN HET CHRISTENDOM. —
STRIJD MET DE FRANKEN. — ONDERWERPING
DER FRIEZEN 140
3. HANDEL. — VERKEER. — GOUDRIJKDOM. —
MUNTVONDSTEN EN HUNNE HISTORISCHE BETEE-
KENIS 151
4. GERMAANSCH EIERKUNST 171
5. RUNENSCHRIFT. — DE OUDSTE FRIESCHE TAAL-
DOCUMENTEN 190

DE DERDE PERIODE VAN DEN TERPEN-
TIJD (midden 8e eeuw—11e eeuw).

1. HET BESTUUR VAN FRIESLAND ALS DEEL VAN HET
FRANKISCHE RIJK 197
2. RECHTSWEZEN. — DE LEX FRISIONUM. — STRAF-
RECHT 201
3. DE CHRISTELIJKE KERK. — GRONDBEZIT VAN HET
KLOOSTER FULDA. — ECONOMISCHE TOESTANDEN
— GEOGRAPHIE 210
4. HET OPTREDEN DER NOORMANNEN 220
5. HANDEL. — MUNTVONDSTEN. — CERAMIEK. —
KUNST 231

AANTEKENINGEN 239

TOELICHTING BIJ DE PLATEN 264

VOORBERICHT

Bij de verschijning van dit boek zal het Friesch Genootschap te Leeuwarden een eeuw hebben bestaan. In dien langen tijd is een niet gering deel van zijn werkzaamheid gericht geweest op het bijeenbrengen van materiaal, dat van belang is voor de kennis van Friesland's oudste beschaving en geschiedenis.

De resultaten van dit werk waren tot dusverre niet voldoende te waardeeren en te overzien in den primairen vorm, waarin zij zich plegen voor te doen. Vondstenbeschrijvingen, lijsten van aanwinsten en catalogi, onmisbaar als solied fundament, spreken zelden rechtstreeks tot ruime kringen. Zelfs algemeene tijdschriftartikelen raken uit het oog, verscholen in reeksen van jaargangen. De eerste vraag blijft steeds, die naar een algemeen werk.

Stellig ontbreekt het hier te lande niet aan zeer enkele, verdienstelijke geschriften, die vroege gegevens, vooral de resultaten van eigen opgravingen, samenvattend hebben behandeld, in voor leken begrijpelijke taal, doch het in vele opzichten algemeene waarde hebbende Friesche materiaal werd daarin veelal slechts terloops aangeroerd.

Reeds lang lag het in onze bedoeling om het gedurende een lange reeks van jaren, in nauw contact met de thans behandelde gegevens, verkregen inzicht en de gedane waarnemingen vast te leggen. Het eeuwfeest van het Friesch Genootschap scheen een gunstig oogenblik om aan dit voornemen uitvoering te geven.

Vooraf ging een, in portefeuille gehouden, systematische beschrijving der meest belangrijke bodemvondsten. Niet alleen die vondsten, ook de literaire overlevering en desbetreffende literatuur diende geraadpleegd te worden. Den oudheidkundige en numismaticus mangelt het soms aan voldoende historische kennis, den eigenlijken historicus, die uit geschreven bronnen pleegt te putten, vaak aan zelfstandigen kijk op het archaeologische materiaal. Toch kan de oudste

geschiedenis, in ruimen zin genomen, van welk gebied ook, waar zooveel verloren ging, slechts dan volledig tot recht komen, wanneer alle gegevens harmonisch verwerkt worden.

Beperking van het onderwerp vergemakkelijkte het streven om dit te bereiken. Bij een eerste poging is volledigheid niet te verwachten. Ook aan de terpen-anthropologie zal op den duur meer aandacht gewijd moeten worden bij het groeien der door systematisch bodemonderzoek gedocumenteerde verzamelingen van menselijke skeletten.

Hoewel de afgebeelde voorwerpen, behoudens enkele uit het Groninger terpengebied, alle in de tegenwoordige provincie Friesland zijn gevonden, hebben onze beschouwingen dikwijls betrekking op een grooter Friesland, het oude Friesland, waarvan Westergo wel het oudste centrum vormde. De bewerker had het voorrecht te kunnen beschikken over de sedert zijn beheer en de eerste beschrijving door Dr. W. Pleyte aanzienlijk in beteekenis en volledigheid toegenomen verzamelingen van het Friesch Museum. Het voorrecht tevens om meer algemeen bekend te kunnen maken, en naar hij hoopt te doen waardeeren, de in meerdere opgravingsrapporten vervatte, belangrijke resultaten van het werk der „Vereeniging voor Terpen-onderzoek”, die financieel door Friesland nog te weinig wordt gesteund. Aan Dr. A. E. van Giffen onzen dank voor de toestemming om uit die rapporten enkele karakteristieke afbeeldingen te mogen overnemen.

In het bijzonder ook voor de welwillendheid om, met instemming der „Vereeniging voor Heimatstudie der Stellingwerven”, ongepubliceerde gegevens betreffende de eerste opgraving van een neolithischen grafheuvel in de provincie Friesland ter reproductie af te staan. Onzen dank ook aan de beheerders der Buma- en Provinciale bibliotheken te Leeuwarden voor de verleende hulp en aan de velen, die ons met literatuur ten dienste stonden. Eindelijk dient met erkentelijkheid te worden vermeld, dat het Friesch Genootschap en de contribuanten tot het jubileumfonds de uitgave en ruime illustratie van dit werk mogelijk hebben gemaakt.

Leeuwarden, Juli 1927

P. C. J. A. BOELES

FRIESLAND VÓOR DEN TERPENTIJD

1. DE BODEM — HET DILUVIUM

Cultuur staat steeds in nauw verband tot den aard van den bodem waarop zij groeit. De betrekkelijk zeer recente kleigronden, die het Westen en Noorden van de provincie Friesland vormen en met een breeden zoom Groningen en Oost-Friesland omsluiten, geven dan ook niet alleen een geologische tegenstelling met de oudere zand en veenstreken, waaruit het overige deel van Friesland bestaat. Nog heden ten dage kan men de bewoners van beide gebieden dikwijls onderscheiden, wanneer zij op marktdagen te Leeuwarden samenstromen of feesten en kermissen hen bijeen brengen.

De zand- en veenstreken waren reeds lang bewoonbaar, toen de zee nog bezig was de kleigronden te vormen. De oudste cultuur-sporen zijn dan ook op de geologisch oudere gronden ontdekt. Vindt men deze sporen dus niet op de klei, die voor de kennis der latere beschaving, in zijn terpen, een buitengewoon rijk materiaal heeft bewaard, anderzijds zijn op de oudere gronden de overblijfselen van die meer recente cultuur uitermate schaarsch. De kleistreken leeren kennen de oudste beschaving van het Friesche volk in Friesland. De oudere gronden spreken van Friesland v ó ó r de komst der Friezen. Wanneer de geoloog vertelt van het ontstaan der oudere gronden, dan klinkt het als een 'schoone sage, waarbij geweldige oerkrachten een rol speelden. Voor ons bestek is alleen van belang de bovenlaag, waarop onze voorouders hun primitief bestaan hebben geleid.

Het oudst zijn de zandgronden, ontstaan tijdens het voorlaatste geologische tijdperk, het diluvium. Heel diep

liggen de nog oudere formaties van het tertiair, dat nog slechts éénmaal is aangeboord op een diepte van ongeveer 226 M., toen men te Suameer, ten Zuiden van Bergum, naar water zocht voor de inter-communale waterleiding. Eenige schelpen „*Nucula cobboldia*”, toen opgehaald, vertegenwoordigen de alleroudste sporen van dierlijk leven in deze streken, die toen door de zee werden bedekt.

Bij het begin van het diluviale tijdperk was Nederland een delta-gebied, waarover en waardoor de groote rivieren de zee bereikten, Het Rijnwater werkte mee tot de vorming van den Frieschen bodem door het achterlaten van uit het Zuiden meegevoerd zand en grind. Graaft men ten Zuiden van Dokkum een gat in het zand, dan komt dat zuidelijk grind al spoedig voor den dag. Elders ligt het onder latere lagen bedolven.

Inmiddels zijn de gletschers op de bergen van Noorwegen en Zweden en op de Alpen tot reusachtige ijsmassa's aangegroeid, zooals men die thans nog kan leeren kennen in Groenland, steeds schuivend naar de zee en daar afbrekend en verder drijvend als ijsbergen, die eenigen indruk geven van de enorme dikte van deze ijslaag.

Na den delta-tijd schoven de gletschers uit het Noorden en uit het Zuiden van de Alpen elkaar tegemoet, totdat zij in den „Grooten IJstijd” slechts een hier bredere, daar smallere strook van Midden-Europa vrij lieten. Uit die strook kwamen de oudste teekenen van het bestaan van menschen in Europa voor den dag. De mensch uit den IJstijd. De bewoner der grotten in Zuid-Frankrijk en Spanje. De tijdgenoot van mammoth en bizon en van den holenbeer.

Eenmaal, vermoedelijk slechts éénmaal, heeft het uit het N. Oosten opdagende landijs ook de tegenwoordige provincie Friesland en een groot deel van Nederland, ongeveer tot de streek boven Nijmegen, met een zeer dikke laag bedekt. Vooraf had het een langen weg afgelegd sedert het van de rotsen gleed en uit de richting van het Zuiden van Zweden en de Oostzee-eilanden, Gotland en Oesel naar ons toe kwam. Uit den rotsachtigen bodem, waar-

over het heen schoof, nam het ijs grootere en kleinere steenen mee en fijn slik, de grondmoraine, die na het wegsmelten van den gletscher als een keileemlaag achterbleef op de zuidelijke zand- en grindlagen van den delta-tijd. Grootere steenbrokken, van de rotsen boven op den gletscher gerold, werden eveneens naar hier meegevoerd en konden later gebruikt worden voor den bouw der hunnebedden.

In Gaasterland, het Z.W. van Friesland, herinnert het golvend *m o r a i n e - l a n d s c h a p* (Pl. I, 1) nog heden aan den schuivenden druk van het landijs. Aan de Zuidkust heeft het grondmoraine-materiaal zich opgehoopt tot de vermaarde kliffen: het nu vergraven Roode Klif, het Mirnser Klif en het Oude Mirdumer Klif. Prachtige natuurmonumenten uit den diluvialen tijd, vooral het laatste, met ons mooiste keileemprofiel (Pl. I, 2). De zwerfsteenen uit deze kliffen vertoonen dikwijls de typische gletscherkrassen. Hun samenstelling en de soms daarin geklemde versteende diertjes maakten het mogelijk de streken te bepalen, waaruit of waarlangs het landijs den tocht naar Friesland ondernam. Kalksteenen uit het Roode en Mirdumer Klif bevatten o.a. versteende schelpkreeften (*Beyrichia*), die van de krijtklippen in het Oostzeegebied, tusschen Gotland en Oesel, moeten zijn afgescheurd.

Waar de zee het keileem niet wegspoelde vormt het overal nog een deel van den Frieschen bodem. Soms, in Gaasterland, is de laag 30 tot 40 M. dik, soms slechts een vierde van een meter. In Gaasterland komt het keileem aan de oppervlakte, elders is het door latere lagen van varierende dikte bedekt. In het Noorden en Westen ligt het diluvium het diepst, maar nooit gelijkmatig en in de kleistreken komt het zand hier en daar verrassend ver naar boven, zoodat de terp van Bornwerd ten W. van Dokkum er nauwelijks door een dunne alluviale laag van gescheiden wordt en de vraag rijst of onder de klei niet hier en daar een oudere beschaving dan die der terpenbewoners bedolven ligt.

De diluviale zandgronden vormen nog een groot gedeel-

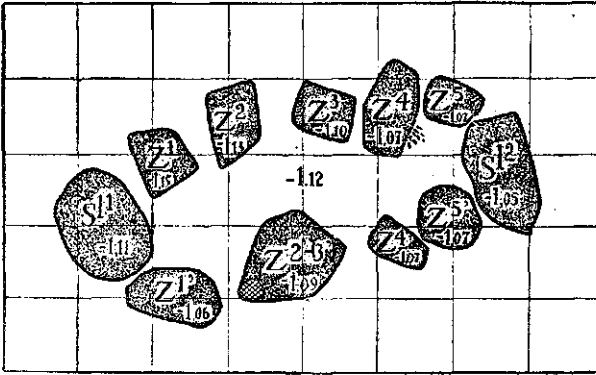
te van het niet door klei bedekte Friesland en hebben een eigenaardig verloop, vaak van het N.O. naar het Z.W., de richting die ook door het landijs werd ingeslagen. Een blik op de geologische kaart van het Noorden van ons land maakt alle verdere beschrijving overbodig. Zandstrooken wisselen af met grillig omljnde plekken, waar laagveen zich vormde in de dalen die door het van de smeltende gletschers wegvlietende water waren uitgeschuurd. Vooral valt op de verwante structuur van den bodem van Drente, waarmede het Zuid-Westen en Oosten van de provincie Friesland geologisch een onafscheidelijk geheel heeft gevormd. Er bestaat dan ook, zooals nader zal blijken, geen kenmerkend verschil tusschen de cultuur-overblijfselen uit de verschillende deelen van dit uitgestrekte gebied, waarin de provinciale grens tusschen Friesland en Drente eerst laat is getrokken. Het hoogveen langs die grens, ontstaan op moerassigen bodem, zal de latere afscheiding bevorderd hebben. Eén geheel vormen ook de kleistreken van Friesland en Groningen, tot het eind der Middeleeuwen bewoond door een Friesch sprekende bevolking. Zoo vallen de grenzen op de geologische kaart van Noordelijk Nederland volmaakt samen met de lijnen, die de oudere culturen der zand-en veenstreken scheiden van de jongere beschaving der kleigronden.

2. DE STEENTIJD

Sporen van den mensch uit den „IJstijd”, het oudere of palaeolitische steenen tijdperk, behoeft men in Friesland niet te zoeken, daar dit destijds door de bedekking met het landijs onbewoonbaar was. Heel Nederland was toen nog zonder bewoners. Zelfs de oudste cultuursporen, die in het Zuidelijkste punt van ons land, in Limburg, eerst kort geleden goed bekend werden, liggen niet tusschen, maar op de diluviale lagen. Twee m a m m o u t h k i e z e n, in de verzameling van het Friesch Museum, volgens den schenker gevonden in een stukje heide te Nijegaasterhoek onder Nijega, ten Z.O. van Leeuwarden, herinneren echter aan de vroege periode, waarin een grot-

bewoner van Zuid-Frankrijk het beeld van dezen harigen olifant met verrassende kunstvaardigheid grifte in een nog bewaard gebleven stuk ivoor.

Eerst in de derde periode van den lateren steentijd, mogelijk reeds iets vroeger, krijgen wij in Friesland, op de di-

Afb. 1. Standspoor van het hunnebed te Rijs

luviale gronden, onze oudste bewoners, die als voornaamste monument hebben nagelaten het *h u n n e b e d* bij Rijs in Gaasterland. In 1849 ontdekt in een zandheuvel-tje, werd het terstond daarna vernield. Een plaatselijk onderzoek, kort na de vernieling ingesteld door Dr. L. J. F. Janssen, Conservator van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, geeft nog een voorstelling van dit in Friesland eenige steengraf, dat de verzameling van het Friesch Genootschap verrijkte met een viertal geslepen vuursteen-bijlen en een paar scherven van hunnebedden-vaatwerk. In 1922 heeft Dr. A. E. van Giffen dezen heuvel nader systematisch afgegraven, de *s t a n d s p o r e n* van een elftal draagsteenen teruggevonden (Afb. 1) en aldus den vorm van het hunnebed volmaakt zeker kunnen reconstrueeren. Tal van scherven van hunnebedden-vaatwerk en eenige ongeslepen werktuigjes en vuursteen (Pl. II) kwamen bij dit laatste onderzoek nog voor den dag.

De in Drente door talrijke nog bewaard gebleven hunnebedden zoo rijk vertegenwoordigde cultuur van het hunnebeddenvolk strekte zich dus uit tot de het verst van

Drente verwijderde Z.W.hoek van Friesland. De naaste buur was het eveneens vernielde hunnebed, dat de beroemde Franeker hoogleeraar Camper nog kon afteekenen in het laatst der 18de eeuw. Volgens hem lag het in de omgeving van Finkega in Friesland. In werkelijkheid bevond het zich in Overijssel, op het landgoed de Eeze bij Steenwijk, waar van Giffen de grondslagen ervan terug vond.

De elf draagsteen en van het graf te Rijs vormden met eenige zware deksteen een afgerond rechthoekige steenkamer met een ingang, waardoor de onverbrand gelaten afgestorvenen hun laatste rustplaats bereikten. Meerdere personen werden hier begraven. Stukjes houtskool herinneren aan offervuren, de scherven van talrijke kommen, nappen en bekers aan de spijzen, die hier naar religieus gebruik werden gedeponneerd.

Dr. Janssen achtte het mogelijk, dat deze menschen Kelten waren. Thans lijkt dat zeer onwaarschijnlijk. Latere onderzoekers denken aan West-Indo-germanen.

Waar kwam dit volk vandaan? Stellig uit de gebieden om de Oostzee, waaruit het landijs, in veel oudere tijden, de steenen voor het graf had aangevoerd. Over N.W.-Duitschland hebben zij het Noorden van ons land bereikt en langs dien weg, in dat gebied, herinneren soortgelijke steengraven en de daarbij behoorende ceramiek aan de verwanten, de voorouders en tijdgenooten van de eerste Gaasterlanders.

Kennelijk behoorde de beschaving van het hunnebeddenvolk in onze noordelijke provinciën tot een samenhangende Noord-Europeesche cultuurgroep, die zich vooral door het vaatwerk en den vorm der steenen bijlen onderscheidde van een gelijktijdige West-Europeesche groep, bekend vooral uit Frankrijk en België, waartoe ook de cultuur van Limburg behoorde. Hunnebedden komen hier te lande niet zuidelijker voor dan bij de Lage Vuursche in het Gooi. Al moge dit ten deele verklaard kunnen worden door het verder zuidelijk ontbreken van groote zwerfsteen, dit neemt niet weg, dat ook het hunnebedden-vaatwerk niet zuidelijker is geconstateerd dan bij het

Uddeler-meer op de Veluwe, waar ook nederzettingen, speciaal „hutkommen” zijn ontgraven.

De verspreiding der voor beide cultuurgroepen typische bijlvormen heeft voorts de scheiding zeer duidelijk aan het licht gebracht en het onderzoek van de steensoort, waaruit die bijlen vervaardigd zijn, heeft dit prachtig bevestigd. In Zuid-Limburg zijn uitgebreide mijngangen ontdekt, als reeds lang uit België bij Spiennes bekend, waarlangs het ruwe vuursteen materiaal uit het krijt werd gedolven. Ook vond men werkplaatsen, waarin deze ruwe steen tot wapenen enz. is bewerkt. De samenstelling van de in onze Noordelijke provinciën gevonden steenen bijlen leerde echter, dat bij de vervaardiging daarvan de Limburgsche vuursteen bijkans geen rol heeft gespeeld.

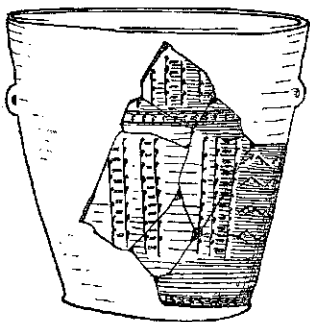
Het gebied van de Noordelijke groep reikt tot in Denemarken en omvat in het Oosten o.a. Hannover en Westfalen, doch naar het Zuiden, in ons eigen land, bleef zij scherp gescheiden van de West-Europeesche groep.

De menschen van Rijs waren geen eigenlijke Nomaden meer. Reeds bij den overgang naar den lateren steentijd treden huisdieren op en wordt al spoedig eenige landbouw uitgeoefend.

Met de versiering van het hunnebedden-vaatwerk, de megalith-ceramik deed ook de kunst haar intrede in de Noord-Europeesche beschaving, In den IJstijd werd reeds een naturalistische beeldende kunst beoefend, die de grotten van Altamira in Spanje versierde met prachtige, natuurgetrouwe voorstellingen van bizons en van andere dieren. Hier in het Noorden eeuwen later een zuiver rechtlijnige, geometrische versiering van vaatwerk. Van belang is het, dat men binnen de grenzen van de Noordelijke cultuurgroep zoowel het hunnebedden-vaatwerk, als de daarop voorkomende versiering tot de prilste jeugd kan nagaan. De ceramik uit Rijs en de daarmee op een lijn staande, prachtig volledige en uitgebreide verzameling door Dr. Holwerda opgegraven uit het groote steengraf te Drouwen in Drente, vertegenwoordigen de laatste ontwikkeling en hoogsten bloei van deze primitieve kunst.

Het oppervlak der schalen, kommen, trechterbekers, enz. is hier reeds geheel versierd met het horizontaal en vertikaal verloopende ornament van diep ingestoken lijnen, dat herinnert aan patronen van vlechtwerk van biezen of twijgen. Geen wonder, dat tot dusver dit ornament vrij algemeen werd en wordt verklaard als een nabootsing van vlechttechniek. De ontwikkeling, die het hier bedoelde ornament vertoont, schijnt deze opvatting echter niet te steunen.

Het vroegste Noord-Europeesche vaatwerk, afkomstig uit de bekende Deensche „Kjoekkenmoeddinger”, de afvalshoopen van door den mensch weggeworpen schalen van eetbare schelpdieren, is nog onversierd, behoudens vingerindrukken op en bij den rand. Daarna komt de eerste en wel rechtlijnige versiering als randornament, dat nog niets heeft van een nabootsing van vlechtwerk. Geleidelijk breidt deze versiering zich dan uit over het geheele oppervlak, zooals het latere hunnebedden-vaatwerk, o.a. uit Gaasterland, dit doet zien. Een dergelijke geleidelijke uitbreiding van het ornament is een ook uit andere stijlperioden niet onbekend en zeer natuurlijk verschijnsel. Zoo zullen wij straks, in den tijd der volksverhuizingen, het Germaansche dierornament eerst als randdier en ten slotte als bedekker van het geheele oppervlak zien optreden. Het is dus niet zeker, dat de versiering van de megalith-ceramik rechtstreeks geïnspireerd is op vlechtwerk.

Afb. 2. Vaas uit het hunnebed te Rijs. (Reconstructie zie pl. II. 4)

Geheel zelfstandig mag men zich de geschetste ornamentontwikkeling overigens niet voorstellen. Reeds in den steentijd stonden de volkeren van Europa met elkander in verkeer en deden algemeene invloeden zich tot in het hooge Noorden gelden. In hoeverre bij die invloeden het vlechtwerk een rol heeft gespeeld, kan hier in het midden worden gelaten.

De aardewerk-scherven uit Rijs, de oudste vertegenwoordigers van de kunst in Friesland,

zijn dikwijls voor den kenner voldoende om zich met zekerheid een voorstelling te maken van den vorm van de schaal, de kom of den beker, waarvan zij afkomstig zijn. Zelfs van het geheele ornament, zooals de reconstrueerende teekeningen van Dr. van Giffen dit laten zien (Afb. 2).

De tijd, waarin het steengraf te Rijs werd gebouwd is tegenwoordig wel ongeveer aan te duiden. De derde phase toch van den lateren steentijd, waartoe het behoort, als een der latere, geheel in een zandheuvel verborgen hunnebedden, wordt naar beneden begrensd door de vierde of laatste phase van het neolithicum, waarin de mensch in het noordelijke cultuurgebied reeds bekend werd met eenige, nu nog uitermate zeldzame wapenen van metaal. Aanvankelijk van koper, daarna van tinarm brons. Bij de bespreking van den bronstijd zal blijken, dat dit in ons land plaats had tusschen 2000 en 1500 jaren vóór onze jaartelling. Ruim geschat is ons steengraf dus te stellen omstreeks 2000 vóór Christus, toen metalen voorwerpen in Friesland nog geheel onbekend waren en de bevolking zich moest redden met wapenen en werktuigen van steen, waarmee, volgens hedendaagsche proefnemingen, heel wat bereikt kon worden. Ook been en hertshoorn zal verwerkt zijn.

De zandgronden in het Z.O. van Friesland, gelegen tusschen Drente, het land der hunnebedden, en Gaasterland, waren in den hunnebedden-tijd waarschijnlijk reeds bewoond. Enkele daar gevonden vuursteenbijlen (Pl. III 3,5), zijn nauw verwant aan de breedtoppige, in het buitenland dik-nekkig genaamde, bijlen uit Rijs, doch geven geen zekerheid, nu deze vorm zich tot in de vierde phase van den steentijd heeft gehandhaafd. Een enkele bijl vertoont echter een vroeger type.

Wel staat vast, dat deze zandgronden althans in het laatste deel van het neolithicum, zij het ook schaarsch, bevolkt waren. Het is dan ook niet gelukkig om, zooals dat op recente oudheidkundige kaarten van Nederland wel geschiedde, in Friesland alleen Rijs aan te stippen

vanwege het hunnebed. De indruk wordt daardoor gewekt, alsof de Friesche zand- en veenstreken overigens tot en met den Karolingischen tijd onbewoond waren.

Juist voor de vierde phase van den steentijd zijn de zandgronden in het Z.O. van beteekenis en ook, zooals verderop zal blijken, voor den lateren vóór-Romeinschen tijd.

Elke beschavings-periode heeft karakteristieke verschijnselen opgeleverd en zoo kenmerkt het einde van den steentijd zich, behalve door vroege, hier niet voorkomende stukken metaal, door een wijziging van het grafritueel, het optreden van dolken van vuursteen en bepaalde vormen van strijdbijlen van een zachtere steensoort met een daarin geboorde ronde opening voor den steel. Daarnaast bleven, dat kan grif worden toegegeven, meerdere reeds vroeger voorkomende typen van vuursteenbijlen, pijlspitsen, enz. in gebruik, waarvan de vormen verlopen, doch dit laatste verschijnsel mag niet leiden tot een algeheele verloochening der losse steenvondsten als middel om praehistorische tijdperken te leeren kennen. De laatste opgravingen in Friesland hebben dan ook volkomen bevestigd wat de vuursteendolken (Pl. III 4) en -strijdbijlen reeds voordien deden veronderstellen. De omgeving van Rottevalle in Achtkarspelen, Nijega in Smalingerland, Bakkeveen in Opsterland, Haule, Donkerbroek en Oosterwolde in Oost-Stellingwerf, om slechts de voornaamste vindplaatsen te noemen, was in de laatste periode van den steentijd reeds bewoond.

De fraai gepolijste steenen *s t r i j d b i j l* met steelopening, afkomstig *u i t N i j e g a* (Pl. III 2), treft door hare sierlijke vormen, waaraan men proeft, dat deze het resultaat zijn van een harmonische, geleidelijke ontwikkeling. Een ontwikkeling die tot Jutland is te vervolgen. Zulke vormen zijn niet blijvend en daardoor zeer geschikt voor relatieve tijdsbepaling. Meer wapen dan werktuig, was een dergelijke strijdbijl de trots van den weerbare man, het symbool van zijn kracht.

Een aan de meest elegante Jutlandsche strijdbijlen verwant exemplaar, iets ouder dan dat van Nijega, werd on-

der Steenwijk (Pl. III 1), dicht bij de Friesche grens gevonden. Vergelijking van beide exemplaren geeft een indruk van de geleidelijke ontwikkeling der vormen. Ook uit ons land zijn er bewijzen, dat deze strijdbijlen werkelijk karakteristiek zijn voor de laatste phase van den steentijd. In een grafheuvel bij het Uddeler-meer lag een Nijega-type naast een voor de bedoelde periode karakteristieke „touwbeke” en al ware dit nog niet overtuigend, ook in Friesland zelf ontbreken dergelijke gegevens niet meer. Tot kort geleden hadden wij hier slechts losse vondsten, maar in Augustus 1925 is ten Noorden van Oosterwolde en ten Westen van Haule, in de gemeente Ooststellingwerf, nu ook een graf met bijgaven ontdekt en deskundig onderzocht. Dr. van Giffen vond hier in den „Galgenberg”, in samenwerking met de plaatselijke oudheidkundige vereeniging, onder den heuvel een door een groote kringgreep omgeven graf, kennelijk, hoewel niet meer volmaakt duidelijk, van een onverbrand begraven mensch. Als bijgaven voor den doode lagen daar een breedtoppige (diknek) vuursteenbijl, een strijdbijl van een zachtere steensoort met een rond steelgat en een vuursteenspaantje (Pl. IV). Dergelijke grafheuvels met hurkgraven zijn typisch voor de laatste phase van den steentijd. In tegenstelling met de oudere, als massagraf gebezigde hunnebedden, werd er slechts één persoon in begraven. In verschillende deelen van ons land, speciaal op de Veluwe en in Drente, zijn dergelijke graven blootgelegd en in de literatuur bekend onder de waarschijnlijk onjuiste benaming van „koepelgraven”. Bij Harendermolen, bij de grens van Groningen en Drente, lag in éénzelfden heuvel boven het hurkgraf een jonger graf uit den bronstijd, als aanschouwelijk beeld van de opvolging der verschillende cultuurperioden en van de gemakzucht van den mensch om een voor een ander opgeworpen heuvel te bezigen, gelijk de koekoek zijn ei legt in een niet door hem gebouwd nest. Iets ten Noorden van den Galgenberg kwamen in het z.g. „Oldleger” een aantal ongeslepen vuursteen instrumentjes voor den dag met soms ter verscherping getoucheerde kanten, van dezelfde soort als de nagra-

ving in den hunnebed-heuvel te Rijs aan het licht bracht.

Zoo komt reeds in den steentijd meer en meer teekening in de geschiedenis der Friesche zand- en veenstreken.

3. DE TIJD DER BRONZEN WAPENEN EN WERKTUIGEN

De zand- en veengronden bij Bakkeveen, Donkerbroek en het riviertje de Tjonger (of Kuinder) in het Zuid-Oosten van Friesland, hebben enkele wapenen en werktuigen uit den bronstijd geleverd, die goed aansluiten bij de in het vorige hoofdstuk besproken steentijd-vondsten uit diezelfde streek. De continuïteit der bewoning is daarmede voor het bronzen tijdperk bewezen. In totaal zijn het slechts zeyen bronzen voorwerpen, alle in het bezit van het Friesch Museum, waarbij wellicht nog enkele geteld moeten worden, die in particulier bezit zijn gebleven. Vier bijlen, één celt of holle bijl, een speerpunt en een fraai zwaard, een z.g. Hallstatt-type (Pl. V 2), uit de laatste phase van den Nederlandschen bronstijd. Het oudste voorwerp is een nog bijkans geheel vlakke randbijl (Pl. V 4), op een diepte van ongeveer 7 M. opgebaggerd uit het veen bij Donkerbroek. De vervaardiging valt, ruw geschat, in den tijd van 1500—1000 v. Chr. Het Hallstatt-zwaard, dat bij de kanalisatie van de Tjonger puntgaaf voor den dag kwam uit het zand, zal ongeveer tusschen 1000 en 500 vóór onze jaartelling in den grond geraakt zijn. Tezamen bestrijken deze vondsten dus een periode van hoogstens 1000 jaren en het is zeker, dat nog lang na het bekend worden van het kostbare brons ook gebruik is gemaakt van steenen wapenen en werktuigen, als vuursteen spaantjes en bijlen van steen met verlopen vormen.

Van krachtigen bloei getuigt de bronscultuur van Friesland stellig niet en ook de overige Nederlandsche vondsten maken, vergeleken bij die der centra als Sleeswijk, Denemarken, Zweden en de meer zuidelijke landen, geen rijken indruk. Aanvankelijk heeft dit bij sommige Nederlandsche onderzoekers zelfs geleid tot een miskenning van de beteekenis van deze cultuur in ons land en

een niet voldoende acht slaan op hare verschijnselen. Bij een meer nauwlettende inspectie van het in onze musea voorhanden materiaal, bleek echter de omvang daarvan nogal mee te vallen. De uit het buitenland bekende hoofdsorten zijn daarbij alle vertegenwoordigd, zelfs kwamen er uit Gelderland en Overijssel twee vlakbijlen van koper voor den dag, die tot de oudste metaaltijd-typen gerekend mogen worden. Oogenschijnlijk ontbraken nu nog de graven van het volk, dat al dit, soms zeer fraai bewerkte bronsgeroi had gehanteerd. Deze lacune bestaat niet meer sedert men in 1919 en volgende jaren, het eerst in Drente, de karakteristieke eigenschappen der brons-tijd-grafheuvels heeft leeren kennen. Ten slotte bleken dergelijke grafheuvels ook op de Veluwe en in het Gooi aanwezig te zijn. Dergelijke graven zijn hier arm aan voorwerpen en trokken daardoor als zoodanig vroeger weinig aandacht. De fijne verschillen tusschen het grafritueel in opvolgende fasen, de geleidelijke ontwikkeling daarvan, die samenviel met een evolutie van het naieve gemoedsleven van het volk, dat aldus zijn afgestorvenen heeft bijgezet, dit alles kon eerst door zeer consciëntieus, onbevooroordeeld en niet alleen op oudheden verzamelen gericht archaeologisch onderzoek aan ons geopenbaard worden. De beteekenis van den brons-tijd voor ons land en tevens van het daarmee nauw verbonden, overal elders voor Europa als richtsnoer aangenomen drie-perioden systeem, was daarmede — een niet gering resultaat — opnieuw en afdoende vastgesteld.

Wat voor de bewoning der diluviale zandgronden van Drente geldt, geldt ook voor de verwante, aangrenzende zandstreken in het Z.O. van Friesland, waarin om Bakkeveen en Donkerbroek de vermelde bronzen voorwerpen zijn gevonden. Deze streken vormden immers, ondanks de tusschenliggende venen een met Drente samenhangend, ondeelbaar cultuurgebied, wat bij voortgezet archaeologisch onderzoek ongetwijfeld steeds duidelijker naar voren zal komen. De reeds vermelde ontgraving van den „Galgenberg” bij Oosterwolde en de nog te

noemen kringgreppgraven hebben dit voor de laatste phase van den steentijd en voor de op den bronstijd volgende eeuwen reeds op gelukkige wijze kunnen aantoonen. Ter toelichting van de Friesche vondsten mag dus een blik geslagen worden op de reeds beter bekende Drentsche bronscultuur. Soms is in Drente op een klein terrein het verloop van den doodencultus te volgen vanaf den puren steentijd tot in de volksverhuizingen-periode. Zoo lagen op een voor enkele jaren nog ongerept heideveld bij *Z e i e n*, ten Noorden van Assen, een hunnebed en daarbij wel een 150-tal grafheuvels. Men waande hier rond te dolen in een „Walhalla” van het voorgeslacht. Een stemmig, eenzaam landschap met ver verschiet en hier en daar een boschje, waarin het korhoen huist. Vooral des avonds, wanneer het lage licht der ondergaande zon relief geeft aan de oneffenheden van den bodem, beginnen de oude graven zich te verheffen en staan de heuvels wondermooi als zwarte koepels tegen de roode kim.

Enkele heuvels, die zich door bijzondere grootte en afwijkende ligging onderscheidden, bleken een hoofdgraf te bevatten uit de oudere periode van den bronstijd, toen evenals in den steentijd de dooden nog onverbrand werden bijgezet. Eerst was een ronde plek met ongeveer 10 M. doorsnede afgeplagd en daaromheen een grep gegraven, waarin nog sporen van een houtbouw zichtbaar zijn. De blootgelegde plek was met een laagje zuiver wit zand bestrooid en het midden uitgediept tot een trogvormige grafkuil, waarin een boomstam-kist met een mannenlijk werd aangetroffen. Als bijgave lag daarbij een *b r o n z e n d o l k z w a a r d*, zooals er uit de eerste phase van den bronstijd meerdere bekend zijn. Dit alles werd bedekt door een heuvel, waarvan de kern uit omgekeerd gelegde heideplaggen bestond.

In latere graven komt aanvankelijk de boomstamkist nog voor, maar daarin ligt niet meer een onverbrand lijk, doch wel een hoopje verbrande menselijke skeletdeelen. De kist werd al spoedig overbodig geacht, maar de rechthoekige grafkuil bleef voorloopig behouden als brandgraf, totdat de gewoonte opkwam om de resten van het ver-

brande lijk in een urn te verzamelen en in een heuvel, soms in een reeds bestaanden grafheuvel te begraven. Dit laatste is zelfs een veel voorkomend verschijnsel en zoo kan soms één grafheuvel van het verloop van den dooden-cultus in den bronstijd een duidelijk beeld geven. De ligging der graven is steeds zoodanig, dat het oudere graf het centrum van den heuvel in beslag neemt en dat de jongere graven boven de oudere liggen of althans dicht aan de oppervlakte.

Deze ontwikkeling van het grafritueel, hier met enkele woorden geschetst, nam in werkelijkheid vele eeuwen in beslag en stelt ons soms in staat om hetgeen de vormen-taal der bronzen wapenen en werktuigen omtrent hun ouderdom doet vermoeden, te controleeren. Het typologisch vroege dolkzwaard uit een heuvel van Zeien paste precies bij den vroegen vorm van het grafritueel. Een Geldersche grafheuvel gaf een kijk op een latere phase. Bedoelde heuvel, gelegen bij Doorwerth is in 1924 door ons, met medewerking van Dr. van Giffen, systematisch onderzocht. In het centrum lag een brandgraf, dat door zijn omvang en zuiver rechthoekigen vorm duidelijk herinnerde aan boomkistgraven. De verbrande skeletdeelen waren erin uitgestrooid en nog niet in een urn bijgezet. Een graf dus uit den midden-bronstijd en dicht bij het graf lag een bronzen bijl uit dien zelfden tijd met z.g. „absatz”, zooals er drie in Friesland gevonden werden. Een soort, die zich uit de randbijlen ontwikkelde en tot den nog betrekkelijken vroegen en midden-bronstijd wordt gerekend. Dergelijke graven geven aanwijzingen, dat ook in ons land de verschillende bronstijd-perioden zich niet alleen door verschillend grafritueel, maar tevens door karakteristieke gebruiksvoorwerpen kenmerkten. Deze gegevens zijn echter voorloopig nog te schaarsch om nu reeds een algemeene chronologische indeeling der losse brons-vondsten te gedoogen.

De bronzen wapenen en werktuigen uit het Z.O. van Friesland hebben dus de verdienste om, zij het ook op zeer bescheiden voet, een cultuurverschijnsel te vertegen-

woordigen, dat zich na het einde van den steentijd niet alleen in alle deelen van Europa heeft geopenbaard, maar evenzeer in Egypte en Klein-Azië (Troje), om over het verdere Oosten en Amerika maar te zwijgen. Er is iets grootsch in de zeer wijde gelding dezer oude culturen, een uiting van expansieve kracht, die tot nadenken stemt. Het is duidelijk, dat de bronzen wapenen en werktuigen alom in Europa in gebruik kwamen op dezelfde wijze als dikwijls is geconstateerd bij uitvindingen, b.v. van de drukpers in de 15de eeuw. Aan het optreden van nieuwe bevolkingselementen, als dragers van de bronscultuur, kan in verband met de uitgestrektheid van het terrein kwalijk worden gedacht. Men moge spreken van onbereikbaar ver afgelegene streken, doch nergens in Europa is een plek gevonden, waar de praehistorische beschaving, onafhankelijk van de rest van de wereld, een volmaakt eigen ontwikkeling te zien geeft. Overal dezelfde groote lijnen, ondanks lokaal verschillende uitbeelding. Dit alles bewijst onomstootelijk, dat het onderlinge verkeer tusschen de volkeren van Europa reeds in de oudste tijden levendiger was dan oppervlakkig beschouwd verwacht kon worden. Voor den steentijd zou het nog eenigszins mogelijk zijn te veronderstellen, dat de bewoners van verschillende streken onafhankelijk van elkaar, door den drang der omstandigheden en het gelijke peil van ontwikkeling steenen wapenen en steengraven hebben uitgedacht, maar de verschijnselen in den bronstijd zijn aldus onmogelijk te verklaren. Immers, het materiaal zelf, waaruit de wapenen en werktuigen toen langzamerhand werden vervaardigd, eerst het koper en daarna het door toevoeging van tin ontstane, harder en daarom meer doelmatige brons, is van nature in vele landen en ook in ons land niet voorhanden of werd er eerst laat gewonnen. Elk stukje koper of brons moest hier worden ingevoerd, aanvankelijk in den vorm van voltooide producten, later ook in meer ruwen vorm. De gietvorm voor een holle bijl, in Drente gevonden, bewijst, dat ook hier ten slotte de kunst verstaan werd om zelf het bronsgeroi te gieten. Het handelsverkeer moet dus reeds in den bronstijd van aanmerkelijke beteekenis geweest zijn en

het onderling verkeer verklaart hoe zwaarden, bijlen en lanspunten zich overal in Europa vrijwel gelijkelijk hebben ontwikkeld. Een nieuw hoofd-type vertegenwoordigt vaak een vooruitgang in de techniek, een praktische uitvinding, waarvan de kennis zich vrij snel over uitgebreide gebieden heeft voortgeplant. De dwarslijst b.v., die later tusschen de opstaande kanten der randbijlen werd aangebracht, verhinderde dat de bijl te ver doordrong in de spleet van het haaks omgebogen eind van den houten steel. Als een wig zat zij daarin, vastgebonden door omwikkeling van koorden. Spoedig leidde de dwarslijst tot een nieuwen vorm, de „Absatzbijl”, waarbij alleen het achterstuk gerand is. Van dit type zijn er in Friesland drie (Pl. V 5, 6) voor den dag gekomen. Deze en verwante verbeteringen werden alom weldra toegepast en verklaren meteen hoe de oudere en minder praktische randbijlen in onbruik geraakten, niet lang naast nieuwe vormen in gebruik konden blijven en bijgevolg karakteristiek zijn voor een oudere phase van den bronstijd.

Welke producten onze voorouders in Nederland konden afgeven in ruil voor het kostbare metaal, is niet bekend. Veel zal het niet geweest zijn en daarom kon zich destijds hier ook geen centrum van beschaving ontwikkelen, zooals in Engeland, dat tin afstond, of in Jutland en Sleeswijk, waar het in zuidelijke landen zoo gewilde barnsteen overvloedig kon worden vergaard. Elders, b.v. bij Halle in Duitschland, later ook te Hallstatt in Oostenrijk, was mijnzout de bron van welvaart, de kiem voor groote ontwikkeling van de bronscultuur.

De betrekkelijke armoede van onze toenmalige landgenooten verklaart, dat de goedkoopere steen nog lang na het bekend worden der metalen in gebruik bleef. Men hoede zich echter voor overdreven voorstelling van dit verschijnsel. De Drentsche bronstijd-graven bevatten nog wel eens een steenen bijl met verlopen vormen of een ruw-afgeslagen vuursteenspaantje, dat als mesje dienst kon doen. Vuursteenen pijlspitsen komen in deze periode ook nog vrij veel voor en een deel der los in het Z.O. van

Friesland gevonden steenen bijlen behoort er stellig toe, maar in den Romeinschen tijd is bij de Germanen van steenen wapenen geen sprake meer. De zeer enkele stukken, die zich destijds in hun bezit bevonden, hadden geen praktische beteekenis en dienden alleen als votief-bijl en talisman om booze geesten af te weren, niet om den Romein te weer staan, en soms te verslaan. Bij de bespreking der terpen-vondsten komt dit nog nader ter sprake.

Ook de bronzen wapenen en werktuigen waren bij de komst der Romeinen niet meer in gebruik bij de Germaansche bewoners van onze lage landen. Zelfs moeten zij reeds geruimen tijd te voren in onbruik zijn geraakt, daar men anders allicht nog voorbeelden der *l a a t s t e* vormen in onze terpen zou hebben aangetroffen. Geen enkele vondst van dien aard is ons echter met zekerheid bekend, noch uit de Friesche, noch uit de Groninger terpen. Een tot een stompje afgesleten bronzen mesje uit een terp te Almenum in Friesland is het eenige, dat genoemd kan worden. Honderden terpen, onverdacht betrouwbare getuigen, hebben éénstemmig verklaard, dat zij zelfs in hun prilste jeugd, die minstens in de eerste eeuw vóór onze jaartelling valt, geen bronzen wapenen en werktuigen meer hebben gekend.

Het gaat hier natuurlijk uitsluitend om de echte brons-tijd-vormen, vooral wapenen en werktuigen, want brons bleef in gebruik als materiaal voor het vervaardigen van mantelspelden en dergelijke sieraden, die met hun soms zeer ouderwetsche vormen, zooals bij de terpen-cultuur zal blijken, nog wel eens aan typen uit de laatste phase van den bronstijd of den daarop volgenden Hallstatt-tijd herinneren.

Met Egypte, waar de historische tijd zooveel vroeger begint dan in Europa, als uitgangspunt, is het mogelijk geworden het peil van den tijd, zij het ook gebrekkig, over te passen naar ver afgelegen en minder ontwikkelde culturen. De z.g. absolute dateering van de verschillende phasen van den bronstijd is op die wijze tot zekere hoogte mogelijk geworden, waarbij natuurlijk de bijzondere om-

standigheden van elke streek in acht zijn te nemen. Hiermede rekening houdend is, zooals reeds vermeld, de vervaardiging van het vroege randbijltje van Donkerbroek te stellen in den tijd omstreeks 1500 v. Chr. Dat van de Absatzbijlen iets later, doch niet veel later dan 1000 v. Chr. en het gieten van de holle bijl (Pl. V 7) en het Hallstattzwaard tusschen 1000 en 500 vóór onze jaartelling. Het zou te ver voeren om hier een overzicht te geven van het grootsche onderzoek en de klemmende argumenten, die o.a. een Montelius tot de aanneming van absolute data hebben geleid. Zijn systeem heeft in het buitenland algemeen toepassing gevonden en vindt, zooals wij zagen, reeds in vele opzichten bevestiging in hetgeen de brons-tijd-grafheuvels in ons eigen land in de laatste jaren aan het licht brachten.

4. DE LATERE VÓÓR-ROMEINSCHЕ CULTUUR DER ZAND- EN VEENSTREKEN

In vele streken van Europa eindigt de tijd der bronzen wapenen en werktuigen met het optreden van zwaarden en andere cultuur-objecten van ijzer. In de Zuidelijke landen werd het nieuwe metaal het eerst bekend en langzaam aan zien wij het ook in het Noorden en Westen optreden. In de zuidelijke gedeelten van Zweden was het omstreeks 500 v. Chr. reeds in gebruik. In de Duitse Rijnstreken iets vroeger. In ons land is omtrent het optreden van ijzer in den vóór-Romeinschen tijd nog heel weinig bekend en dient naar andere gegevens te worden uitgezien om een indruk te krijgen van de cultuur der laatste eeuwen vóór onze jaartelling.

Grafheuvel-velden in Drente en elders hier te lande leerden gelukkig enkele verschijnselen kennen, die kenmerkend zijn voor de laatste vóór-Christelijke eeuwen.

In Friesland bestond er tot kort geleden een aanmerkelijke lacune tusschen brons- en terpentijd. Geen enkele vondst kon met zekerheid aan een tusschenliggende periode worden toegeschreven. In 1924 is daarin voor het eerst eenige verandering gekomen door het ontdekken en daar-

na systematisch onderzoeken van een kringgrepgrafveld te Oosterwolde. Dus weer op de oude zandgronden in het Z.O., waar ook het reeds vermelde laat-neolithische heuvelgraf werd ontgraven en meerdere bronzen wapenen spraken van de continuïteit der bewoning.

Op een met eiken-akkermaalshout begroeid hoog stuk land ten westen van den weg van Oosterwolde naar Langendijk-Wateren kwamen bij het graven naar zand enkele urnen (Pl. IV) voor den dag, die aanleiding gaven tot een proefonderzoek. Na het blootleggen van den ondergrond, toonden zich daarin eenige min of meer volledige ronde kringen (Pl. VI), dicht geraakte kringgreppels, die telkens een zeer laag, nauwelijks één meter hoog heuveltje hadden omgeven en in hun centrum een kuiltje met menselijke lijkbrandresten bevatten. Te onderscheiden zijn hier dus de toevallig ontdekte urnen en de planmatig ontgraven kringgrepgraven, waarin nog geen urnen werden aangetroffen. Verwante graven zijn in de laatste jaren op tal van plaatsen in Nederland onderzocht en wel in Limburg, Brabant, Gelderland, Overijssel, Drente en Westerwolde in de provincie Groningen. In dezen zeer ruimen familiekring bestaan er uiteraard allerlei graden van verwantschap. Soms treden ook vreemde elementen op. Groote gelijkenis vertoonen de kringgrepgraven in Westerwolde, die in 1920 en 1922 zeer nauwkeurig zijn onderzocht. Al daar, onder Wollinghuizen, gemeente Vlachtwedde, bestonden zij uit twee groepen, alleen hierin verschillend, dat bij de eerste de brandresten in een urn waren bijgezet, bij de tweede die resten, evenals te Oosterwolde, eenvoudig in een kuiltje in het centrum van den kringgrepheuvel waren neergelegd, mogelijk eens gewikkeld in een doek, die in den bodem geheel verteerde. De urnen van de eerste groep zijn van dezelfde soort, wellicht iets ouder dan die welke te Oosterwolde toevallig ontdekt en ook wel uit kringgrepheuveltjes afkomstig zullen zijn. De in 1922 bij Wessingtange in dezelfde gemeente Vlachtwedde blootgelegde kringgrepgraven bevatten in hoofdzaak alleen lijkbrandresten en staan dus zeer dicht bij die welke planmatig te Oosterwolde onderzocht werden. Deze laatste zijn

wel zeer sober toegerust. Omtrent de cultuur der hier begraven bevolking geven zij op zichzelf weinig licht. Toch is de vorm van het graf hoogst merkwaardig, als laatste uitlooper van een reeks, die kennelijk reeds begint bij de groep grafheuvels met hurkgraven uit de laatste phase van den steentijd, waartoe ook behoort het bovengenoemde oude graf in den „G a l g e n b e r g” bij Oosterwolde. Ook daar reeds een groote kringgreppel en daarbinnen soms een nauwere tweede greppel, waarin een houten pallisadeering stond. Bij bronstijdgrafheuvels van Zeien kwamen dergelijke kringgreppen of steenkransen voor den dag. Bij jongere graven werd de structuur steeds minder verzorgd om ten slotte te ontaarden in de lage Oosterwolder en Wessingtanger kringgrepheuveltjes met brandrestkuil in het midden. Zonder urn, zonder een enkele bijgave.

De urnen en latere kringgrepgraven van Oosterwolde behooren tot de voorlaatste of laatste eeuw vóór onze jaartelling, mogelijk tot nog iets lateren tijd. In het buitenland heet dat de La-Tène-tijd, een naam ontleend aan een rijke vindplaats in Zwitserland. In de terpen komen urnen van het Oosterwolder-type feitelijk niet voor. Slechts in enkele der oudste terpen is sporadisch in de onderste lagen aardewerk gevonden, dat er op lijkt. Daar krijgen wij dan eindelijk eenig contact tusschen de oudere cultuurgroepen der Friesche zand- en veenstreken en de jongere beschaving op de Friesche klei.

Voor den lateren tijd hebben de Friesche zand- en veenstreken tot dusverre bitter weinig opgeleverd. Af en toe zal nog de een of andere muntvondst uit deze streken eraan herinneren, dat ook haar menschen bleven wonen. De zee dwong hen niet tot het opwerpen van terpen en daardoor is er van hun cultuur nog bijkans niets tot ons gekomen. Toch is ook hier de kans op vondsten uit den lateren tijd grooter geworden nu onlangs in het geographisch-verwante Drente, bij Wijster in de buurt van Beilen, een grafveld is ontdekt, ongeveer uit den tijd van 400—1000 nà Chr. Wie weet, wat de Friesche venen nog voor ons bewaren!

Reeds zijn daarin sporen ontdekt van de zoo geheim-

zinnige oude houten wegen, die het den bewoners mogelijk maakten hier en daar op de smalste punten over de moerassige venen heen te trekken. Tot zekere hoogte vervulden zij dus een zelfden rol als de passen in hooggebergte. Die veenbruggen, bij Appelsga en Drachten en het steenen pad, dat bij Fochteloo naar het veen toeliep, zijn nog te weinig onderzocht om omtrent hun ouderdom iets met zekerheid te kunnen zeggen. Vroeger was men al spoedig overtuigd, dat hier de beroemde „p o n t e s l o n g i” teruggevonden waren, de lange bruggen, waarvan de Romeinsche legerscharen van Germanicus in het begin der eerste eeuw gebruik maakten bij hun tochten naar de Eems. Doch sedert er in verschillende landen, ook in streken, waar de Romeinsche legers zich nooit vertoond hebben, meerdere van die veenbruggen ontdekt en onderzocht zijn, gaat het niet meer aan om ook de bruggen in de Friesche venen zoo maar voor producten van Romeinsche techniek aan te zien. Uit Nederland en Duitschland zijn er reeds een zeventigtal veenwegen bekend. Sommige zijn ouder, anderen weer later dan den Romeinschen tijd. Doch hoe dit ook zij, in elk geval spreken onze Friesche veenbruggen van bewoning in lang vervlogen tijden.

Het „kienhout”, stobben van boomen, vormt een on-dubbelzinnig restant van voormalige bosschen. Op de naburige zandgronden, bekend als de Friesche „Wouden” heeft ook veel hout gegroeid. Geen wonder, dat in deze zoo boschrijke oorden, o.a. bij Noordwolde, het g e w e i v a n e e n e l a n d is gevonden. De bewoner der naburige terpen heeft hier gejaagd en maakte van de geweien der herten en elanden o.a. zijn landbouwgereedschap. In de laagveen-moerassen huisden b e v e r s, waaraan herinnert een o n d e r k a a k, gevonden tusschen Beets en Oldeboorn. Nu huizen hier de veengraver in zijn woonschuit en daarnaast de boer, die zijn rogge zaait op de plaats, waar het hoogveen is weggegraven en goede afwatering den bodem bruikbaar maakte voor den landbouw. Een nieuwe beschaving is gaan groeien op het voormalige domein van den praehistorischen mensch.

DE EERSTE PERIODE VAN DEN TERPENTIJD (van omstreeks 2e eeuw vóór tot 400 nà Christus)

1. INLEIDING

A. Over terpentijd en terpencultuur in het algemeen

De terpencultuur is de oudste beschaving op de alluvia-
le kleigronden, die de provinciën Friesland en Groningen
omzoomen en door de Wadden en de oudere zand- of
geestgronden worden begrensd. Het oudst bewoonde klei-
oppervlak is in Friesland hoogstens enkele eeuwen vóór
onze jaartelling door de zee gevormd. De bewoning con-
centreerde zich op bepaalde punten. Hier vormden zich in
den loop der eerste tien eeuwen onzer jaartelling deels
door ophooging, deels door het blijven liggen van mest en
anderen afval, op lage heuvels gelijkende hoogten, die
thans in Friesland „terpen”, in Groningen over het
algemeen „wierden” genoemd worden. De hoogte van
deze woonheuvels bedraagt bij de kruin meestal 2 tot 5 M.
Zeer hoge terpen als die te Hoogebeintum (Pl. XXXIII)
bereikten vóór de elfde eeuw een hoogte van circa 7 M. en
laatstgemelde werd bij den bouw van het op de kruin ge-
legen middeleeuwsche kerkje en kerkhof nog verder opge-
hoogd. De vorm is rond of iets ovaal en het oppervlak be-
draagt in Friesland meestal één tot meerdere hectaren. bij
die van Hoogebeintum ongeveer 10 H.A. De wierde van
Ezingé in Groningen beslaat zelfs 15 H.A. Zeer groot wa-
ren ook de Friesche terpen bij Beetgum, Winsum, Fer-
werd en Aalsum (Pl. VII). Meerdere terpen liggen als een
complex bijeen, zooals te Leeuwarden nog te zien is, dat
op meer dan één terp gebouwd werd. De Kleine en de

Groote Hoogstraat danken daaraan hun naam en helling.

Bij de afgraving der terpen sedert de eerste helft van de 19de eeuw kwamen daaruit in enorme hoeveelheden de cultuuroverblijfselen der eerste kleibewoners voor den dag. Een onafgebroken reeks, die ons in staat stelt de oudste beschaving op de Friesche klei van omstreeks 200 vóór tot de elfde eeuw nà Christus te leeren kennen.

Min of meer verwante hoogten liggen langs de geheele Noordzeekust, van België tot Denemarken, doch het eigelijke terrein van de terpencultuur wordt wel gevormd door de kleistreken van de provinciën Friesland en Groningen en daarvan vormen de terpen in het W. van Friesland het oudste kerngebied. Van Zeeland tot Friesland zijn de terpen cultuur-historisch van weinig betekenis geweest en omtrent die in het buitenland, ten O. en N.O. van Groningen is nog maar weinig bekend. De Bataafsche Woerden in de Betuwe zijn in hun soort ook terpen, die vrij laag bleven en vooral van belang zijn voor de kennis der Germaansche cultuur in de eerste eeuwen onzer jaartelling. Hiervan zijn nog maar zeer enkele onderzocht.

Van algemeen standpunt bezien hebben de oudere cultuuroverblijfselen van de Friesche zandgronden, naast die van een praehistorisch centrum als Drente, tot dus verre slechts lokaal belang, hoewel zij ter inleiding van de terpencultuur reeds een niet te miskennen betekenis behouden. Geheel anders is het met de terpenvondsten en de terpen zelve, waarin Friesland ongetwijfeld historische documenten bezit van groote algemeene waarde voor de kennis der Germaansche cultuur. Monumenten die ook van betekenis zijn voor den geoloog, die het belangrijke vraagstuk van de daling der alluviale Noordzeekusten bestudeert. Dan vindt de bioloog en de anthropoloog hier een materiaal, zóó rijk als betreffende de eerste helft onzer jaartelling in Nederland nergens anders voorhanden is. Men moge dus bij de behandeling van de vóór-Romeinsche cultuur van Nederland de thans bekende gegevens uit de provincie Fries-

land zonder al te groote schade kunnen veronachtzamen, zeker blijft het echter, dat de latere beschaving van ons land al zeer onvolledig geschetst zou worden, wanneer daarbij niet grondig gebruik werd gemaakt van hetgeen de Friesche en Groninger terpen daarvan zoo zeldzaam overvloedig hebben weten te bewaren.

De Friezen vormen immers een zeer belangrijk bestanddeel van onze natie. Een zeer groot deel van Noord-Nederland heeft zelfs gedurende de tweede helft van de terpentijd den naam van „Fresia”, Friesland, gedragen. De toenmalige bewoners van onze lage landen waren in het buitenland als Friezen bekend en van de stam-echte Friezen is de beschaving met zekerheid door middel, en a l l e e n door middel van de terpenvondsten na te gaan, nu voor de kleistreken van Friesland en Groningen vaststaat, dat hier de Friezen, reeds sedert de komst van Drusus, in het jaar 12 v. Chr., hebben gewoond en dat zij, in tegenstelling met de andere Germaansche stammen, die in den Romeinschen tijd ons land bewoonden, zich in hun terpengebied hebben gehandhaafd, zij het ook niet zóó onvermengd en intact als men voorheen, toen de terpen nog niet hadden gesproken, meende te moeten aannemen.

Romeinsche soldaten hebben zich hier vertoond, kooplieden uit de Romeinsche provinciën brachten er de voortbrengselen van de Romeinsche cultuur. Niet-Friesche Germaansche stammen, met name Angelen en Saksen kwamen in de dagen der volksverhuizing zich nestelen te midden van het Friesche volk en sedert de Frankische heerschers het gebied van den Frieschen koning Radbod bij het Frankenrijk hadden ingelijfd, begon ook de Frankische cultuur zich meer en meer te doen gelden in het Friesche kernland.

Voor den kennis van deze gebeurtenissen, die mede hun stempel hebben gedrukt op Neerland's vroegste geschiedenis en beschaving, geven de terpen allerbelangrijkste bijdragen. Vele trekken van de oud-Germaansche beschaving in ons land zijn eerst door de terpen-vondsten bekend geworden. Wie denkt hierbij niet aan de runen-inscripties, de oudste Germaansche taaldokumenten, en aan de lijfs-

sieraden, o.a. de bekende goudvondst uit de Friesche terp bij Wieuwerd, die reeds sedert 1866 de aandacht van het buitenland heeft gevestigd op eenige belangrijke stalen van Germaansche kunst. Het fraaiste wel, wat ons land op dit gebied heeft opgeleverd. Het buitenland, dat reeds lang belang stelde in muntvondsten uit de Friesche terpen, begint ook kennis te nemen van de „A n g e l s a k s i s c h e n e d e r z e t t i n g e n ” op de Friesche klei. Voorts zullen onze Friesche bureu in N.W. Duitschland ongetwijfeld steeds dieper belang gaan stellen in de oude cultuur der Nederlandsche Friezen, die in de Middeleeuwen met hunne voorouders hebben gelanddaagd bij den „Upstalboom”. Vooral wanneer daar het terpenonderzoek met kracht wordt aangevat en onderlinge vergelijking der verwante culturen mogelijk wordt.

Het begin van den terpentijd in Friesland valt samen met de eerste bewoning van de kleistreken, van de grondvlakken der oudste terpen in het centrum der provincie, het oude kerngebied in Westergo. Wij zullen zien, dat dit begin te stellen is omstreeks 150 tot 50 jaar vóór onze jaartelling. Het spreekt vanzelf, dat er af en toe ook buiten de terpen, d.i. in het vlakke kleiland, cultuur-objecten gevonden zijn, doch deze verraden geen hooger en ouderdom dan hetgeen uit de terpen zelf te voorschijn komt. Iets anders is het, dat de oudere cultuur der zandgronden zich sporadisch verder kan hebben uitgestrekt dan de lijn, die thans de klei- van de geestgronden scheidt.

Hier en daar in de buurt rondom Dokkum liggen de geestgronden en het hoogveen immers nog vrij dicht aan de oppervlakte, soms nauwelijks door een laagje zeeklei van de daarop liggende terpen afgescheiden. Tot dusverre is er evenwel in de provincie Friesland omtrent sporen van een oudere, later door de zee onder kleilagen bedolven geestgronden-cultuur met zekerheid nog maar weinig bekend. Doch het is duidelijk, dat wanneer onder de klei oudere cultuur-objecten voor den dag komen, deze behooren tot een periode, die aan den terpentijd voorafgaat.

Terpen komen alleen voor in een gebied, waar ook dijken zijn opgeworpen. Zij zijn er de voorloopers van, beide wapenen, waarmede de mensch zijn bestaan tegen het water, in Friesland tegen de zee, in de Betuwe tegen de rivieren, moest verdedigen. In de Provincie Friesland bedroeg hun aantal, dat eenige jaren gelegen in verband met de vermogensbelasting werd nagegaan, minstens 400. Een respectabel getal, daar vele terpen den grondslag vormen van een dorp, althans door meerdere gezinnen bewoond werden. Het aanzien van de Friesche dorpen, die zoo aardig uit het overigens vlakke land oprijzen, heeft door het terpen afgraven niet gewonnen. Al wat bebouwd is moest wel gerespecteerd worden, maar overigens werd van den ouden dorpsgrond te gelde gemaakt wat maar eenigszins kon worden verkocht, Naast menige kerk en boerderij gaapt nu een afgrond met steile helling, waar vroeger het terrein langzaam afglooid naar het maaiveld.

In den terpentijd vormden de terpen een weermacht tegen de zee, *in actieven dienst*. De terpentijd eindigt, de terpencultuur verloopt vanaf het oogenblik, waarop de dijken den dienst hebben overgenomen. In den kindertijd van de dijken, in de vroege Middeleeuwen, die vele rampjaren met overstromingen hebben gekend, eeuwen, waarin de kroniekschrijvers den tijd vaak berekenden in verband met bekende dijkdoorbraken, hebben de zoo lang beproefde terpen ongetwijfeld nog dikwijls dienst moeten doen als vluchtheuvels voor degeen, die zich veilig had gewaand op het vlakke land achter de dijken. Een wijkplaats ook voor het vee van hen, die als van ouds op de terp waren blijven wonen. In den Karolingischen tijd werden de meeste Friesche terpen voorzien van een dikken homogenen bovenlaag, een enkele is toen wellicht geheel nieuw opgebouwd, ontzaggelijk werk, waarvan nog spreekt een bekende plaats in het leven van Bonifatius door Willibald, geschreven in de tweede helft van de 8ste eeuw. Ter plaatse, zegt hij, waar eens het bloed van Bonifatius was vergoten, dus bij Dokkum, werd nog tijdens de regeering van den in 768 overleden koning Pippijn, vol-

gens besluit van de volksvergadering en een zeer groot deel der Friezen, een heuvel (tumulus) opgericht ter weering van den aandrang van het zeewater en met het doel om er een kerk op te zetten en een woning voor de dienaren Gods. Men kan in het midden laten of hier een geheel nieuwe terp werd opgeworpen, zooals het bericht aangeeft, dan wel een bestaande werd opgehoogd. Duidelijk is echter, dat in dien tijd de terpen nog actieven dienst verrichtten en de dijk-aanleg van weinig beteekenis geweest moet zijn.

Scherp begrensd in het einde van den terpentijd uiteraard niet, maar in de tiende eeuw beginnen de terpen, ook in cultuurhistorische waarde, op den achtergrond te raken, zoodat het begin der elfde eeuw een geschikt oogenblik lijkt om deze periode af te sluiten.

Voor de Middeleeuwen en zelfs voor nog latere tijden zijn de terpen stellig niet zonder beteekenis. Menig klooster b.v. Foswerd onder Ferwerd, menige stins is op een terphelling gebouwd en heeft zijn grondsporen en gebruiksvoorwerpen in den bodem achter gelaten. Bij het afgraven der terpen komen ook deze soms belangrijke oudheden voor den dag. Maar een samenhangend geheel vormen zij niet. Van terpencultuur kan na de tiende eeuw moeilijk meer worden gesproken.

De eigenlijke geschiedenis van Friesland in den terpentijd leveren uiteraard in hoofdzaak de literaire bronnen, die echter voor de periode der immigratie en expansie ontbreken. Sedert het midden der 7de eeuw treden deze bronnen steeds weer op den voorgrond. In de voorrede van de eerste uitgave van zijn voortreffelijk „Handboek der Middel-Nederlandsche geographie” achtte Mr. van den Bergh eene nieuwe bewerking van het in de 18e eeuw verschenen, reeds door zijn reusachtig formaat moeilijk te raadplegen „Charterboek van Friesland” hoogst wenschelijk. Wij willen dien wensch hier met aandrang herhalen. Moge het goede voorbeeld gegeven door Oostfriesland, Groningen en het Sticht-Utrecht, tot navolging leiden.

B. Uit de geschiedenis van het terpenonderzoek

De terpen mochten zich reeds lang in de belangstelling der geschiedschrijvers verheugen. De in 1597 gedrukte kroniek van Ocko Scharlensis vermeldt, dat de Friesche koning Aldgils, die zooals vaststaat in de 2de helft der 7de eeuw regeerde, uit overweging, dat er vier jaar vóór zijn regeering een zeer hooge vloed over Friesland gegaan was, vele hoogten in Friesland heeft laten maken, die men terpen noemt, om in tijd van nood de beesten en ook menschen daarop te bergen. Rechtstreeksche waarde is aan dit en verwante berichten niet te hechten, doch het laat zien, dat men reeds vroeg de terpen beschouwde als door menschen opgeworpen heuvelen. Het bekende bericht van Plinius (Hist. Nat. XVI) omtrent hetgeen hij in de eerste helft der eerste eeuw n.C. zag in het land der Chauken, d.i. in Oost-Friesland, waar de zee tweemaal daags het land overstroomde en de menschen woonden op door hen gemaakte verhevenheden, die even boven den hoogsten vloed uitstaken, steunde voormelde opvatting. Anderen dachten, dat het gerechts-, begraaf- en offerplaatsen waren. Het eerste wetenschappelijke onderzoek is waarschijnlijk in de provincie Groningen verricht door Dr. G. Acker Stratingh en Dr. R. Westerhoff, die, zooals eerst genoemde bericht in zijn in 1849 verschenen „Aloude staaten geschiedenis des Vaderlands” (I blz. 201), reeds in 1827 daarmede een aanvang maakten. Westerhoff liet meerdere ingravingen doen, zoowel in Friesche als in Groninger terpen, o.a. om daardoor een kijk te krijgen op de ligging der terpzolen ten opzichte van het omringende maaiveld. Het toeval speelde bij deze beperkte onderzoekingen een grooten rol en leidde jarenlang tot overdreven voorstellingen van de diepe ligging der terpzolen. Eerst toen hier en daar geheele terpen werden weggegraven was het mogelijk een juist inzicht te krijgen. Den stoot tot dit afgraven gaf de ontwikkeling van den landbouw, die omstreeks 1837, na de schrale jaren in het begin der eeuw, weer winstgevend be-

gon te worden. De landbouwscheikunde deed inzien, dat terpgrond een uitstekend middel is om schrale akkers, vooral laag, veenachtig land te bemesten. De terpmoeder kreeg waarde, werd steeds gemakkelijker te verzilveren en daarmee waren de oude woonheuvels, die zoo menig geslacht in den strijd tegen de zee: „w i t h e r t h e t h e f’”, zooals de oude Friesche wetten zeggen, hadden doen zegevieren, ten doode gedoemd, doch tevens werden daarmee geopend de oudste archieven van den Frieschen stam. De terpen begonnen te spreken over hetgeen zij hadden meegemaakt in de tijden, waaromtrent de geschreven geschiedenis maar uiterst weinig had opgeteekend.

Het in 1827 te Leeuwarden opgerichte Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde beijverde zich al spoedig met het aankopen en bijeenbrengen van de muntvondsten uit Frieslands terpen. Mr. J a c o b D i r k s beheerde hier vanaf 1841, gedurende een halve eeuw, het penningkabinet en had reeds in 1846 door zijn bekroond „Geschiedkundig onderzoek vanden koophandel der Friezen vande vroegste tijden tot den dood van Karel den Groote” getoond hoe groot zijn kennis van literaire bronnen betreffende de oud-Friesche geschiedenis was. Nauwkeurig beschreef hij in de jaarverslagen het numismatisch materiaal der terpen en zijne artikelen in de „Vrije Fries” en de „Revue belge de Numismatique” maakten het in Friesland gevonden Merovingische goudgeld, de zoo belangrijke Angelsaksische muntjes (sceatta's) en de Romeinsche denariën van Feins en Onna alom bekend. De belangstelling bleef niet tot de munten beperkt, want reeds in 1846 werd ter jaarvergadering van het Friesch Genootschap medegedeeld, dat de Afdeeling voor Oudheidkunde bijzonder haar aandacht had gevestigd op de in Friesland zoo veelvuldige terpen. Vergravingen in terpen te Wirdum, Kimsward en Pingjum en de bij die gelegenheid gevonden voorwerpen gaven aanleiding om een opzettelijk onderzoek dienaangaande op te dragen aan de Heeren W. E e k h o f f en J. J. B r u i n s m a. Een kleine som werd ter hunner beschikking ge-

steld en machtiging gegeven om namens het Genootschap brieven uit te zenden ten einde plaatselijke besturen en bijzondere personen uit te noodigen om van afgravingen van terpen en wierden, en van hetgeen zich daarbij zou voordoen, zoo ten aanzien van de gesteldheid des gronds, als van de aanwezige voorwerpen en overblijfselen, nauwkeurige berichten in te zenden. Dit was het begin van het verzamelen van terpoudheden uit de provincie Friesland, die een plaats vonden in het Friesch oudheidkundig kabinet en sedert 1848 eens per week ter bezichtiging werden gesteld voor de leden. Sedert 1853 ook voor het publiek in het algemeen.

Het geregeld beschrijven en verzamelen der vondsten liet voorloopig nog veel te wenschen over. Acker Stratingh en Eekhoff publiceerden in 1849 en 1875 enkele platen, waarop terpoudheden uit Groningen en Friesland waren afgebeeld. Veel beter was de beschrijving, die Dr. L. J. F. Janssen, conservator van het Rijksmuseum van oudheden te Leiden in 1867 gaf van de bekende goudvondst van Wieuwerd.

Een groote algemeene verandering bracht in dit opzicht het in 1877 verschenen, aan Friesland en Groningen gewijde deel der „N e d e r l a n d s c h e O u d h e d e n” van Dr. W. Pleyte, de opvolger van Janssen. Vooral de vrij goed geteekende afbeeldingen maakten het mogelijk om een indruk te krijgen van hetgeen de terpen tot dusverre aan oudheden hadden opgeleverd. Pleyte behandelde deze vondsten niet systematisch in verband met hun ouderdom of nationaliteit, doch zuiver volgens de vindplaatsen. Hierdoor verkreeg zijn werk een natuurlijke objectiviteit en het was zeker goed gezien, dat hij begon, niet met theoriën, maar met een beschrijving van het materiaal, die, hoewel niet steeds nauwkeurig, zooals reeds bleek bij de vondsten uit het hunnebed van Rijs, in het geheel genomen betrouwbaar is. Thans is dit werk voor a l g e m e e n gebruik geheel verouderd.

Met deze publicatie viel samen een andere gebeurtenis van groote oudheidkundige beteekenis, n.l. de in 1877 te Leeuwarden ter eere van het 50- jarig bestaan van het

Friesch Genootschap aangerichte „Historische Tentoonstelling van Friesland”. Bezocht door 37.580 betalende personen, bracht deze een batig saldo van ruim f. 17,000.— op, dat bestemd werd voor den aankoop van een eigen museumgebouw, thans nog het hoofdgebouw van het Friesch Museum, dat in 1881 werd geopend.

Het verzamelen van terpenoudheden werd nu met grooten ijver ter hand genomen, zooals de lijsten van aanwinsten in de jaarverslagen van het Genootschap duidelijk bewijzen. Sedert zijn optreden in 1874 heeft zich in dit opzicht tot 1893 zeer verdienstelijk gemaakt de heer C. H. F. A. Corbelijn Battaerd, de eerste conservator van het Museum. Hij was de man, die de terpen geregeld afreisde, vaak in gezelschap van andere bestuursleden, zooals Mr. W. B. S. Boeles en Mr. J. Dirks. Ook schrijver dezes heeft in zijn jeugd dikwijls aan een dergelijke excursie deel genomen en levendig blijft nog de herinnering aan de buitengewoon groote en belangrijke terp te Beetgum, waar in 1888 de bekende Romeinsche geloftesteen voor de godin Hludana voor den dag kwam.

Vele terpen werden er in die dagen afgegraven en Battaerd redde, wat er te redden viel en zorgde ook, dat het verworvene terpsgewijs werd geïnventariseerd. Mede aan deze methode, ingevoerd door Dr Pleyte, met wien men steeds in de meest aangename relatiën stond, dankt het Friesch Museum reeds vroeg een uitgebreid materiaal van terpoudheden, waarvande vindplaatsen vaststaan. Gedurende de laatste dertig jaren is dit werk door ons voortgezet en thans bestaat het materiaal uit omstreeks twintig duizend nummers.

In de provincie Groningen is het geregeld bezoeken der in staat van afgraving verkeerende terpen en het verzamelen van het daarin gevondene feitelijk eerst begonnen met het optreden van Dr. A. E. van Giffen omstreeks het jaar 1908. De terpenverzameling van het Groninger museum was tot dien tijd van vrij beperkten omvang. Een deel van het door van Giffen verzamelde materiaal berust in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

waarvoor Dr Pleyte reeds menig stuk van zijne terpreizen had meegebracht.

In 1897 werd het algemeene beheer der Leeuwarder verzamelingen door schrijver dezes aanvaard. Al spoedig maakte het in 1898 verschenen werk van Sophus Müller over de „N o r d i s c h e A l t e r t u m s k u n d e” grootten indruk. In tegenstelling met de naar de ligging der vindplaatsen ingedeelde, beredeneerde vondsten-inventaris van Dr. Pleyte, werd hier, door een der in Europa meest gezaghebbende oudheidkundigen, de gang der beschaving doorlopend geschetst vanaf de oudste tijden tot omstreeks de elfde eeuw. Zoo kwamen de vondsten eerst tot hun volle recht.

Het eerste werk in het Friesch Museum was nu om uit de duizenden, volgens het systeem Pleyte geordende terpvondsten, een systematische keurcollectie af te scheiden en ook de overige vondsten te bestudeeren in verband met het als juist aanvaarde drie-perioden-systeem, de verdeeling der oudheid in een steenen, bronzen en ijzeren tijdperk.

De runen-inscriptie van Arum, gepubliceerd in 1898 en vooral de Germaansche lijfsieraden uit de terpen, voor het eerst bijeengebracht op de Leeuwarder Goud- en Zilvertentoonstelling van het jaar 1900, wekten algemeene belangstelling. Aan het einde van het jaar 1904 en in het volgende jaar gaven belangrijk vondsten in de zeer hooge en groote terp van Hoogeteintum in het Noorden van Friesland, een welkome gelegenheid om niet alleen, als van ouds, archaeologica te verzamelen, maar om nu ook de omstandigheden, waaronder zij gevonden werden zoo veel als de gebrekkige middelen van het Friesch museum zulks gedoogden, vast te leggen. Als voorlooper van het volledig systematisch terpenonderzoek werd hier voor het eerst begonnen met het aanstellen van een bezoldigden opzichter, die t o e z i c h t moest houden op hetgeen bij de afgraving van een hier ontdekt grafveld voor den dag kwam. De heer J. van der Werf, polytechnisch student te Delft, aanvaardde in Maart 1905 aldus de taak om de terp van Hoogeteintum in kaart te brengen, de vondsten daar-

op aan te teekenen en desverreicht fotografische opnamen te doen. Het voorloopig resultaat van dit onderzoek is in 1906 door ons gepubliceerd in een werkje over „De Friesche terpen”. Een geillustreerd artikel over „De oudste beschaving op de Friesche klei” in Elsevier's Maandschrift van Maart 1908 werd gevolgd door een overzicht van de archaeologische vondsten uit Friesland in den in 1909 verschenen geillustreerden catalogus van het Friesch museum.

Inmiddels was het na het overlijden van Dr. Pleyte, in 1903, te Leiden een nieuw tijdperk aangebroken met het optreden van Dr. J. H. Holwerda Jr. als conservator. De eerste vrucht van die periode was zijn „Nederland's vroegste beschaving”, in 1907 verschenen als proeve van een archaeologisch systeem. Dit systeem berustte in hoofdzaak op een indeeling van het vaatwerk, waaronder meerdere stukken uit de terpen en moest dienen ter vervanging van het door Holwerda fel bestreden drie-perioden-stelsel, dat ook thans nog vrijwel alom in Europa als juist wordt aanvaard. In Holwerda's „Nederland's vroegste geschiedenis”, waarvan de eerste druk in 1918, de tweede in 1925 verscheen, komen enkele algemeene beschouwingen voor omtrent de terpencultuur. Deze laatste druk geeft blijk van een opmerkelijke kentering in de opvatting van den schrijver ten gunste van het drie-perioden-systeem en de daarmee uiteraard samenhangende waardeering der archaeologische verschijnselen.

De kennis van de Groninger terpen werd zeer verrijkt door de in 1907 verschenen studie der heeren J. Oost Elema en J. Elema over de wierde van Toornwerd, die daarbij vooral letten op de structuur der verschillende lagen en voor het eerst een duidelijke afbeelding gaven van die lagen, zooals een doorsnede, een profiel van de terp die laat zien.

Langzamerhand werd het steeds duidelijker, dat systematisch onderzoek der terpen dringend gewenscht was, ook al omdat die zoo belangrijke hoogten als sneeuw voor de zon begonnen te verdwijnen en tevens dat dit onder-

zoek behoorde tot het allermoeilijkste, dat zich op oudheidkundig gebied kan voordoen. De reusachtige omvang van het onderzoeksobject stelt reeds zijn zeer zware financieele eischen, doch nog bezwaarlijker wellicht is het veelal ontbreken van een scherp omlinjnde structuur, wat bij Romeinsche legerplaatsen en zelfs bij grafheuvels niet het geval is. De onderzoeker dient voorts niet alleen archaeoloog te zijn, maar ook bioloog en geoloog, althans zich de medewerking van gespecialiseerde biologen en geologen te verzekeren en de waarde van hun onderzoek zelfstandig te kunnen beoordeelen.

Een gelukkig toeval wilde, dat de bioloog Dr. A. E. van Giffen nog vóór zijn promotie belang ging stellen in het terpenonderzoek en zich ook in de archaeologie heeft bekwamd. Sedert 1908 bestudeerde hij de terpen van Friesland en Groningen en gaf ten slotte in 1916 den stoot tot de oprichting van de Friesch-Groningsche Vereeniging voor Terpenonderzoek. Als leider van het wetenschappelijk onderzoek dier vereeniging zijn de eerste volledig systematische afgravingen van gedeelten van terpen door hem verricht. De resultaten van dit onderzoek, dat op hoog peil staat, zijn meerendeels in den vorm van opgravingsrapporten verschenen in de jaarverslagen der genoemde vereeniging. Eenige jaren later heeft van Giffen opgericht het Biologisch-Archaeologisch Instituut der Groninger Universiteit, waarvan hij thans directeur is. Ook over de provincie Drente strekt het onderzoek van Dr. van Giffen zich uit in zijn hoedanigheid van conservator van het museum te Assen.

Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden heeft tot dusverre in Friesland en Groningen geen systematisch terpenonderzoek verricht, wat, gezien de vele onderzoekingen van den directeur Dr. Holwerda, in bijkans alle overige procinciën van ons land, zeer begrijpelijk is. Ook op oudheidkundig gebied is specialiseering gewenscht en daarnaast ruime samenwerking. Eene organisatie van deze samenwerking voor het geheele land, laat tot dus verre op zich wachten.

Het lag niet in de bedoeling om op deze plaats een vol-

ledige opsomming te geven van al wat er over te terpen werd geschreven. In de volgende hoofdstukken zal er nog gelegenheid zijn om de ontwikkeling der opvattingen omtrent bepaalde algemeene onderwerpen uiteen te zetten.

C. Het ontstaan en de bewoonbaarheid der Friesche kleistreken. - De structuur der terpen

Uit de samenstelling van de aardlagen die liggen onder de klei, waarop de Friesche terpen gebouwd werden, blijkt, dat dit gebied vroeger een geheel ander karakter vertoonde dan tegenwoordig. Nadat de zee eeuwen geleden aan het eind van het diluviale en het begin van het alluviale tijdperk, hier had geheerscht en thans zeer diep liggende lagen zeeklei had afgezet, volgde een algemeen terugdringen van de zee naar het Westen en Noorden. Een schoorwal met duinen, waarvan de waddeneilanden de resten vormen, is destijds ontstaan en werd van de hoogere geestgronden gescheiden door een haf, een binnenzee, gevuld met brakwater, waarin tal van riviertjes uitmondten, en waar de zee weinig meer te zeggen had. Dit haf is door veenvorming en afzetting van zee- en rivierklei dicht gegroeid en dichtgeslibd. Van een bewoning van dit landschap is er in Friesland tot dusverre met zekerheid niets gebleken. Eenige eeuwen vóór onze jaartelling moet de zee weer de overhand hebben gekregen achter den zich tot Denemarken uitstrekkenden schoorwal. Niet ten onrechte werd dit genoemd een vóór-historische catastrophe. Onwillekeurig denkt men hierbij aan den Cimbrischen vloed en verwante berichten van de klassieke geschiedschrijvers. Strabo vertelt op gezag van Ephorus, die in het midden der 4de eeuw vóór Christus leefde, van de Cimbren, dat zij uit verdriet over steeds terugkerende overstromingen hunne woonplaatsen hebben verlaten. Volgens Florus werden de Cimbren, Teutonen en Tigurini van de uiterste grens van Gallië door den Oceaan verdreven, die hunne landen overstroomde. Eindelijk deelt Ammianus

Marcellinus (Lib. 15 c. 9—4) op gezag van Timagines (50 v. Chr.) mede, dat volgens een aan de Druiden bekende overlevering een deel der Kelten door de verbolgen zee en door oorlogen is verdreven uit hunne woonplaatsen op de aan den buitenrand gelegen eilanden en in de over-Rijnsche streken. En vermeldt ook niet Plinius in zijn *Naturalis Historia*, dat Pytheas van Massilia, de Columbus van N. Europa, omstreeks 330 vóór onze jaartelling een Germaansch volk der Guionen kende als bewoners van een „aestuarium oceani Metuonidis nomine”, een min of meer afgesloten wad in de Elbestreken „Metuon” genaamd. De vermelding van den oceaan in verband met dit „Metuon” doet vermoeden, dat in de dagen van Pytheas de zee reeds haar voormelden invloed deed gelden.

De zee bepaalde zich niet tot het doorbreken van den schoorwal, het wegslaan van het haflandschap en het vormen van de Wadden. Aan den landkant van het voormalige haf werd nieuw land gevormd, thans bestaande uit zeeklei. Zoo ontstonden de Friesche kleistreken.

De groei der terpen hangt ten nauwste samen met deze wording der alluviale kleistreken langs onze kusten. Wanneer de dijken, die dit gebied tegen de zee beschermen doorbreken, zou het thans grootendeels bij vloed overstroomd worden. In zulke omstandigheden is eene voortdurende bewoning, zelfs met behulp van terpen, nauwelijks denkbaar. In het begin van den terpentijd waren de toestanden echter anders, moeten zij anders geweest zijn. Meer en meer blijkt toch, dat reeds de grondslag der terpen bewoond kon worden of wel, dat deze laatsten aanvankelijk zeer laag waren. De berichten der Romeinsche schrijvers omtrent het land der Friezen zijn daarmede geheel in overeenstemming. Is het denkbaar, dat in een dagelijks door de zee overstroomd gebied een volk kon wonen, krachtig genoeg om de Romeinsche legioenen te verslaan, zooals de Friezen deden in het jaar 28 n. Chr.? Is het denkbaar, dat de Romein zich in zulke streken zou wagen om aan de bewoners belastingen op te leggen en om die te innen? Dit alles lijkt uitgesloten te mogen worden.

De kennis van den toestand van het kleiland bij den

aanvang van den terpentijd liet tot het begin van deze eeuw veel te wenschen over. Thans zijn meerdere terpgrondslagen in vollen omvang onderzocht en blijkt, dat in de provincie Friesland die grondslagen of zolen in het algemeen - in het bijzonder ook bij de oudste terpen - bestonden uit *kwelders* van min of meer zandige (zavelige) maagdelijke zeeklei. Thans liggen deze voormalige kweldervlakken ongeveer op gemiddelde zeespiegelhoogte of N.A.P. (nieuw Amsterdamsch peil). Bij vloed, die plaatselijk in hoogte verschilt en aan de Noordkust het hoogst oploopt tot gemiddeld 1 M. boven N.A.P. zouden de terpzolen dus thans, als er geen dijken waren, telkens onderloopen. Oorspronkelijk moeten deze grondvlakken, die eens rijpe kweldervlakken waren, hooger gelegen hebben ten opzichte van den zeespiegel, omdat de ervaring leert, dat kwelders opslibben van 0.20 tot 0.50 M. boven de gemiddelde vloed hoogte, d. i. 1.20 tot 1.50 M. boven de gemiddelde zeespiegelhoogte (N.A.P.). Soms zelfs iets hooger. De in de 15de eeuw ingedijkte Bildtpolders in het laatste gedeelte van de voormalige Middellzee in Friesland, liggen maximaal 1.50 tot 1.75 M. boven (N.A.P.). Worden kwelders ingedijkt, den beginnen zij uit te drogen, het z.g. „inklinken” en zich daardoor te verlagen.

De omstandigheid, dat de terpen aangelegd zijn op rijpe kwelders doet zien, dat de Friesche kleistreken bij den aanvang van den terpentijd reeds van 20 tot 50 c.M. boven gemiddelde vloedhoogte lagen en dat de zee bijgevolg dagelijks geen toegang meer had. Alleen bij stormvloeden werd het land nog overstroomd.

Hoewel de duinenreeks bij het begin onzer jaartelling reeds was verbrokken, zoo waren toch de doorgangen tusschen de Waddeneilanden nog veel smaller dat thans. De vloeden in Wadden liepen daardoor destijds ook minder hoog op. Dan lagen er tusschen de tegenwoordige provinciën N. Holland en Friesland, boven het meer Flevo, nog uitgestrekte lage landen waartusschen het Vlie zijn weg moest vinden als een min of meer breede rivier. Nog omstreeks 800 vermelden de registers van het klooster Fulda aldaar eilanden als Bant, waarop bezittingen van

het klooster lagen. Met dat alles dient rekening te worden gehouden wanneer men zich een voorstelling wil maken van de bewoonbaarheid van de Friesche klei bij den aanvang en in den loop van den terpentijd.

Deze toestand van betrekkelijke rust heeft kennelijk geduurd tot omstreeks de achtste eeuw na Chr. Na dien tijd kregen bijkans alle terpen hun laatste, zware, blijkbaar ineens opgeworpen deklaag, die een tijd van groote overstromingen kenmerkt. Tevoren droeg de verhooging een meer geleidelijk karakter. Deze verhooging was noodig omdat de kwelder-bodem door indroging begon te dalen en ook in het algemeen, ten gevolge van de door de geologen geconstateerde z.g. „seculaire daling”, neiging vertoonde om zich ten opzichte van den zeespiegel te verlagen. Verdere verwijding der gaten tusschen de Waddeneilanden, afbrokkeling van de beschermende duinenreeks moeten tot de latere invasie der zee aanleiding hebben gegeven. De literaire bronnen uit den Karolingischen tijd maken melding van een enorme overstroming in het jaar 839. In Friesland (N. Nederland) zouden toen 2437 huizen vernield en vele menschen en dieren omgekomen zijn.

In Friesland is, zooals reeds vermeld van een verdrijving eener bevolking uit het lagunengebied achter de duinen tot dusverre niets gebleken. De oudste terpen liggen reeds op zeeklei, zoodat hier de menschen kwamen nadat de zee het terrein bewoonbaar had gemaakt. In Groningen heeft de oude toestand blijkbaar iets langer geduurd omdat de oudste terpen daar op rivier- of brakwater-klei liggen, de jongere eerst op zeeklei. In Oostfriesland bestaat de zool der terpen zelfs als regel uit rivierklei. Daar kwam dan eerst de mensch en daarna de zee. Toch zijn de terpen in Groningen in het algemeen van jongeren datum dan die in het ZW. van Friesland. Nu wil dit niet zeggen, dat de praehistorische catastrofe, het wegslaan door de zee van het Haf- of lagunengebied zich eerst na de komst der Friezen zou hebben uitgebreid tot Groningen en Oostfriesland. Ook daar had destijds de zee reeds veel weggeslagen en de Wadden doen ontstaan. Een deel van

het voormalige landschap, dat min of meer een overgang vormde van het Haf naar de tegenwoordige geestgronden, heeft het echter, indien wij de mededeelingen der geologen goed hebben verstaan, in laatstgemelde streken langer uitgehouden tegen de zee dan in de provincie Friesland.

In het N.O. van die provincie zijn ook plaatsen, die eerst laat door zeeklei zijn bedekt. In de streken rondom Dokkum liggen zandgronden en hoogveen nog vrij hoog onder een kleioppervlak. Bij Raard zit het zand dicht onder de terp. Bij Lichtaard en Jeslum dekt een dunne terpzool van zeeklei respectievelijk hoogveen en brakwaterveen op hoogveen. De terp van Bornwerd, in den Romeinschen tijd reeds bewoond, is zelfs ten deele met bont diluviaal zand verhoogd, terwijl de kern is aangelegd op een natuurlijke, thans nog $1-1\frac{1}{2}$ M. boven het omringende maaiveld uitstekende diluviale zandheuvel. Dikke boomstammen uit het veen staken te Lichtaard door een slechts een kwart meter dik laagje zeeklei, dat de grondslag van de terp vormde.

Wij zagen, dat de kleistreek der provincie Friesland, waarop de terpen voorkomen, bij den aanvang van den terpentijd was opgeslibd tot rijpe kwelderhoogte en zich alzoo naar schatting verhief van 0.20—0.50 M. boven de toenmalige gemiddelde vloedhoogte. Geen wonder, dat de eerste bewoners op dit bij uitstek voor veeteelt geschikte terrein, dat af en toe, vooral in den winter bij abnormaal hooge waterstanden werd overstroomd, de hoogste punten uitkozen om zich te vestigen. Waar de zee zulke hooge punten opwierp in den vorm van schoorwallen, kan men de terpen in rijen zien liggen. Ook de oevers van riviertjes en andere wateren dienden tot richtsnoer. De hooge punten werden in vele gevallen reeds bij den aanvang der bewoning eenigszins verhoogd tot lage heuveltjes, die eerst bij het systematisch terpenonderzoek als zoodanig zijn herkend (Pl. VIII). In de terp Hatsum I bij Dronrijp, in de terp „de Parel” bij Tzum, beiden in de provincie Friesland, in de Wierhuizen en te Ezinge in Gro-

ningen was zulks o.a. het geval. In de Parel reikt die ineens opgeworpen heuvel thans tot circa 2 M. boven N.A.P. Bij Hatsum slechts tot 1.35 M. boven N.A.P., terwijl daar het grondvlak van de terp over het geheel van 0.10 tot 0.50 M. + N.A.P. ligt. Zooals gezegd dient bij deze hoogtecijfers natuurlijk in aanmerking genomen te worden, dat de kleigronden sedert den aanvang van den terpentijd door inklinking en algemeene bodemdaling eenigszins ten opzichte van den zeespiegel gezonken zijn. Aanvankelijk was de positie van den terpbewoner dus veel gunstiger. Het natuurlijke kwelderoppervlak rondom die kleine kernheuveltjes bleek eveneens bewoond, zooals trouwens reeds lang bekend was door het voorkomen van oudheden in de onderste terplagen en sporadisch in den grondslag zelf.

Het vastleggen van deze feiten verklaart reeds in hoofdzaak den aard van de terpenstructuur. Van het aanleggen van ringdijken om daarbinnen te kunnen wonen is tot dusverre niets gebleken. Op die aanvankelijke hoogte kon de terpbewoner, die leefde op een zich door inklinking, enz. verlagend vlak, op den duur niet blijven wonen. Hij diende zich door kunstmatige verhooging der terpen aan te passen aan de zich wijzigende toestanden. Voorts eischte toeneming der bevolking een uitbreiding van het terpopervlak en gaf dit ook, althans in de eerste eeuwen aanleiding tot vorming van jongere terpen. Het profiel van een terp, in vertikale doorsnede, b.v. van die te Hatsum, geeft van deze geleidelijke verhooging en uitbouw een beeld. Verschillende lagen, of liever een moeilijk te ontwarren lagen-complex doet zich hier voor. Aschlaagjes geven dikwijls een scheiding aan. Het geheel blijkt te bestaan uit meerdere kleine, zeer plaatselijke, en grotere, meer uitgebreide verhoogingen. In de zich geleidelijk verhoogende woonvlakken zijn allerlei putten en mestgroeven gegraven, soms ook betrekkelijk groote zoetwatervijvers en afvalsgaten. In het centrum werd in den winter het vee gestald, waarvan men de mest, vermengd met rietstroo en allerlei afval maar langs de helling van de terp liet afvloeien. Ook te Hatsum komt voor een late

deklaag van klei, die als een mantel het oudere lagencomplex bedekt, met gevolg, dat buiten het centrum geen mestlagen voorkomen, daar de randen van de terp worden gevormd door de voet van de deklaag. Opmerkelijk is nog, dat bij de terpen in Westergo, ten Zuiden van de lijn Harlingen—Leeuwarden, de mestlagen zich meestal beperken tot een klein deel van het centrum, terwijl in het Noorden, vooral in Oostergo, deze lagen meer plaats innemen. Te Hoogebeintum troffen wij mestlagen aan van drie tot 4 meter dikte. De terpen moesten trouwens in het Noorden, wegens de nabijheid der Wadden en het daar hooger oploopen der vloedden, wel op hooger peil gebracht worden dan in het Z.W. Nog tegenwoordig is de gemiddelde vloedhoogte bij Stavoren lager dan in het Noorden van Friesland.

Op de woonvlakken van verschillende terpen als Hatsum I, de Wierhuizen en Ezinge, zijn nu ook de grondplannen van meerdere woningen ontdekt met haarden en resten van de uit gevlochten twijgen bestaande wanden. Reeksen in de grond geslagen palen en paaltjes staan met dezen woningbouw in verband.

Reeds lang waren dergelijke palen bij het afgraven der terpen waargenomen, doch bij het verticaal afgraven was de beteekenis daarvan moeilijk vast te stellen. Begrijpelijk is het, dat daarbij aanvankelijk zelfs aan *p a a l w o n i n g b o u w* werd gedacht en dat een vergelijking werd gemaakt met de „*terremares*”, de bekende woonheuvels uit den brondstijd in Italië, die evenals de terpen zeer vruchtbare en voor landbouwdoeleinden geschikte aarde bevatten.

Zoo legde Mr. Dirks, voorzitter van het Friesch Genootschap, in 1871 op het praehistorisch congres te Bologna, na een bezoek aan de *terremare* van Montale bij Modena, de ietwat vage verklaring af, dat de Friesche terpen waren „*des terremares historiques*”, waarmede bedoeld zal zijn *terremares* uit den historischen tijd. Deze reis naar Bologna was wellicht mede de aanleiding, dat de Italiaansche *terremare*-kenner Prof. Luigi Pigorini, directeur van het Praehistorisch Museum te Rome, in 1881 een bezoek

bracht aan Friesland, om de structuur van de terpen nader te bestudeeren. Dirks bracht hem bij de terp van Aalsum (Pl. VII), bij Dokkum, die toen werd afgegraven en Pigorini achtte zich op grond van hetgeen hij daar zag, gerechtigd tot de conclusie, dat het algemeene karakter van het centrum van de Aalsumer terp overeenkwam met dat van de terremares van Emilia in Italië. In Friesland zouden de terpbewoners gewoon hebben in paalwoningen, die opgetrokken waren in een door een dijk omgeven bekken, waarin zich de afval, uit de woningen neergeworpen, zou hebben opgehoopt. Deze opvatting van een gezaghebbenden archaeoloog heeft indruk gemaakt en nog in 1905 was niemand minder dan Sophus Müller van oordeel, dat men in het eerste millenium van onze jaartelling uit behoefte aan beveiligde woonplaatsen ging wonen in moerassen en wateren, o.a. aan de Nederlandsche en Deutsche Noordzeekust, en wel op paalwoningen.

Wij weten thans wel beter. Niet alleen zijn er in de terpen geen ringwallen ontdekt, maar het blijkt ook uit alles, dat men op en niet bóven den grond zijn huizen heeft gebouwd. De talrijke te Hatsum en elders gevonden, van woningen afkomstige paaltjes, zijn in het algemeen ook veel dunner dan die in de terremares, vaak niet dikker dan de steel van een spade; zwaardere posten komen ook voor, doch zijn betrekkelijk zeldzaam. Kleiplaten met haarden passen evenmin bij de paalwoning-theorie en daarmee is vooral ook in strijd, dat reeds de grondslag zelf van de terp bewoond werd. Het cardinale verschil tusschen terpen en terremares ligt overigens wel hierin, dat deze laatsten van nature vestingen, versterkte woonplaatsen waren, middelen om vijandige aanvallen van menschen te weerstaan, terwijl de terpen strijdmiddelen waren tegen het water. De terremares zijn vaak op hoogliggende terreinen aangelegd en hun regelmatig grondplan is verwant aan dat der latere burchten en Romeinsche legerplaatsen. Bij de structuur der terpen ontbreekt juist elke regelmatigheid.

Van meer belang voor de kennis der terpen was het onderzoek van de nog bewoonde aardhoogten (Warfen) op

de „Halligen”, de kleine eilanden bij de kust van Sleeswijk. Feitelijk zijn de „Warfen” een soort terpen en hun structuur is goed bekend, daar er zelfs in 1891—’96 nog een gebouwd is. Bij hooge vloed en geheel door de zee ingesloten moet de bewoner niet alleen zijn huis en zijn vee buiten het bereik der golven weten te houden, maar vooral ook zijn drinkwater. Een „Warf” bezit dan ook minstens één zoetwatervijver en meerdere, daarmee door een buis verbonden waterputten. Dreigt de vijver bij stormvloed te verzouten, dan worden de waterputten van boven afgesloten, als het ware dichtgekurkt en de verbinding met den vijver eveneens. Deze putten verschaffen dan het noodige drinkwater totdat het omringende land weer droog is geworden en regens den vijver weer met zoet water hebben gevuld.

De terpbewoner heeft voor hetzelfde probleem gestaan en het blijktbaar op gelijke wijze opgelost, want inderdaad zijn in vele terpen, reeds in de blauwe laag, d.i. de oorspronkelijke bodem, komvormige, later met mest volgelopen, zoetwatervijvers geconstateerd, waarin riet en dergelijke zoetwaterplanten hebben gegroeid. Zelfs vond Dr. van Giffen eens in een terp een waterput, die door middel van een houten kanaal met een voormalige vijver, nu in den ondergrond, in verbinding stond. Ook op hooger niveau komen dergelijke zoetwatervijvers voor, soms beschermd door een walletje. Waterputten behooren tot de in alle terpen veelvuldig voorkomende verschijnselen. Zij monden uit op de woonvlakken en bestonden na het aanbrengen van de laatste deklaag meestal uit meerdere op elkaar geplaatste houten vaten en aanvankelijk vooral uit met graszoden opgezette kuilen, van boven beschermd door een raamwerk van balken. Uit die putten komt veel ongeschonden vaatwerk voor den dag, dat door het breken der touwen, waaraan de potten bij het waterputten bevestigd waren, in de put achterbleef.

Het drinkwater-probleem moet onze Friesche voorouders dikwijls hebben gekweld en reeds in de levensbeschrijving van Bonifatius door Willibald wordt geklaagd over het gebrek aan zoet water. Het ontdekken van een welput

bij het aanleggen van de kerkterp te Dokkum werd dan ook als een wonder verheerlijkt.

Na het voorafgegaane is het duidelijk, dat het bekende verhaal van Plinius omtrent het land der Chauken in Oostfriesland inderdaad betrekking heeft op terpenbewoners. In de door Plinius genoemde verhevenheden, opgeworpen tot op de uit ervaring bekende hoogte van den hoogsten vloed, herkent men de lage kernheuvels, ontdekt in de bovengenoemde terpen. Karakteristiek is ook de vermelding, dat de bedoelde bevolking regenwater opving in kuilen bij hunne hutten. Overigens is de voorstelling niet op Friesland toepasselijk, zooals reeds het niet hebben van vee, gelijk Plinius vermeldt, duidelijk aantoonst. Hij kende trouwens reeds *b u r e n* van deze armzalige bevolking, die dat wel hadden. Doch al moge dit bericht dan ook wellicht overdreven zijn en alleen betrekking hebben op een bevolking van visschers, die zich metterwoon gewaagd had op nog niet volledig opgeslibd kwelderland bij of in de Oostfriesche Wadden, dit neemt niet weg, dat het op belangrijke punten bevestigt, wat het terpenonderzoek daadwerkelijk aan het licht bracht; terwijl anderzijds dit onderzoek ons in staat stelt de betrouwbaarheid van een Plinius te controleeren, die, zooals men aanneemt het land der Chauken in eigen persoon heeft bezocht.

Uit het bericht van Plinius omtrent het land der Chauken is de gevolgtrekking gemaakt, dat de Saksische landverhuizers, die men eenige eeuwen later op de Friesche terpen aantreft, aan de Friezen den terpenbouw, het opwerpen van vluchtheuvels ter bestrijding van het water zouden hebben geleerd. De Chauken zouden immers een machtig contingent hebben geleverd voor die Saksische stammen. Deze gevolgtrekking, die niet meer is dan een losse bewering, klinkt op zichzelf reeds weinig overtuigend. De kernheuvels in de voormelde Friesche terpen, die uit de eerste eeuwen van den terpentijd dateeren, bewijzen ten overvloede en volmaakt afdoende, dat de Friezen reeds lang vóór de komst der Angelen en Saksen

zelfstandig, door den drang der omstandigheden, ertoe waren overgegaan om Pliniaansche heuveltjes op te werpen. Als in Friesland iets Friesch is, dan zijn het wel de terpen!

2. FRIESLAND EN DE FRIEZEN VOLGENS DE BERICHTEN DER KLASSIEKE GESCHIEDSCHRIJVERS

De Friezen doen hun intrede in de geschiedenis in het jaar 12 vóór onze jaartelling toen de Romeinen voor het eerst in Friesland kwamen en de veldheer Drusus hen daar aantrof op de kleistreken. Omdat de Friezen er dus reeds waren, moeten de kleistreken een vóór-Romeinsche inheemsche cultuur hebben gekend. Het nagaan van die cultuur en de bespreking van de vraag of er ook sporen van een oudere, vóór-Friesche cultuur in deze streken te constateeren zijn, zou feitelijk aan de vermelding der oudste literaire overlevering vooraf moeten gaan. De inheemsche culturen uit den Romeinschen en vóór-Romeinschen tijd loopen echter zoodanig ineen, dat een scherpe scheiding en afzonderlijke behandeling niet wel mogelijk is.

Aan de bespreking van den ouderdom der terpen en van de oudste inheemsche terpencultuur moge dus vooraf gaan de literaire traditie, al heeft die ook voornamelijk betrekking op den Romeinschen tijd. Zonder die traditie zouden de archaeologische verschijnselen veel van hunne waarde verliezen, terwijl omgekeerd de terpoudheden de berichten der Romeinen dikwijls nader bepalen en omtrent de cultuur der terpenbewoners rijke en volmaakt betrouwbare gegevens verschaffen, die men bij de klassieken tevergeefs zou zoeken.

Na zijne verovering van Gallië in het midden der eerste eeuw vóór onze jaartelling maakte Caesar den Rijn tot de grens van het Romeinsche rijk. Plannen om de rechts van die rivier wonende Germanen te onderwerpen zijn er van hem niet bekend. Hij bepaalde er zich toe om de Germanen, die den Rijn overtrokken te verslaan of te onderwer-

pen. Het Zuiden van Nederland behoorde dus in den tijd van Caesar tot de provincie Gallië, waar destijds reeds Germaansche bevolkingselementen voorkwamen. Tacitus vermeldt ook uitdrukkelijk, dat de Rijn in ons land de grens tusschen Gallië en Germanië vormde en wel tot aan de splitsing bij het Bataven-eiland. Daarna vloeit de eene arm, de Waal, langs den Gallischen oever, de andere arm, die den naam Rijn behoudt, langs Germanië naar de zee.

Eerst uit de dagen van Keizer Augustus (31 v. Chr.) dateeren de voornemens om de rijksgrenzen uit te breiden tot aan de Elbe. Zoo zijn tusschen 15 vóór en 4 nà Chr, de bij de monden van den Rijn gevestigde Germaansche stammen: de Bataven, Kanninefaten, de Marsaten, de Sturiërs en ook de Friezen, de één voor, de andere na onderworpen. Daarom ook kwam Drusus in het jaar 12 v. Chr. met een vloot den Rijn afvarende in den Oceaan en wist hij de Friezen te bewegen zich vrijwillig aan zijn gezag te onderwerpen. Vervolgens trok hij over de Wadden naar het land der Chauken, ten O. van de Eems, waar zijn vloot door het intreden van eb op het droge geraakte. Gelukkig kwamen de Friezen, die hem over land begeleidten, te hulp. Dit bericht van Cassius Dio maakt geheel den indruk van een eerste kennismaking tusschen Romeinen en Friezen, een indruk, die bevestigd wordt door het geschetste verloop van de Romeinsche expansie-politiek. Drusus legde, zooals wij van Tacitus vernemen, aan de Friezen een matige belasting op van runderhuiden ten dienste van het leger. Hij hield daarbij rekening met hunne beperkte middelen en de onaanzienlijkheid van hun vee, dat klein was in vergelijking met de oerossen, die in de naburige wouden leefden en als jachtbuit meermalen vermeesterd werden. Deze Friezen woonden rechts van den Rijn tot de zee, rondom groote meren, die door de Romeinen werden bevaren. Het meer Flevo, het zuidelijk gedeelte van de tegenwoordige Zuiderzee, is één der meren geweest, doch de anderen zijn niet meer aan te duiden in een gebied als Noord-Nederland, dat in den loop der eeuwen groote wijzigingen heeft ondergaan. De kleistre-

ken van de provinciën Friesland en Groningen behoorden tot dit Friesche gebied. Rechts daarvan tusschen Eems en Elbe, zaten de Chauken en aanvankelijk ook nog de Ampsivarii, wier gebied in 58 n. C. door de Chauken werd bezet. Onder de streken rondom het meer Flevo valt ook het tegenwoordige Noord-Holland, althans het noordelijk gedeelte daarvan. Plinius kende dan ook links van het Vlie het eiland der Bataven en andere door den Rijn gevormde eilanden, waarop o.a. Friezen woonden. Dit eiland der Bataven, ook door de Kanninefaten bewoond, begrenste het Friesche gebied ter linker zijde. Niet alleen de Betuwe, ook Zuid-Holland behoorde tot het Bataven-eiland.

Landwaarts zijn de grenzen van Friesland in den Romeinschen tijd minder duidelijk. De berichten omtrent de Germaansche stammen en hun woonplaatsen zijn dikwijls vaag. De eene schrijver neemt ze van een ander over, zonder te letten op volksverschuivingen, die vooral in de nabijheid der Friezen nog al eens voorkwamen. Voorts duidt de één een stam aan met een algemeenen naam, waar een ander een specialen naam noemt. Vaag vooral is het begrip „Rijn”, waarvan de Romeinen drie monden kenden. De meest noordelijke was de mond van den Vlietstroom, die over het meer Flevo met den eigenlijken Rijn in verbinding stond. In eerste de eeuw n. C. worden Angrivarii en Chamaven als zuidelijke burens der Friezen genoemd. Daar lagen venen en bosschen, waardoor in 58 n. C. onder Malorix, de weerbare jongere Friezen optrokken naar den Rijn, terwijl de ouderen per schip den weg over de meren volgden. De streek, waarmede zij hun gebied wilden uitbreiden, lag langs den Rijn en was op bevel der Romeinen onbewoond ter beveiliging van de Rijksgrens. De Friezen werden dan ook weer teruggedrongen. Aldus was Friesland begrensd sedert de dagen van Drusus tot minstens 116 jaar n. C., het jaar waarin Tacitus zijn vermaarde „Annalen” schreef. Dat wij dit weten is voor de beoordeeling van de geschiedenis van Friesland en van de terpencultuur van onschatbare waarde, want archaeologisch is na te gaan welk deel der terpenvondsten aan de in-

heemsche bewoners uit de eerste eeuwen onzer jaartelling moet worden toegekend. Het lijdt nu geen twijfel meer, of die vondsten behooren tot de oudere en oudste documenten van F r i e s c h e beschaving.

Aan de waarde dier historische berichten, die in hoofdzaak aan Tacitus te danken zijn, valt in het algemeen gelukkig niet te tornen. De bronnen, waaruit Tacitus putte bij de beschrijving der oorlogen met de Germanen, zijn zelfs met groote mate van zekerheid vast te stellen. Persoonlijk heeft hij, die zijn „Germania” schreef in het jaar 98, de „Annalen” in 116 n. C., deze oorlogen niet meege maakt. Wel was dit het geval met Plinius den Oudere, die op 24-jarigen leeftijd, in het jaar 47 n. C., aan de expeditie van Corbulo tegen de Chauken moet hebben deelgenomen. Aan dezen wetenschappelijken officier, die zijn diensttijd voornamelijk doorbracht in de verschillende Romeinsche garnizoensplaatsen langs den Rijn, zijn wel vooral de veel plaatselijke kennis verradende beschrijvingen van Tacitus te danken. De bron zelf, die door Tacitus ook met name wordt genoemd, de twintig boeken van Plinius over de Germaansche oorlogen, zijn helaas verloren gegaan, evenals de boeken van Livius, die eindigen met den tijd van Drusus. Gelukkig bleef de „Naturalis historia” van Plinius bewaard, die de zeer beknopte mededeelingen van Tacitus hier en daar aanvult en o.a. de bekende en reeds vermelde mededeeling inhoudt over de visschersbevolking, die op de terpen leefde in het land der Chauken. Ook het gebied van den mond van den Rijn is door Plinius in persoon bezocht. Aan zijn verblijf in het bij den Bataven-opstand vernielde Romeinsche standkwartier „Vetera” bij Xanten herinnert zelfs een daar gevonden inscriptie, luidende „ P l i n i o P r a e f e c t o ”.

De politiek van Keizer Augustus om het Germaansche gebied rechts van den Rijn tot de Elbe te veroveren, bracht Friesland in contact met de Romeinen en deed dit tot dusverre zoo afgelegen en onbekende gebied gedurende enkele tientallen van jaren een rol spelen in de wereldgeschiedenis. De lastigste der Germaansche tegenstan-

ders hielden zich op in de streken rond het Teutoburger Woud, waar Varus in het jaar 9 n. C. zijn bekende nederlaag leed tegen Arminius en drie legioenen verloor. De Elbe-politiek werd toen nog niet definitief opgegeven, want in de jaren 14, 15 en 16 n. C. zien wij den veldheer Germanicus telkens weer naar de Eems optrekken om den ouden vijand, de onoverwonnen Germaansche scharen, te onderwerpen. Duidelijk komt vooral bij die laatste tochten de rol uit, die het Friezenland heeft gespeeld. De wijze van oorlogvoeren gedoogde blijkbaar niet, dat uitsluitend uit de groote kampen te Xanthen en Mainz in Duitschland naar het Eemsgebied werd opgerukt. De toegangswegen, dikwijls niet meer dan veenbruggen, de bekende „pontes longi”, de Germaansche oerwouden, waarvan Plinius er een beschrijft in het land der Chauken, de moeilijkheid om een onverdeeld leger te approviandeeren en de voor den geweldigen legertros benoodigde paarden bijeen te brengen en dien tros te beschermen tegen overvallen, dat alles leidde er toe om een groot deel van het Romeinsche leger, Germaansche hulptroepen inclus, in de Nederlandsche garnizoenen en op het eiland der Bataven uit te rusten en gedeeltelijk op pontons en schepen door en langs het toenmalige Friesland naar de Eems te voeren.

Het offensief van Germanicus was niet gericht tegen de Friezen zelf, die toen, zooals Plinius verhaalt, trouw waren en in wier gebied Romeinsche legerkampen (castra) lagen.

Heel aanzienlijk behoeven wij ons die kampen over het algemeen niet te denken. Hun garnizoen diende om de verbindingswegen te beschermen en vooral ook om de voor militaire doeleinden opgelegde huidenbelasting te innen; ook om het lichten van hulptroepen en het opkopen van vee voor de te Nijmegen en Vechten gelegen garnizoenen te bevorderen. Een voorbeeld van een dergelijke wachtpost (praesidium) levert het in verband met een soldaten-muiterij genoemde kamp in het land der Chauken, waar in het jaar 14 n. C. Manius Ennius als praefect het bevel voerde over een vendel (vexillum), dat daar alleen in den zomer vertoefde en een sterkte van omstreeks 186 man zal hebben gehad. Wij achten het waarschijnlijk,

dat de nader te bespreken vroeg-Romeinsche vondsten uit de terp te Winsum in de provincie Friesland, in het oude terpen-centrum van Westergo, van een dergelijke Romeinsche wachtpost afkomstig zijn. Veel grooter moet geweest zijn het bij den opstand der Friezen van 28 n. C. genoemde „Castellum Flevum”, dat nog nader ter sprake komt.

Bij den tweeden veldtocht van Germanicus in 15 n. C. bestond het leger als gewoonlijk voor een deel ook uit Germaansche en Gallische hulptroepen. In drie deelen trok het op naar een punt aan de Eems, waaruit de door Arminius tot opstand gebrachte Cherusken en naburige Germaansche stammen zouden worden aangevallen. Pedro leidde de ruitery langs de grenzen der Friezen, waaronder zoowel de zee- als de landgrens verstaan kan worden. Zelf trok Germanicus met twee legioenen in schepen op over de meren, waarom de Friezen woonden. Menig Friesch rund zal in die dagen in de kookpotten der soldaten zijn verdwenen. Geen wonder, dat de Romeinsche geschiedschrijvers met deze streken bekend raakten door de verhalen van oud-gedienden, die zich in deze lage landen wel zeer weinig behaaglijk moeten hebben gevoeld.

Na het einde van den veldtocht keert het leger terug, gelijk het gekomen was. Alleen wordt nu uitdrukkelijk gezegd, dat een deel van de ruitery bevel kreeg om langs de zeekust naar den Rijn te trekken. Dit doet vermoeden, dat ook reeds Pedro dien weg gevolgd had. In een dagelijks door de zee overstroomd gebied zou men zich stellig niet gewaagd hebben. Een aardige aanwijzing omtrent de toestanden van onze kleistreken, die hier bedoeld moeten zijn. Ook het 2de en 14de legioen, die per schip gekomen waren, moesten ter verlichting der vloot onder leiding van Vitellius over land terug om de vaste kwartieren te bereiken, waar de beroepssoldaten thuis hoorden, en de streken, waaruit de hulptroepen waren gerecruteerd. Deze tocht had een rampzalig verloop door het opkomen van stormvloed, zooals men die hier bij uitzondering ook in de zomermaanden plotseling en geweldig kan zien woeden. De richting van dezen terugtocht wijst op het Groninger of Friesche terpenland.

Het transport per schip bleek nog het best te voldoen en bij den laatsten tocht in het jaar 16 n. C. werd dan ook het geheele leger bij het eiland der Bataven op een duizendtal vaartuigen ingescheept en door het Drusus-kanaal over de Friesche meren en den Oceaan naar de Eems geleid.

Deze zoo nauwkeurige aanduiding van de route is van het hoogste belang, omdat daarmee geschetst wordt de belangrijke waterweg naar het Noorden, waaraan de terpencultuur van het tegenwoordige Friesland, in het bijzonder van Westergo, zooveel had te danken. Veel wordt hierdoor verklaard, wat anders minder duidelijk zou zijn. Ook de handel volgde nog eeuwen daarna dezen weg, zooals in den bloeitijd van Dorestad onomstootelijk is aan te toonen.

De aanlegger van deze verbinding tusschen Rijn en Vlie, ook daarop moet nadruk vallen, was Drusus. Om de voormelde militaire redenen was het van belang langs dezen weg de monden van Eems en Wezer te kunnen bereiken en deze rivieren te gebruiken als toegangen naar het Germaansche binnenland, dat men veroveren wilde. Door het graven van den Drususgracht, op te vatten als een kanalisering van de Vecht, werd de Rijn, via den Krommen Rijn, tusschen Wijk- bij Duurstede en Utrecht (Vechten) in verbinding gebracht met het Flevo-meer en den vandaar naar het Noorden in de Waddenzee uitlopenden Vliestroom. De kanalisatie van de Vecht was slechts een deel van het werk. Ook voor grootere watertoevoer werd zorg gedragen. Dit was de reden, waarom Drusus een dam bouwde, die aan de Waal een deel van haar water onthield, dat nu meer noordelijk ging stroomen. Vroeger luidde het oordeel, dat de IJssel voor Drusus en Germanicus de verbinding vormde tusschen Rijn en Flevo-meer, maar sedert de beteekenis van de groote Romeinsche legerplaats bij Vechten duidelijk werd, is deze meening niet meer te handhaven. Terecht werd reeds in 1906 door Ritterling, een autoriteit van den eersten rang op het gebied der Romeinsch-Germaansche archaeologie, vermoed, dat Vechten het steunpunt was voor de vlootexpedities naar

het Noorden en dat daar de Drususgracht een aanvang nam. Vechten en Nijmegen zijn toch de eenige punten in Nederland, waar groote hoeveelheden Romeinsche oudheden uit den tijd van Keizer Augustus voor den dag zijn gekomen. Zeer juist was ook het betoog van Dr. Holwerda, dat de te Vechten gevonden inscripties, die spreken van Neptunus, Oceaan en Rijn of wel van de Tongersche schippers, deze plaats karakteriseeren als een havenplaats. De nog niet volledig gepubliceerde opgravingen, die het Rijksmuseum van Oudheden te Vechten onderneemt, nadat het Utrechtsche Genootschap daar reeds eerder had laten graven, bevestigen die meeningen in alle opzichten. Ook in de tweede eeuw had Vechten nog beteekenis, hoewel het na de opgave der Elbe-politiek als vlootbasis geen grooten rol meer heeft vervuld. In de eerste eeuwen onzer jaartelling was Vechten voor Friesland het meest nabij gelegen centrum van beschaving, gelijk later Dorestad. Vanuit Vechten is de Romeinsche cultuur naar het terpenland doorgedrongen, over den waterweg naar het Noorden. De economische beteekenis van dezen weg komt nader ter sprake.

De ontzaggelijke verliezen, die het leger van Germanicus leed door stormen en de golven en de aanvallen der in guerilla-strijd bedreven Germanen, waren mede oorzaak dat deze veldheer door keizer Tiberius werd teruggeroepen. Allerlei motieven kunnen daarbij verder een rol hebben gespeeld, als vrees voor te groote populariteit bij de troepen, doch zeker zal ook het geringe economische resultaat, dat in Germanië te verwachten was, tot de terugroeping hebben meegewerkt. Geheel werd de oude politiek toch niet opgegeven. Langs een anderen weg trachtte men op minder kostbare wijze invloed op de Germanen te behouden. Tiberius herinnerde er in dit verband aan, dat hij zelf in de dagen van Keizer Augustus dikwijls meer had bereikt met politiek dan met geweld.

De dicht bij de Rijn grens wonende Friezen bleven tot Rome staan in de door Drusus bepaalde verhouding. Vendels uit de groote garnizoenen bleven de huden-be-

lasting innen, met zomerkampen als steunpunten. De Friezen brachten de belasting trouw op zoolang de eischen matig en billijk bleven. Olennius, een der eerste oud-opper-centurionen, die met het bestuur der Friezen waren belast, beging de fout om deze belasting ondragelijk te maken door te eischen, dat de huiden zoo groot moesten zijn als vellen van oerossen. Omdat hieraan niet voldaan kon worden, gaven de Friezen eerst hunne runderen, vervolgens hunne akkers en ten slotte vervielen zelfs hunne vrouwen en kinderen tot slavernij. Dit werd hun te machtig en daar klachten niet hielpen, was verzet de eenige uitweg. Een geweldige opstand brak los. De soldaten, die bezig waren belasting te innen, werden gevat en gekruisigd. Olennius vluchtte naar het *Castellum Flevum*, dat een niet geringe bezetting had van Romeinsche bondgenooten en de zeekust beheerschte. Op het bericht van den opstand en het beleg van het *Castellum Flevum* verzamelde Lucius Apronius, *propraetor* van Neder-Germanië een leger, bestaande uit afdeelingen van de legioenen, die dienden in Opper-Germanië, en uitgelezen voetvolk en ruiters van de hulptroepen. Daarmede viel hij, den Rijn afzakkende, in Friesland. Het beleg van „Flevum” was inmiddels opgeheven door de rebellen, die teruggetrokken waren om hun eigen bezit te beschermen. Op de nabij gelegen, bij vloed onderlopende terreinen (*aestuaria*) werden dijkwegen en bruggen aangelegd voor het transport der zwaar gewapende troepen. Nadat inmiddels de doorwaadbare plaatsen gevonden waren, kreeg de bereden vleugel der *Kanninefaten* en het Germaansche voetvolk bevel om achter den vijand om te trekken. De Friezen waren echter reeds in slagorde opgesteld en verdreven de *escadrons* der hulptroepen en de ter hulp gezonden ruiters van de legioenen. Verschillende cohorten werden nu achtereenvolgens in het gevecht gebracht, doch ook deze sloegen op de vlucht. *Cethegus Labeo*, een officier van het vijfde legioen, werd thans aan het hoofd gesteld van hetgeen er van de hulptroepen was overgebleven. Deze zond boden naar de legioenen om ter hulp te komen. De soldaten van het vijfde legioen brach-

ten de eerste hulp en dreven den vijand even terug na een fellen strijd en ontzetten hetgeen er over was gebleven. De Romeinsche bevelhebber trok niet verder om wraak te nemen en begroef evenmin de lijken, hoewel er vele krijgs-tribunen, praefecten en aanzienlijke centurionen gesneuveld waren. De inkleeding van dit „bulletin” maakt duidelijk, dat de Romeinen een ernstige nederlaag geleden hadden. Negenhonderd Romeinen werden daarna nog in een strijd bij het woud Baduhenna gedood; terwijl een vierhonderdtal, die gevlucht waren in de villa, de landhoeve van den veteraan Cruptorix, uit vrees voor verraad elkaar onderling afmaakten. „Clarum in de inter Germanos Frisium nomen.” Sedert waren de Friezen beroemd onder de Germanen.

Keizer Tiberius veinsde van niets te weten, omdat hij niemand belasten wilde met een nieuwen veldtocht. De tijdgenooten begrepen dezen wenk en verzwegen de smadelijke episode in hunne door de politiek beïnvloede geschiedkundige werken. Plinius, die de oorlogen tegen de Germanen beschreef na den dood van Tiberius, behoefde daarmee geen rekening te houden en het is dan ook vrij zeker, dat Tacitus de beschrijving van deze feiten aan dat werk heeft ontleend. Reeds de nauwkeurige aanduiding der lokale omstandigheden wijst in die richting.

Wat voor tijdgenooten nauwkeurig geweest moet zijn, is dit thans helaas niet meer. Naar de ligging van het Castellum Flevum kunnen wij slechts gissen, de plaats van het woud Baduhenna blijft geheel onzeker. Toch zijn de aanwijzingen, die de archaeologie thans geeft niet zonder belang bij het bepalen van het terrein van den opstand der Friezen. Van het Friezenland heeft het W. gedeelte van de tegenwoordige provincie Friesland, het oude terpencentrum van Westergo, stellig de meeste Romeinsche oudheden opgeleverd en feitelijk zijn alleen uit deze streek vroeg-Romeinsche vondsten bekend, die wijzen op verblijf van Romeinsche soldaten aldaar, zooals bij de behandeling dier vondsten nader ter sprake komt. Daar woonde blijkens de vele oude terpen in het begin onzer

jaartelling reeds een vrij aanzienlijke Friesche bevolking van veehouders. in staat om de hudenbelasting op te brengen. Het is wel aannemelijk, dat de Friezen in Oostergo en op de kleistreken van Groningen en N.Holland ook deze belasting hebben opgebracht, maar over contact met de Romeinsche legers zwijgen tot dusverre de vondsten, zoodat Westergo eerder als centrum van den opstand in aanmerking komt. Ook de streken ten noorden van het Flevo-meer, verdwenen bij het ontstaan der Zuiderzee, kunnen een welvarende vroeg-Friesche bevolking hebben gekend. Door die streken en langs Westergo stroomde het Vlie, de waterweg naar het Noorden. Plinius vermeldt „Flevum” als de noordelijke mond van den Rijn, uitstroomende in meren; terwijl Pomponius Mela (omstreeks 42 n.C.) ook deze noordelijke Rijnarm kent en het groote Flevo-meer als onderdeel daarvan. Het is duidelijk dat het goed bezette Castellum Flevum, waarheen Olenius den wijk nam, aan den gelijknamigen noordelijken waterweg heeft gelegen. Ook het geheele verloop van de expeditie van Apronius doet ons daar zoeken.

Is dit Castellum te identificeeren met de legerplaats te Vechten, zooals Dr. Holwerda vermoedt? Er is veel aantrekkelijks in deze theorie. Vechten is immers tot dusverre de eenige bekende Romeinsche vesting aan den waterweg naar het Noorden en bovendien staat het bestaan in den tijd van Augustus en Tiberius volmaakt vast.

Een tweede goed bezette vesting aan een meer noordelijk punt van den waterweg was, zou men zeggen, na het opgeven van het offensief tegen de rechts van den Rijn wonende Germanen feitelijk niet noodig. Maar toch, al te boud mag niet gesproken worden bij de schaarschte der historische gegevens. Tiberius zag wel af van geweld, maar bleef verlangend kijken naar de gebeurtenissen rechts van den Rijn. Eerst Claudius gaf bevel de bezettingen tot op den Rijn terug te trekken. Met het opgeven van het offensief verviel ook geenszins de economische betekenis van den Noordelijken waterweg. Afgezien van meer noordelijke en oostelijke handelsbelangen bleef reeds het uitgestrekte Friesche land met zijn veerijldom, vischrijke

wateren en goede recruten een niet te versmaden belangensfeer voor Rome en de eigenlijke mond van den verkeersweg was te ver van Vechten verwijderd om daardoor voldoende beschermd te kunnen heeten, al gedroegen de Friezen zich tot dusverre ook als trouwe bondgenooten. Vechten ligt ook wel wat te ver van den Oceaan om een fort te kunnen heeten, dat de stranden van de zee beheerschte, zooals het bericht luidt. De schrijvers vergeten dan ook zelden om de meren te noemen, die den Oceaan van Vechten scheidde en de beschrijving der episode, waarin het Castellum Flevum opduikt, verraadt een te nauwkeurige kennis van de plaatselijke gesteldheid dan dat aan de vermelding van het beheerschen van de zeekust geen gewicht zou mogen worden gehecht.

De in de buurt van het Castellum gelegen „aestuaria”, aan de werking van eb en vloed onderhevig land, doen mede denken aan een noordelijker ligging dan Vechten. De meeste onderzoekers als Pleyte en Ritterling plaatsen het fort in hunne gedachten dan ook ten Noorden van Vechten, in de buurt van de zee, maar steeds aan het Vlie, den weg naar het Noorden. Zekerheid zal wel nooit te bereiken zijn, nu juist de landen ten Noorden van het Flevomeer door de zee zijn weggeslagen.

Waar het fort ook gelegen moge hebben, aan het eind of aan het begin van den noordelijken Rijnarm, dit neemt niet weg, dat de vroeg-Romeinsche vondsten uit Westergo hunne volle beteekenis behouden. Tot dusverre voldoet dit Friesche centrum wel het best aan de eischen, die aan het terrein van opstand en strijd volgens de literaire overlevering gesteld moeten worden. Aan bosschen en „aestuaria” in de buurt geen gebrek. Aan wateren en stroomen, die doorwaad of overbrugd moesten worden, evenmin. Men denke slechts aan de Gaasterlandsche bosschen en het Vlie.

Zoo hadden dan de Friezen in het jaar 28 n. C. hun vrijheid bevochten. Na den nederlaag van Apronius bleven zij voor den Romein vijandig of niet te vertrouwen en eerst in het jaar 47 n. C. werden zij opnieuw aan het Ro-

meinsche gezag onderworpen. Hunne bureu, de Chauken, maakten het te bont door in lange, soms met 30 krijgers bemande vaartuigen strooptochten te ondernemen naar de kusten van Gallië. Corbulo werd er op afgezonden en deze expeditie was het, die door Plinius werd meegemaakt. Per schip ging het weer langs Rijn, ondiepe wateren (aestuaria) en gegraven kanalen en hoewel de route niet nauwkeurig in opgegeven ligt het voor de hand, dat de oude, door Drusus en Germanicus bevaren weg zal zijn gevolgd. Zoo wordt het begrijpelijk, dat Corbulo bij deze gelegenheid ook tegen de Friezen optrad en hen onderwierp. Slechts enkele zinnen worden door Tacitus aan deze gebeurtenis gewijd. Na het geven van gijzelaars zetten de Friezen zich neer bij de hun door Corbulo aangewezen akkers. Hij schreef hun wetten voor en regelde hun bestuur. De militaire bezetting werd vernieuwd, opdat zij zich niet zouden onttrekken aan hetgeen hun geboden was.

Het Friesche land werd eigendom van den Romeinschen staat. Van een verplaatsing der Friezen naar andere streken is hier overigens geen sprake. Hoogstens van eenige inperking van hun gebied.

Een nieuw offensief tegen de Germanen, een hervatting van de Elbe-politiek van Augustus, werd door Keizer Claudius al spoedig belet door het bevel om de bezettingen terug te trekken op den linker Rijnsoever. Het blijft de vraag of aan dit bevel, ook voor de toekomst, nauwkeurig de hand is gehouden. De Friezen bleven in elk geval afhankelijk van het Romeinsche gezag, dat wel in staat was zich te doen gelden vanuit de nabij gelegen forten te Vechten en Nijmegen en later ook in andere plaatsen in Z. Holland. Friesche hulpstroepen komen dan ook nog lang na 47 n.C. voor onder de Romeinsche legers.

De drang naar expansie, die reeds sprak uit het aanwijzen van bepaalde woonplaatsen door Corbulo, bracht de Friezen in het jaar 58 n.C. wederom in beweging. Onder leiding van Verritus en Malorix, die hen regeerden, — voor zoover, voegt Tacitus erbij, Germanen zich laten besturen — drongen zij naar den Rijn om de daar liggende

onbewoonde strook grond in bezit te nemen. Wij zagen reeds, dat de Romeinen die zône voor militaire doeleinden gereserveerd hadden, ook ter beveiliging van {de rijks-grens. Reeds hadden zij het land in bezit genomen, er woningen gebouwd, de akkers bezaaid, zooals zij dat in hun vaderland gewend waren, toen zij op bevel van Duvius Avitus, stadhouder van Neder-Germanië, weer naar het terpenland teruggedreven werden.

Verritus en Malorix zochten een beslissing in hoogste instantie en trokken naar Rome om den wensch van hun volk aan Nero voor te leggen, Hun onversaagd optreden is bekend en levert een aardig staaltje van het Friesche karakter. In het theater van Pompeï zagen zij eenige vreemdelingen zitten op de voor den Senaat bestemde zetels. Vernemende, dat die eereplaats gegeven werd aan afgezanten van volken, die uitmunten door deugd en bevriendheid met de Romeinen, namen zij vol zelfrespect plaats tusschen de senatoren, onder den uitroep, dat geen sterveling op het gebied van wapenen of trouw boven de Germanen uitblonk. Nero verleende hun het Romeinsche burgerrecht, maar wees het verzoek om de in bezit genomen landen te mogen behouden van de hand.

De opstand der Bataven in de jaren 68 — 70 n. C. sleepte ook de Friezen mede. Uitvoerig behoeven deze bekende gebeurtenissen, die zich vooral buiten Friesland afspeelden, hier niet te worden behandeld. De machtige uitbeelding door Rembrandt van de bijeenkomst, waarbij Julius (Claudius) Civilis den aanvoerder der Bataven toespreekt en naar de wijze der Germanen met voorvaderlijke vervloekingen dwingt tot het zweren van een eed van trouw, toont hoe reeds van ouds deze opstand indruk maakte en zelfs aan het stedelijk bestuur van onze hoofdstad aanleiding gaf tot een officieele opdracht ter versiering van het Stadhuis te Amsterdam.

De Kanninefaten veroverden met de Friezen een dicht bij den Oceaan gelegen Romeinsch winterkamp van twee cohorten, dat vernield werd. Van de troepen, die onder Civilis streden wordt in het bijzonder genoemd een uit Friezen en Chauken samengesteld cohort, dat te Tolbia-

cum, het tegenwoordige Zülpich, werd ingesloten en verbrand. Bij dit Zülpich, een stadje ten Westen van Bonn, zijn thans nog sporen zichtbaar van den Romeinschen heerbaan van Trier naar Keulen.

Ervaren in den Romeinschen krijgsdienst keerden de Germaansche cohorten zich thans tegen hunne leermeesters.

Na het dempen van den opstand werden de Germaansche troepen bij voorkeur buiten hun stamland in dienst gesteld en dikwijls niet meer onvermengd uit stamgenooten samengesteld. De opstand had geleerd, hoe gevaarlijk die vroeger gevolgde methode was. Inscripties op geloftesteenen en grafmonumenten, vooral in Engeland, maken nog herhaaldelijk melding van Friesche troepen-afdeelingen in de Romeinsche legers. Deze inscripties dateeren uit de 2de en 3de eeuw n. C. Ook ruiters worden daarbij genoemd. Overigens geven de lang behouden namen van regimenten niet steeds een juist indruk van de nationaliteit van hunne bestanddeelen, juist omdat na den Bataafschen opstand de samenstelling dikwijls zeer gemengd was. Interessant is in dit opzicht een in Engeland gevonden geloftesteen uit het midden der 3de eeuw, gewijd aan den krijgsgod Mars en de beide Alaesiagi. Oprichters waren „Tuihanti” of Twentenaren, die behoorden tot den „cuneus Frisiorum”, d.i. een Friesch regiment. Op een verwante Engelsche geloftesteen, ook door Twentenaren aan Mars en de beide Alaesiagi gewijd, worden de namen van deze beide laatste godinnen nader vermeld als te heeten „Bede” en „Fimmelene”. De jongste inscriptie, waarop de „cuneus Frisiorum” genoemd wordt, is omstreeks 242 n.C. op een steen gebeiteld, die te Papcastle in Engeland voor den dag kwam. Hier hadden de Friezen nog den bijnaam van „Aballavenses”, wat wel eens ten onrechte voor een Friesche stamnaam is aangezien, maar kennelijk slechts duidt op den naam van de plaats waar de troep was ingekwartierd. Vermoedelijk het tegenwoordige „Appleby”. Geheel vrijwillig zullen deze Friezen zich wel niet onder de Romeinsche vanen hebben geschaard.

De literaire berichten over de Friezen, nà den Bataafschèn opstand, hebben weinig meer te beteekenen. Het licht der geschiedenis, dat hen van 12 vóór tot 70 nà Chr. af en toe had beschenen, richtte zich op andere streken en gebeurtenissen, het aan de archaeologie over latend om bij de plotseling ingetreden duisternis den weg terug te vinden, die daarna door den Frieschen stam gevolgd werd. De lofredenaar van Constantius Chlorus (293 — 306) noemt nog even den Fries als verkooper van vee op de Romeinsche markten, daarna verdwijnt hij uit den Romeinschen gezichtskring.

3. Sporen van het verblijf der Romeinen in Friesland

Reeds lang zijn er Romeinsche oudheden uit de terpen bekend. Vooral bronzen goden-beeldjes, muntvondsten en los gevonden munten. Ook enkele stukjes terra-sigillata. Vroegere schrijvers over Friesland hebben in dergelijke, destijds nog vrij zeldzame zaken vaak ten onrechte een teeken gezien van het verblijf van Romeinen in deze streken. Bij de muntvondst van Onna, een plaatsje op de grens van Overijssel en Friesland, dacht Mr. Dirks aan de ruitèrij van Pedro, die op bevel van Germanicus optrok langs de Friesche grens. Gelijksoortige Romeinsche oudheden, in Scandinavië gevonden, waar de Romeinsche soldaten zich nimmer vertoonden, bewijzen echter, dat de handel vele Romeinsche cultuurobjecten bij de vrije Germanen bracht en het gaat dan ook niet aan om elk willekeurig Romeinsch voorwerp als het ware aan te zien voor een visite-kaartje, achtergelaten na een bezoek van Romeinen. Aan den anderen kant zou het onjuist zijn alle Romeinsche vondsten als handelswaar op te vatten. Het is een interessant probleem om na te gaan in hoeverre de inheemsche Germaansche cultuur zich tegenover die der Romeinen heeft weten te handhaven. Het blijkt wel, dat dit plaatselijk zeer verschillend was en dat ook in één-zelfde streek de verhoudingen in alle perioden van den Romeinschen tijd niet gelijk waren. De Romeinsche han-

del heeft de Friezen b.v. niet plotseling met zijn importwaar overstelpt. Dat alles is, zooals wij in een volgend hoofdstuk zullen zien, meer geleidelijk gegaan.

Bij de Bataven, die dichter dan de Friezen bij de Romeinsche centra als Nijmegen en Vechten woonden en ook in de Romeinsche legers een veel belangrijker rol hebben gespeeld, was de inslag van de Romeinsche cultuur grooter dan in het meer afgelegen terpenland. Toch is het een miskennis van het eigen-Germaansche karakter van de Bataafsche cultuur wanneer men het fort, dat Dr. Holwerda te Nijmegen heeft opgegraven op het Kopsche plateau, aanziet voor een vluchtburg der Bataven, voor een Germaansche nederzetting. Zoeken naar het door Tacitus bij den Bataafschen opstand genoemde „O p p i d u m B a t a v o r u m”, vooral deze naam, heeft misleidend gewerkt. Daarnaast, de onregelmatige aanleg, die echter in den begintijd bij Romeinsche vestingen meer voorkomt.

Voormelde, zeer interessante, door ons tijdens de opgraving bezochte nederzetting, ligt op het hoogste punt van Nijmegen, slechts een paar honderd meter verwijderd van het latere Romeinsche fort van het tiende legioen, dat zich daarbij naar tijdsorde geheel aansluit en er als het ware de opvolger van is. Tijdens den Bataafschen opstand zijn alle Romeinsche forten in deze omgeving door de opstandelingen verwoest. Natuurlijk ook de toenmalige, de oudste Romeinsche vesting te Nijmegen. De nederzetting op het Kopsche plateau is niet alleen in dien tijd verwoest, maar leverde ook een inventaris op, die in geen enkel opzicht afwijkt van hetgeen Romeinsche kampen uit den tijd van Drusus en de eerste helft der eerste eeuw n.C. plegen op te leveren. Het alleroudste Romeinsche vaatwerk, dat uit ons land bekend is en nog enkele tientallen jaren v. C. vervaardigd moet zijn kwam op het Kopsche plateau voor den dag. Toch meent Dr. Holwerda hier een Bataafsche vluchtburg gevonden te hebben. Ons lijkt dat uitgesloten.

Bij de vondsten, die vrijwel uitsluitend bestaan uit zaken, zooals de Romeinsche legers die in den bedoelden vroegen tijd gebruikten, komen ook enkele Germaan-

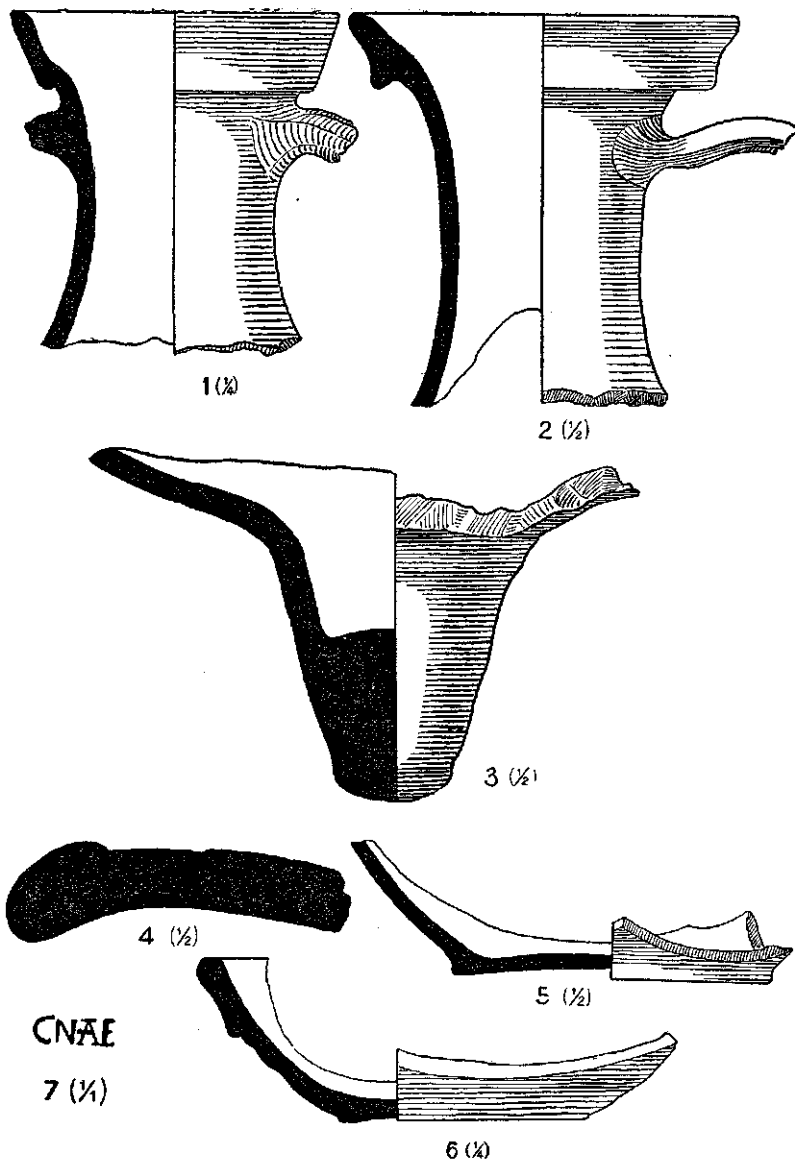
sche scherven voor. Iets wat bij vele Romeinsche forten o.a. te Vechten en Arentsburg eveneens het geval was en wijst op verkeer met de inheemsche bevolking.

Ware de opvatting van Dr. Holwerda juist, dan zou deze opgraving een geheel nieuwen kijk geven op de Germaansche cultuur en zou er tevens een moeilijk te verklaren tegenstelling ontstaan tusschen hetgeen eenerzijds een onverdacht Bataafsche nederzetting als b.v. de w o e r d t e R e s s e n, enkele K.M. ten Noorden van Nijmegen, aan het licht bracht en, anderzijds het Kopsche plateau. Het is niet twijfelachtig, dat de Bataven zich van Romeinsche import-waar bedienden, maar toch bestaat de ceramiek van Ressen, volgens globale schatting van den kundigen lokalen verzamelaar en onze eigen waarneming nog voor circa 80 % uit inheemsch, d.i. Bataafsche vaatwerk, terwijl op het Kopsche plateau slechts enkele scherven van dien aard werden aangetroffen. Bij ons bezoek lag het opgravingsterrein bezaaid met Romeinsche scherven, waarbij geen enkel Germaansch stuk te vinden was.

De Bataaf zou er dus twee culturen op na gehouden hebben. Te Nijmegen, reeds bij de komst der Romeinen een zuiver Romeinsche en te Ressen een in hoofdzaak Germaansche. Wij mogen gerust aannemen, dat de Germanen vooral in het begin van den Romeinschen tijd, voornamelijk eigen gemaakt vaatwerk gebruikten. In het Romeinsche fort te Vechten is weliswaar een groote hoeveelheid vroeg-Romeinsch vaatwerk ontgraven, doch daaruit is niet de gevolgtrekking te maken, dat Vechten reeds in den tijd van Keizer Augustus beteekenis had als handelscentrum en dat dergelijke waar toen reeds voor de Germanen werd aangevoerd. Terecht merkte Dr. Ritterling in dit verband op, dat in het Barbarenland in dien tijd de Romeinsche legerplaatsen nog de voornaamste afnemers waren van deze ceramiek.

Deze uitweiding was noodig om het juiste licht te laten vallen op een op zichzelf onaanzienlijk hoopje scherven (Afb. 3) van vroeg-Romeinsch vaatwerk uit de groote terp van W i n s u m ten Z. W. van Leeuwarden, in het

hartje van het oude Westergo. Zij vertegenwoordigen minstens drie amphorae, de bekende, bijkans een meter hoge voorraadskruiken, voorts slanke één-oorige kruiken met typisch kraagvormige randen, een ruwwandige

Afb. 3. Vroeg romeinsch vaatwerk uit de terp te Winsum (Fr.).

wrijfschaal, waarin graan werd gekneusd en een bord van terra-sigillata met het stempel van den bekenden pottemaker *Gnaeus-Ateius*, wiens naam reeds in de dagen van Keizer Tiberius in Germanië en Gallië verdwijnt en veel voorkomt in de bekende vroeg-Romeinsche legerplaats te *Haltern* in Westfalen, die bestaat heft van omstreeks 11 vóór tot 17 n.C. De amphorae en de wrijfschaal behooren ook tot de soorten, die de soldaten te *Haltern* gebruikten, terwijl de éénoorige kruikjes een overgang schijnen te vormen tusschen de typen van *Haltern* en die uit het iets jongere fort bij *Hofheim* in den Taunus.

Het is wel een duidelijk bewijs van de vlucht, die de provinciaal-Romeinsche oudheidkunde in deze eeuw heeft genomen, dat de Winsumer scherven met zekerheid gesteld kunnen worden in de eerste dertig jaren onzer jaartelling. Handelswaar kan deze ceramiek niet geweest zijn, omdat de Friezen in dezen vroegen tijd dergelijke dingen nog niet afnamen en het hier ook niet betreft een enkel verdwaald stuk, maar een typisch samengestelde groep. Hierbij komt, dat ter plaatse waarschijnlijk veel meer van dien aard te verzamelen geweest zou zijn, want de vondsten werden reeds gedaan in de jaren 1887—'90, toen de historische waarde van deze scherven nog niet werd begrepen. De terp te *Langwerd*, ruim één K.M. ten Z.O. van Winsum, leverde nog de punt van een amphora van de voormelde soort, maar overigens ontbreken deze vroege voorraads kruiken tot dusverre ten eenen male in het geheele terpengebied, wat kwalijk het geval zou zijn indien zij te Winsum door den handel waren aangevoerd. Wij mogen dus in de Winsumer scherven een bevestiging zien, een aardige illustratie en aanvulling van hetgeen de literaire traditie omtrent de relaties tusschen Romeinen en Friezen leerde kennen, met al te vage aanduiding van de plaatsen, waar de gebeurtenissen zich afspeelden.

De Romeinsche soldaten, die deze ceramiek medebrachten, moeten zich noodwendig vóór of tijdens den opstand der Friezen van het jaar 28 n.C. te Winsum hebben vertoond, want tusschen dat jaar en de onderwerping door

Corbulo in 47 n.C. zijn er geen troepen in Friesland geweest en in den tijd van Corbulo was dergelijk vaatwerk reeds door andere vormen verdrongen. Dat laatste is iets, waar de oudheidkundigen het volmaakt over eens zijn.

Hoewel op dit punt geen zekerheid meer is te krijgen, doet de interessante Winsumer vondst nog het meest denken aan overblijfselen van een zomerkamp, een praesidium, zooals die er in den tijd van Germanicus stellig meerdere in het Friezenland zijn geweest in verband met de huiden-belasting en de bescherming van het gebied, waardoor, zooals wij zagen, de Romeinsche legers en vloten optrokken naar het verzamelpunt aan de Eems. Op de plaats van een dergelijk kamp kan zeer goed achteraf een hooge terp ontstaan zijn, zooals die van Winsum, die in den vroeg-Romeinschen tijd niet veel meer geweest kan zijn dan een kernheuvel van geringen omvang. Doch hoe dit ook zij, in elk geval zeggen dergelijke vondsten duidelijk, dat Romeinsche soldaten zich in Westergo hebben opgehouden vóór of in het jaar 28 n.C. en behooren zij tot de oudste terpen-dokumenten, waarvan het in den grond raken met zekerheid is de dateeren.

Aan de overzijde van de voormalige *M i d d e l z e e*, die Friesland in twee gedeelten scheidde, zullen de Romeinsche soldaten zich ook wel eens hebben vertoond. In dit verband kunnen genoemd worden de scherven van een zeer fijn sigillata-kommetje uit de terp van Bilgaard, ongeveer twee K. M. ten N. van Leeuwarden. De fabriek van Ateius leverde geheele serviezen van deze soort aan de soldaten van het vroeg-Romeinsche Haltern. Zulke kleine scherven ontsnappen gemakkelijk aan de aandacht van de gravers en de voormelde zijn dan ook te danken aan de bijzondere oplettendheid van een goed geïnstrueerden terpbaas, die ze als iets précieux in zijn tabaksdoos had bewaard en aan ons ter plaatse overhandigde.

Mocht men nog willen twijfelen aan de bewijskracht van dergelijke scherven, bij een tweede vondst van geheel anderen aard is dat bepaald uitgesloten. Nauwelijks zes K.M ten W. van Winsum, weer in Westergo, kwam in 1914 een buitengewoon belangrijk voorwerp voor den dag

uit de terp T o l s u m. Het conserveeringsvermogen van sommige terplagen bewaarde hier een broos s c h r i j f t a f e l t j e (Pl. IX) van dennenhout, een unicum in ons land en ver daarbuiten, met daarop in Romeinsch cursief schrift gegrifte koopacte van een rund. Beide kanten zijn bedekt met een door bijmenging van kool zwart gemaakte waslaag. Met een stilus of schrijfgriffel (Pl. X) is door die laag heen geschreven tot op het hout, dat door zijn lichtere kleur de inscriptie goed deed afsteken tegen de zwarte was. Gargilius Secundus, blijkbaar een der talrijke kooplieden, die zich overal ophielden in de buurt van Romeinsche legers, denkelijk een leverancier van dat leger, kocht volgens deze acte voor 115 sestertiën een rund van Stelus, zoon van Riperius. Getuigen waren twee centurio's, waaronder Titus Cesdus van het vijfde legioen.

Deze acte, vermoedelijk opgemaakt omdat het rund nog geleverd moest worden, geeft den indruk van volmaakt rustige toestanden onder een eerlijk Romeinsch bestuur. De omstandigheid, dat Cesdus behoorde tot het vijfde legioen, dat nà 69 na Chr. niet meer in Germanië heeft gediend, wijst ook op voormelde vroege periode of mogelijk op den korten tijd van Corbulo. Na het terugtrekken van de troepen op den Rijnsoever in 47 n. C. kunnen wij geen officieren (centurio's) van het vijfde legioen in Friesland verwachten. Bij den opstand in het jaar 28 zagen wij de soldaten van „het vijfde” te hulp snellen, toen de troepen van Apronius door de Friezen waren verslagen en omsingeld. Dit legioen heeft zich dus stellig in Friesland vertoond.

Het langst bekend is de in 1888 in de noordelijke helling van de reusachtige Beetgumer terp in Westergo gevonden geloftesteen voor de Germaansche godin Hludana (Pl. X), thans met het schrijftafeltje van Tolsum een sieraad voor de verzameling van het Friesch Museum. Oprichters waren de Romeinsche pachters der visscherij, waarvan Quintus Valerius Secundus de chef of „manceps” was. De inscriptie is uitstekend bewaard, doch het zittende beeld van de go-

din, dat daarboven troonde in een nisje, is geschonden. Hoofd en hals ontbreken. Het lijkt niet te gewaagd hier te denken aan den vroeg-Christelijken beeldenstorm, aan de dagen waarin Willibrord en Bonifatius zich erop beroemden vele monumenten van heidensche afgoderij te hebben vernield. Spreekt ook niet de levensbeschrijving van Willibrord over het vernielen van een dergelijk monument op het eiland Walcheren, waar, zooals bekend, bij Domburg in den Romeinschen tijd voor de godin Nehalennia aan het strand van de zee vele verwante geloftesteenen zijn opgericht? Op het vasteland ten Noorden van den Rijn is dit de eenige Romeinsche inscriptie op steen, die bekend is en op waarlijk verrassend duidelijke wijze blijkt nu, dat de Romeinsche ondernemingsgeest de vischrijke Friesche wateren niet versmaadde, ze als staats-eigendom beschouwde en als domein heeft verpacht. De Middellzee, waaraan Beetgum lag, behoorde kennelijk ook tot dat domein en eerst in den tijd van Corbulo is het Friezengebied het eigendom van den Romeinschen staat geworden. In den tijd van Drusus werden de Friezen meer beschouwd als bondgenooten met bepaalde verplichtingen, dan als onderworpenen.

De ouderdom van den steen van Beetgum is niet precies bekend. De vorm van de inscriptie wijst, volgens een bevoegd beoordeelaar, eerder op het eind van de eerste eeuw dan op den tijd van Corbulo. Een oordeel, dat de bekende meening van Mommsen bevestigt, dat de Friezen, ook na het terugtrekken der troepen tot den Rijn grens, afhankelijk bleven van het Romeinsche gezag, wat ook zou verklaren het voorkomen van Friesche regimenten in het leger. Friesland bleef in elk geval ook na 47 n. C. voor de Romeinen een soort wingewest, dat langs den waterweg naar het Noorden gemakkelijk was te bereiken en vanuit Vechten, dat nog in de tweede eeuw bezet was, in bedwang kon worden gehouden.

Na de genoemde zeer sprekende bewijzen van het verblijf van Romeinen in de tegenwoordige provincie Friesland, in het bijzonder in het oude terpen centrum Westergo, dat het dichtst bij den waterweg lag, mogen

de minder duidelijke aanwijzingen wel worden overgeslagen.

Verschillende Romeinsche oudheden, die in ander verband nog ter sprake komen, kunnen zeer goed aan Romeinsche soldaten, ambtenaren of pachters hebben behoord, vooral wanneer is vast te stellen, dat zij in een vroege periode vallen en niet algemeen voorkomen. Slechts willen wij noemen fragmenten van een sigillatakmetje uit den tijd van Tiberius of Claudius en van een dito onversierd schaalte uit de eerste eeuw, beiden gevonden in Oostergo in de terp van Cornjum, aan den oostelijken oever van de Middellzee.

4. DE AANVANG VAN DE TERPENCULTUUR

Vroege groepen van inheemsche vondsten

De aanvang van de terpencultuur is niet scherp te omlijnen, omdat zich in enkele terpen, in het bijzonder in Westergo, vroege verschijnselen voordoen, waarvan de ouderdom slechts vaag kan worden aangeduid. Laat men deze oudste cultuurgroepen, die, zooals gezegd, alleen in enkele terpen voorkomen buiten beschouwing, dan begint de terpencultuur, in het algemeen genomen, omstreeks het begin onzer jaartelling. In de oudere terpen iets vóór, in de andere iets later, soms ook, zooals te Hattsum I, in de tweede eeuw n. C. Terpen, waaruit alleen oudheden sedert de tweede periode of den Karolingischen tijd gevonden worden, zijn uiterst zeldzaam.

Tot de oudste algemeene groepen is te rekenen het uit de hand gevormde vroeg-Friesche vaatwerk met gekartelde randen, vervaardigd van klei, vermengd met schelpgruis, kaf en dergelijke bestanddeelen.

Dat deze nog nader te bespreken potten behooren tot de oudste inheemsche Friesche ceramiek, daaromtrent bestaat geen twijfel en hebben wij hierin dus een vasten grondslag, die bij de beoordeeling van aard en herkomst

der oudste Friesche beschaving een punt van uitgang kan zijn. Naast deze groep doen zich in de provincie Friesland soorten van aardewerk voor, die sterke verwantschap vertoonen met elders in vóór-Romeinse culturen optredend vaatwerk. De verspreiding ervan is verre van algemeen, volledige exemplaren komen, behalve bij de tweede groep, nauwelijks voor. Soms is de groep slechts vertegenwoordigd door enkele stukken. Eerst in deze eeuw zijn deze verschijnselen bekend geworden en zij verdienen bijzondere aandacht, omdat daarbij stellig de alleroudste sporen van de inheemsche terpencultuur gezocht moeten worden. Nieuwe verrassingen zijn geenszins uitgesloten. De verklaring van die in zoo beperkte mate bekende verschijnselen is dikwijls moeilijk, waar wij ze in ons land meerendeels alleen in de terpen aantreffen. Voortgezet systematisch terpenonderzoek zal ook hier den kijk moeten verhelderen.

In dit stadium komt het er dan ook vooral op aan om die oudste verschijnselen zooveel mogelijk vast te stellen en bekend te maken. Over het algemeen blijkt, dat men hierbij niet te denken heeft aan bewoning van het terpengebied van Friesland vóór de vorming van de laag zeeklei, die de vloer der oudste terpen vormt. Daarop is bij het verzamelen voldoende acht geslagen. Een uitzondering kunnen in dit opzicht vormen twee beschadigde urnen, gevuld met resten van verbrande menselijke skeletten, afkomstig uit de terp van Bornwerd ten W. van Dokkum. De diluviale ondergrond treedt hier, gelijk in een vorig hoofdstuk vermeld, bij uitzondering dicht aan de oppervlakte, zoodat het hart van de terp kon worden aangelegd op een één tot anderhalve meter boven het omringende maaiveld uitstekenden diluvialen zandheuvel. De beide brandurnen, in den top van dien heuvel ontdekt, kunnen daarin dus begraven zijn vóórdát de terpbewoners zich ter plaatse hadden gevestigd. Dank zij hetgeen de bestudeering van de nu ook van de Friesche zandgronden bekende kringgrep-tumuli aan het licht bracht, is vast te stellen, dat de brandurnen van Bornwerd behooren tot de

in die tumuli gevonden urnen-groep uit den laten L a T è n e - t i j d , d. i. uit de vóór-laatste of laatste eeuw v. C., hoogstens nog uit het begin der eerste eeuw n. C.

Het is zeer begrijpelijk, dat de bewoners der zandgronden in Friesland zich zoover noordelijk hebben gewaagd als de aard van het terrein zulks toeliet. Ook aan de Hunze in de provincie Groningen trof van Giffen sporen van dergelijke vaatwerk der zandgronden-bewoners, dat overigens in de terpen ontbreekt. Is dus de vondst van Bornwerd voor de ouderdomsbepaling van de terpen-cultuur wel van belang, anderzijds blijkt, dat de menschen, die de kringrep-tumuli aanlegden, niet waren de oudste terpenbewoners. Dan toch zou hun ceramiëk in de terpen door meerdere stukken vertegenwoordigd moeten zijn.

De eerste groep van het eigenlijke terpenvaatwerk is tot dusverre alleen bekend uit enkele terpen in het W. van Friesland. In het bijzonder kwamen uit de terp van H i c h t u m , enkele K.M. ten N. van Bolsward merkwaardige fragmenten voor den dag. Dit gaf ons aanleiding om uit deze terp eenige kisten vol scherven voor het Friesch Museum te laten verzamelen en daaruit de afwijkende vormen uit te zoeken. Bij bezoek ter plaatse werd ons bevestigd, dat deze scherven in de terp zelf gevonden waren. Zij representeeren dus zonder twijfel de terpen-cultuur. Hierbij vallen op (Pl. XI) resten van buikige, gladrandige, goed afgewerkte potten met soms vrij hooge halzen, die min of meer scherp bij den buik zijn afgezet en op den schouder soms voorzien zijn van een klein doorboord snoeroogje of geheel ornamentaal knobbelvormig oor. De zeer oude terp van K u b a a r d , N. van Bolsward, bevatte zelfs een volledig exemplaar met concave oornop (Pl. XI 9), dat sterk herinnert aan een urn uit den vroegen ijzertijd in het O. deel van Hannover.

Onder het vaatwerk uit de jongere vóór-Romeinsche ijzer-periode in Mecklenburg is vaatwerk met scherp afgezetten hoogen hals en ornamentale ooren ruim vertegenwoordigd en daarbij zijn ook weer vormen, b.v.

een urn uit Helm, die nabij komt aan fragmenten uit Hichtum.

Deze vroege groep van terpenceramiek heeft dus wel een onmiskenbaar vóór-Romeinsch karakter, al blijft het voorloopig moeilijk om den tijd van vervaardiging zoo nauwkeurig te bepalen als dat bij de verwanten in N.W.-Duitschland kan geschieden in verband met rijkere gegevens. Deze bestaan d a a r o.a. uit gelijktijdige metalen voorwerpen, als pennen van ijzer en brons met allerlei speciale vormen, die evenals de fibulae of veiligheidspelden dienden om de kleeding dicht te spelden. Na het overzicht der vroege verschijnselen komt de ouderdomsvraag nog nader ter sprake.

Tot de, met het oog op het fragmentarisch karakter der bestanddeelen, vaag omljnde eerste groep kunnen ook nog gerekend worden een drietal allermerkwaardigste scherven van b e s c h i l d e r d v a a t w e r k (Pl. XI 10), wederom uit Hichtum en de reeds genoemde naburige terp van Kubaard. Het patroon bestaat uit bruine zig-zag banden en ruiten op grijsgeel fond. Verwante beschildering komt voor bij ceramiek uit den laten Tène-tijd, maar in ons land is er van dien aard buiten de terpen niets bekend. Het aantreffen van deze karakteristieke scherven was dan ook onze oudheidkundigen een ware verrassing.

Niet minder opzien baarde een t w e e d e g r o e p van vroeg terpenvaatwerk, waarop in 1908 door ons het eerst de aandacht werd gevestigd en die nauw samenhangt met de vorige. Zij komt voor in de diepere lagen van de oudere terpen van Westergo. Deze soort is fraai versierd en gelukkig g o e d v e r t e g e n w o o r d i g d, niet alleen door talrijke scherven, maar ook door een aantal volledige wijdbuikige potten (Pl. XII), die voor zoover bekend, uitsluitend voor huishoudelijk gebruik werden gebezigd. Alleen de buik is versierd met ingekraste rechte lijnen, die een geometrisch ornament vormen van schaakbord-patronen, gearceerde driehoeken, zigzag-banden, enz. De mooiste typen zijn zwart gesausd en gepolijst en het lijnornament is gevuld met fijngestampt schelpen-

gruis, dat door zijn glinsterende, helder witte kleur fraai afsteekt tegen het donkere fond. Daarnaast komen ook donker- en lichtgrijze tinten voor, terwijl de witte vulling vaak ontbreekt. De halzen gaan met een scherp schouder naar den buik over en hebben altijd gladde randen. Het is evenals alle inheemsche terpen-vaatwerk uit de hand gevormd en betrekkelijk zacht gebakken. Stukjes van zeeschelpen in het baksel wijzen erop, dat het ter plaatse uit zeeklei is vervaardigd.

Zeer opmerkelijk is de verspreiding, want in de Groninger terpen ontbreekt het en in de provincie Friesland komt het in hoofdzaak alleen voor in Westergo, zeer sporadisch ook in Oostergo, o.a. in de oude terpen van Cornjum en Hoogeteintum.

Ook overigens heeft men tot dusverre in Nederland buiten de terpen van de provincie Friesland te vergeefs gezocht naar sporen van deze opvallende en daardoor gemakkelijk te herkennen groep. Alleen in Z. Limburg vond Dr. van Giffen een geheel gelijksoortige scherf.

Toch behooren de geometrische patronen, waaruit de versiering bestaat, reeds sedert den steentijd tot de meest geliefde ornamenten op vaatwerk en minstens tot den Romeinschen tijd duiken zij telkens weer op in allerlei culturen van Europa, als een oud refrein, dat nooit geheel van het pottbakkers-répertoire in den praehistorischen tijd is verdwenen. Ook witte vulling komt af en toe voor bij deze versiering. Reeds de eerste en oudste laag van Troje leverde hiervan voorbeelden. In hoofdzaak bestaat dit ornament in rechtlijnig gestreepte driehoeken, vaak tot twee banden geordend, die met de spitsen der driehoeken tegen elkaar zijn gericht op zoodanige wijze, dat daartusschen een breede zigzag-lijn wordt uitgespaard. Worden de spitsen op elkaar gezet, dan krijgt men gestreepte driehoeken en gladde ruiten, z.g. schaakbordpatronen. De zigzag-lijn speelt in oudere culturen een groote rol. In Friesland komen naast deze combinaties nog vele andere ornamenten voor, o.a. banden van twee of meer parallel loopende lijnen, soms weer gevuld met schraffering. Niet zonder belang is, dat tusschen de rechte

lijnen ook wel ronde kuiltjes of inpuntingen verschijnen.

Het ontbreekt dus niet aan verwante verschijnselen in het buitenland. Vooral in het bronzen tijdperk heeft bij de ceramiek van Oost-Europa de z.g. „Lausitz-groep”, het geometrische ornament, zich rijk ontwikkeld, toen in het Noord-Germaansche gebied het aardewerk op een veel lageren trap stond. De zoo hoog staande Lausitz-groep heeft ten slotte grooten invloed op de Noord-West-Duitsche ceramiek uitgeoefend, en zoo zien wij daar gedurende den Halstatt- en Tène-tijd gestreepte driehoeken en de zigzagbanden een voornamelijk rol spelen. Vooral in den laten Tène-tijd, dus in de laatste eeuw vóór onze jaartelling, heeft de geometrische versiering van het vaatwerk zich in Hannover sterk ontwikkeld. Daar vinden wij allerlei versieringen en ook vormen van vaatwerk, die in vele opzichten doen denken aan de geometrische groep uit Westergo.

Daarmede is nog niet gezegd, dat de Friesche groep, die een eigen lokaal karakter heeft, rechtstreeks uit de groep in Hannover is af te leiden, maar de gelijkheid der verschijnselen, het samengaan met het ook daar voorkomende vaatwerk met hoogen hals, maakt toch wel aannemelijk, dat wij in Westergo met vaatwerk uit den Tène-tijd te doen hebben, dat zich onder gelijksoortige invloeden heeft ontwikkeld als de N.W. Duitsche groep.

Treffend blijft voorts, dat men bij die laatste groep reeds in het begin van den vóór-Romeinschen IJzertijd (Jastorf-Stufe) als nieuw motief aantreft gladde strepen, die met den vinger van hals tot bodem getrokken zijn als rechte banden, die later weer door lijnen begrensd worden en op den duur overgaan in gestreepte banden. De gladde, met den vinger getrokken lijnen treden af en toe ook bij de Friesche geometrische groep. (Pl. XII 5).

De nationaliteit van deze groep moeten wij voorloopig in het midden laten. Hoofdzakelijk zal zij in gebruik geweest zijn in den laten Tène-tijd. Wellicht nog met haar laatste vormen, in de eerste eeuw onzer jaartelling. Die eeuw heeft zij o.i. niet overleefd, daar bij de afgraving van de in Westergo gelegen terp van Hatsum I,

waarvan de kern systematisch is onderzocht, geen enkel scherfje van deze soort gevonden werd en tweede en derde eeuwsch Romeinsch aardewerk daar geenzins ontbrak.

De vele variaties van het ornament wijzen op een plaatselijke ontwikkeling van eenigen duur, terwijl ook de vormen een zekeren groei vertoonen.

Tot de meest oorspronkelijke typen mag gerekend worden de hier afgebeelde (Pl. XII 1) zeer fraaie vaas uit Schettens, die door haar rechte, vrij hooge hals en snoeroogje in verband staat met onze eerste groep. Het gave potje uit Hartwerd (Pl. XII 2) met typisch uitgeknepen oortje vertoont een gelijk profiel. Beide stukken zijn overgangsvormen, die tusschen de eerste en tweede groep instaan.

Bij de derde vroege groep van terpen vaatwerk kan de toelichting kort zijn. Hier gaat het om fragmenten van een goedbekende soort, die in vele urnenvelden van ons vaderland en daarbuiten in volledige exemplaren is aangetroffen. Bij de scherven-collectie uit Hichtum kwamen naast stukken van de eerste en tweede groep ook meerdere fragmenten voor van z.g. vroege Germaansche potten met door vinger-indruk aan de bovenzijde gekartelde randen (Pl. XV 1—6). Zij behooren tot de laatste eeuwen vóór onze jaartelling en kunnen zich uiterlijk nog tot in de eerste eeuw n. C. gehandhaafd hebben.

Het vroeg-Friesche gekartelde, oorlooze vaatwerk, sluit zich er onmiddellijk bij aan en is er rechtstreeks uit af te leiden. Toch is het verschil duidelijk, daar bij de vroeg-Friesche, in alle andere terpen van de provincie Friesland voorkomende soort, de randen reeds min of meer geprofileerd zijn, althans uitgebogen, zoodat de karteling zijwaarts is gericht, hetgeen bij de vroeg-Germaansche scherven van Hichtum en de vazen uit de urnenvelden niet het geval is. Deze laatsten vertoonen vaak een hoogen hals met gekartelden lijst om den schouder. Ook in Groningen zijn enkele scherven van deze soort ontgraven.

De eerste en derde groep, die, zooals wij zagen, hoofd-

zakelijk alleen in de terpen van Hichtum en Kubaard vertegenwoordigd zijn, vormen met de vroegste stukken van de meer algemeen in Westergo verspreide tweede groep (de geometrisch versierde), o.i. de oudste elementen van de terpen cultuur.

Als vroegste metaalvondsten treden op enkele massieve, beneden plat en boven bolle halsringen, van brons met geometrische versiering (Pl. XIII 1), die overeenstemt met het ornament op de tweede groep van het vaatwerk. Voorts verschillende mantelspelden met La-Tène-vormen (Pl. XIII 2—4), waaronder als oudste een vroege vorm uit Winsum en eenige middel- en laat-Tène-typen uit terpen in Westergo, Oostergo en de provincie Groningen. De afwezigheid van bronzen wapenen en werktuigen en van vroege ijzer-vormen, zooals die wel uit N. W. Duitschland bekend zijn, geeft een aanwijzing, dat zelfs de oudste cultuur van Hichtum en Kubaard niet veel vroeger gesteld kan worden den omstreeks 200—100 vóór onze jaartelling.

Tot dusverre zijn wapenen en werktuigen van steen, die sporadisch in enkele terpen voorkwamen, buiten beschouwing gebleven. Bedoeld zijn natuurlijk vormen, bekend in de steentijd cultuur. Slijpsteen komen in alle tijden voor. Soms is een slijpsteen wel eens voor een bijl aangezien. Deze ouderwetsche groep gaf dikwijls aanleiding tot onjuiste voorstellingen, ook omdat nauwkeurige statistische opgaven nog niet bekend gemaakt werden. Zoo heet het, dat volgens Dr. Pleyte steenen wapenen en werktuigen vrij veel in de terpen gevonden zijn. Pleyte zelf zegt daarentegen „toch zijn dergelijke stukken zeldzaam”. Dit is ook onze ervaring en die van Dr. van Giffen. Persoonlijk hebben wij zelfs nimmer een steenen wapen of werktuig van de voormelde soort op een terp aangetroffen, hoewel die in de laatste dertig jaren herhaaldelijk werden bezocht. In die jaren kwamen bij het Leeuwarder Museum slechts een vijftal van die steenen objecten binnen, die vrij zeker uit terpen afkomstig zijn. Bij één, het alleroudste type, staat dit niet vast, de

terpschipper, die het voorwerp bracht en de terp van W e t s e n s als vindplaats opgaf, kan, zooals meer voorkomt, te goeder trouw hebben gedwaald. Andere stukken zijn meer dan dertig jaren geleden gevonden en met het vermelde vijftal zijn het nog maar een twaalfstal messen of schrabbers van vuursteen, een zestal bijlen en bijltjes en vier bijlhamers met ronde opening voor den houten steel (Pl. XIV).

Van het geheele terpenmateriaal van het Leeuwarder Museum, dat uit circa twintigduizend nummers bestaat, vormen deze 22 steenen werktuigen en wapenen slechts een gering percentage. Van vergaan in den bodem door den tand des tijds in bij deze rubriek natuurlijk geen sprake.

Het meest opmerkelijke zijn wel de 12 min of meer halveaanvormige messen, die herinneren aan de zagen van vuursteen uit het einde van den steentijd. Zeven werden bij elkaar gevonden in de terp van Hartwerd bij Bolsward, drie kwamen uit een terp te Spannum en de beide anderen uit een terp te Witmarsum. Deze drie terpen liggen alle in Westergo. Van de bijlhamers zijn er twee in het N.O. van Friesland bij Oostrum voor den dag gekomen, dus in Oostergo, een derde uit een terp bij Workum in Westergo; terwijl de laatste, een miniatuur-vorm, uit Hallum in Oostergo kwam.

De bijlen vertoonen over het algemeen verloopende vormen. De reeds genoemde bijl van vuursteen, die in een terp te Wetsens gevonden zou zijn, is daarentegen een volmaakt karakteristiek en vroeg exemplaar, een West-Europeesch type met dunnen top of nek (Pl. XIV 5). Deze bijl is zelfs ouder dan die uit het hunnebed van Rijs.

Het is ten eenenmale uitgesloten, dat de terpenbewoners in den tijd omstreeks het begin onzer jaartelling nog in staat zouden geweest zijn een dergelijk voorwerp, een product van lange ervaring, een unicum in het terpengebied, te vervaardigen. Indien het voorwerp werkelijk uit een terp afkomstig is, dan moet het door de bewoners ergens in de zandstreken gevonden en als talisman bewaard zijn. Ook bij de overige bijlen en bijlhamers ligt een dergelijke verklaring voor de hand. Van elders is het s y m b o-

lische gebruik van steenen wapenen, eeuwen na het einde van den steentijd, met zekerheid geconstateerd. In het volksgeloof hebben de „d o n d e r k e i l e n” nog lang een rol gespeeld. Zelfs in onzen tijd placht, volgens Montelius, een vrouw op het eiland Gotland een groote steenen bijl in den brouwketel te hangen om den boozen geest af te weren. Een eveneens in Skandinavië voorhanden steenen hamerbijl, versierd met romaansch rankenornament, is kennelijk in de middeneeuwen gevonden en toen aldus versierd. Een andere heeft een runeninscriptie gekregen. Het is te dwaas om aan te nemen, dat in de middeneeuwen nog dergelijke voorwerpen zouden zijn vervaardigd en gebruikt als wapenen of gereedschappen, zooals men dat in den steentijd deed. Toch werd naar aanleiding van dergelijke vondsten wel aangenomen, dat de Germaansche bewoners van ons land in de eeuw omstreeks Christus' geboorte nog ten deele in een „steencultuur” verkeerden. Deze opvatting is o.a. een gevolg van vermoedens, waarvan de onjuistheid bleek bij een nauwkeurige excursie naar een aan praehistorische overblijfselen rijk heideveld in Oost-Drente.

Het voorkomen van de enkele steenen wapenen en werktuigen in de terpen is dus geenszins een aanwijzing voor een continuïteit van de steentijdcultuur tot in den Romeinschen tijd. De Romeinsche schrijvers maken dan ook geen gewag van steenen wapenen bij de Germanen, wel van hunne enorme lansen en speren, die blijkens de vondsten van ijzer waren. Speren van vuursteen zijn er nimmer in de terpen aangetroffen.

Nu is het zeer goed mogelijk, dat steen tot den Romeinschen tijd gebezigd werd om er schrabbers of vuurslagen van te vervaardigen. Doch een dergelijk beperkt gebruik typeert de cultuur, waarbij deze dingen behoorden, nog niet tot een steencultuur. De voormelde mesvormige stukken vuursteen uit de terpen zijn stellig een nadere bestudeering waard. Waartoe zij gebezigd werden is onzeker. Uit graven, die bepaald tot den steentijd behooren, zijn zij ons tot dusverre van elders niet bekend.

Vroeger zagen wij bij de behandeling van het z.g. „Op-

pidum Batavorum" te Nijmegen hoe het cultureel aanpassingsvermogen der Bataven werd overschat. Bij het aannemen van een soort steencultuur op grond van de enkele, ook in de Bataafsche woerden gevonden steenen wapenen, wordt dat aanpassingsvermogen veel te laag gesteld en het is moeilijk om beide opvattingen, die bij den zelfden auteur worden aangetroffen, met elkaar te rijmen.

5. DE FRIEZEN EN HUN VAATWERK — DE OORSPRONG VAN DE FRIESCHE CULTUUR

Het inheemsche terpenvaatwerk uit de eerste vier of vijf eeuwen onzer jaartelling is wat Friesland betreft in enorme hoeveelheden bekend. Het heeft een Germaansch karakter en ontwikkelt zich zoo geleidelijk, dat het wel van één enkelen stam afkomstig moet zijn, die daar gedurende deze eeuwen gevestigd was. De reeds vermelde berichten der oude geschiedschrijvers stellen buiten twijfel, dat dit de Friesche stam is uit den Romeinschen tijd. Nu wij dit Friesche vaatwerk hebben leeren kennen, kan het een middel zijn om ook daar waar de literaire overlevering ons in den steek laat, Friesche bevolkingselementen van andere te onderscheiden. Altijd wanneer die andere stammen een cultureele tegenstelling vormden met de Friezen. Of dit met de Bataven, Kanninefaten, Chauken en dergelijke Germaansche stammen het geval was en met name reeds in den tijd van Drusus is een vraag, die eerst beantwoord zal kunnen worden wanneer de inheemsche cultuur dier stammen nauwkeuriger bekend is dan tot dusverre. Vooral de Bataafsche woerden dienen ten dien aanzien nader onderzocht te worden. Reeds nu staat vast, dat een bepaald soort van het Bataven-vaatwerk kwalijk van het Friesche te onderscheiden is. Voor het toekomstig vergelijkend onderzoek blijft het van het hoogste belang, dat de cultuur der Friezen als terpenbewoners zoo zeldzaam rijk tot ons is gekomen en dat de voornaamste verschijnselen daarvan wat de Friesche en Groninger terpen betreft nu wel geacht kunnen worden in de verzamelingen te Leeuwarden, Groningen en Leiden

vertegenwoordigd te zijn. Thans is het zaak die gegevens verder te verwerken en meer algemeen bekend te maken. Voortgezet systematisch terpenonderzoek zal de lijnen, die zich nu reeds beginnen af te teekenen steeds scherper doen uitkomen.

Bijzonder valt op, dat de hier bedoelde Friesche ceramiek niet volmaakt gelijkelijk voorkomt over het geheele terpengebied van de provinciën Friesland en Groningen. Dit zelfde deed zich, in veel sterkere mate, voor bij de drie vroege groepen van terpen vaatwerk, die een zeer beperkte verspreiding vertoonden.

Als oudste Friesche groep doen zich dan voor de reeds terloops genoemde oorlooze huispotten met gekartelde randen, ruwwandig en met de hand gevormd uit klei (Pl. XV 7—18) vermengd met schelpengruis, kaf of dergelijke bijmengselen. Gave stukken zijn zeldzaam. Scherven zijn er talloze, doch uitsluitend uit de oudere terpen, en de afwerking der randen vertoont wat facettering en wijze van karteling betreft zeer veel variatie. Kennelijk heeft dit Friesche vaatwerk zich ontwikkeld uit de kartelrandige, vroeg-Germaansche, min of meer cilindervormige urnen, die wij in vele streken in Duitschland rechts van den Rijn aantreffen, bij Dusseldorf, Duisburg, o o k m e e r i n h e t N o o r d e n, verder bij Trier en eindelijk in onze vaderlandsche urnenvelden uit de laatste of vóórlaatste eeuw onzer jaartelling. De ook in enkele terpen van Westergo en Groningen aangetroffen, reeds behandelde derde vroege groep van terpen vaatwerk.

Het zou van belang zijn te weten w a a r het vroeg-Friesche vaatwerk zich ontwikkeld heeft uit deze blijkbaar door verschillende Germaansche stammen tot het begin van den Romeinschen tijd gebruikte cylinderpotten. Heeft, wat waarschijnlijk lijkt, deze ontwikkeling plaats gehad terstond na de komst der Friezen in Friesland, dan volgt daaruit, dat zij zich te voren, wat de kartelrandige ceramiek betreft, niet hebben onderscheiden van andere Germaansche stammen en kan dit dan op zichzelf geen middel zijn om hunne aanvankelijke woonplaatsen

n a u w k e u r i g te leeren kennen. Daar het vroeg-Friesche, het oudste algemeen in Friesland voorkomende vaatwerk is en de Friezen in het jaar 12 v. C. door Drusus hier werden aangetroffen, zal het reeds omstreeks het begin onze jaartelling bestaan hebben. Het komt voor in de diepste lagen der terpen en het systematisch onderzoek van de terp Hatsum I bij Dronrijp leerde, dat het in de tweede eeuw n.C. reeds zeldzaam begon te worden. Opmerkelijk blijft, dat het in de Groninger terpen veel minder voorkomt dan in de provincie Friesland. In de Bataafsche waard te Ressen ten N. van Nijmegen troffen wij enkele verwante gekartelde randscherven aan.

Een tweede soort van vóór-Karolingisch Friesch vaatwerk onderscheidt zich van de vorige door het in het algemeen ontbreken der karteling. De randen zijn effen. Naast meer zeldzame oorlooze typen traden op den voorgrond bolle vormen met één of twee ooren. (Pl. XVI) Evenals bij de vorige groep zijn de randen of enkelvoudig of door facettering gepofileerd, zoodat twee of meer randzônes voorkomen. De oudste typen hebben enkelvoudige randen. Deze soort komt algemeen voor in de terpen van Friesland en Groningen en heeft zich minstens tot de zesde eeuw gehandhaafd. Een zekere ontwikkeling is vooral bij de oorenpotten onmiskenbaar. De oudste hebben een korte uitgebogen hals, die in den bollen schouder wegzinkt. De oortjes tusschen schouder en hals rijken nog niet tot den bovenrand van den pot en de hals is vaak versierd met een dubbele of meervoudige streep-band, getrokken met een soort vork (XVI 6).

Slankere potten met gefacetteerde randen, tot den rand reikende en op de ombuiging uitgetrokken ooren behoren tot de latere vormen. De oudste soort komt in de Groninger terpen weinig voor, in de oudere terpen van Westergo daarentegen overvloedig en is zij vaak oranjerood van kleur.

De Bataafsche woerden leverde geheel soortgelijk ooren-vaatwerk met enkelvoudige randen. Te Ressen vonden wij een dergelijk stuk zonder streep-band.

In het algemeen is deze groep dus jonger dan de vorige. De oudste exemplaren dateeren stellig reeds uit de tweede eeuw n.C., vermoedelijk reeds uit de eerste eeuw, en waren in gebruik tegelijk met het kartelrandigvaatwerk.

Het gelijktijdig gebruik van verschillende soorten ceramiek is op zichzelf geen ongewoon verschijnsel. Voor bepaalde doeleinden waren de oorenpotten ook geschikter dan oorlooze, die moeilijker te dragen waren.

Naast de gewone soort met de natuurlijke tinten van bij open vuur gebakken zeeklei, stelde de Fries blijkbaar ook prijs op vaatwerk, dat zorgvuldiger was afgewerkt. Het gladrandige Friesche vaatwerk uit den Romeinschen tijd, speciaal ook de oorenpotten, komen n.l. ook voor in z.g. smooptechniek. Deze stukken zijn dan goed afgewerkt en glanzend zwart of donkergrijs. De glans werd bereikt door polijsting met een houten of beenen staafje. Vóór het bakken werd het ruwe oppervlak van de grove en met schelpengruis, enz. vermengde klei dan eerst overgoten met een sausje van fijngeslibde klei, die na polijsting een matglanzend uiterlijk gaf. Dit sausen werd in het algemeen veel toegepast, ook bij niet gesmoord vaatwerk. Of deze z.g. gesmoorde soort nu werkelijk in den technischen zin van het woord „gesmoord” is, n.l. gebakken in een oven, waarin men de rook op het vaatwerk liet inwerken, is zeer de vraag. De kleur kan ook gevolg zijn van bestrijken met graphiet en dergelijke stoffen.

In de gesmoorde groep presenteert het Friesche vaatwerk zich op zijn best. Aardig zijn vooral de slanke voetbekers (Pl. XVI 8,10) uit de 3de of 4de eeuw. Waarschijnlijk zijn het drinkbekers, die blijkens de vele voeten, die ervan gevonden worden, tot den gewonen inventaris van het Friesche huis behoord moeten hebben. Tot dusverre zijn voetbekers van dit zachte, matglanzende baksel ons alleen bekend als Friesch werk. Zij laten echter zien, dat ook de terpenbewoner gevoelig was voor algemeene stijlinvloeden, want verwante bekervormen (Pl. XXX 1) treden in a n d e r e f a c t u r o.a. ook op bij ongeveer gelijktijdige Saksische ceramiek der Elbestreken en ook reeds vroeger in de Germaansche grafvelden in de buurt van

Keulen. Een enkele maal komt bij de Friesche gesmoorde waar een bord of schaal voor, o.a. uit de terp te Blija, dat kennelijk geïnspireerd is op een Romeinsch import-stuk van terra-sigillata (XVI 14).

De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat de z.g. gesmoorde Friesche ceramiek een voortzetting is van de te voren behandelde groep van het geometrisch versierde vaatwerk waarbij ook matglanzende zwarte potten optreden. In Westergo vindt men beide groepen in dezelfde terpen, o. a. te Hichtum en Kubaard. Is dit zoo, dan zou daaruit volgen, dat de geometrische groep tot het Friesche vaatwerk gerekend moet worden. Een zaak is van belang voor het vraagstuk van de herkomst der Friesche cultuur van Westergo.

De oorsprong van een bepaalde cultuur, de herkomst van een volksstam is meestal moeilijk vast te stellen wanneer de literaire overlevering geen duidelijke aanwijzingen geeft. De meeningen omtrent de herkomst der Friezen geuit, loopen nogal uiteen. Een populaire Friesche schrijver vertelt o.a. precies, waar de Friezen woonden vóór den Kimbrischen vloed en duidt die woonplaatsen aan op een kaartje als een nu door de zee ingenomen strook langs de Nederlandsche kusten. Dit is natuurlijk zuivere phantasie, in strijd met de vondsten en de wordingsgeschiedenis van het terpenland, dat eerst na de vorming van rijpe zeekwelders, dus na de doorbraak en overwinning van de zee, door de Friezen is bewoond geworden. Van een bewoning van het voormalige „Haflandschap” is tot dusverre, zooals wij zagen, niets van beteekenis gebleken. De oudere cultuur der zand- en veengronden kan zich vroeger iets meer noordelijk hebben uitgestrekt dan de tegenwoordige grens dier gronden, doch niets geeft het recht om die zandgronden-cultuur Friesch te noemen.

Daar de Friesche cultuur in het vaatwerk verwantschap vertoont met de Bataafsche is het van belang, dat Tacitus van de Bataven weet te vertellen, dat zij vroeger een deel uitmaakten van den stam der Chatten en, verjaagd

na een stamtwist, zich op het bekende eiland hebben gevestigd. Tevens namen zij de onbewoonde stranden van Gallië, dus een strook ter linkerzijde van den Rijn, in bezit waar zij onder Romeinsch gezag kwamen. Op deze laatste mededeeling is wel eens het vermoeden gebouwd, dat de Romeinen de Bataven naar ons land hebben verplaatst, doch de tekst geeft daartoe geen aanleiding, waar uitdrukkelijk een onderlinge twist als reden voor de verhuizing wordt opgegeven. Op dit vermoeden voortbouwende werd nu ook ten aanzien der verwante Friezen verondersteld, dat de Romeinen wel de hand gehad zullen hebben in hun komst in ons land. Dit lijkt al zeer onwaarschijnlijk, gezien de wijze, waarop zij met Drusus kennis maakten.

Wel staat vast, dat de Chatten woonden in Hessen en moeten dus de Bataven en wellicht ook de verwante Friezen en Kanninefaten uit die buurt afkomstig zijn. Even als de Bataven kunnen de Friezen vroeger deel uitgemaakt hebben van een grooteren stam met anderen naam.

De archaeologische gegevens, die de terpen verschaffen, gedoogen het aannemen van een herkomst van de Friesche cultuur, althans van een deel daarvan, uit de Rijnstrekten. Daar komen immers o. a. in de buurt van Frankfort vroeg-Germaansche urnen met gekartelde randen voor, die wij evenals de verwante vormen in onze urnenvelden en in enkele terpen van Westergo als voorloopers konden aanzien van het vroeg-Friesche kartelrandige terpen vaatwerk.

Overigens blijven dergelijke aanwijzingen eenigszins vaag, omdat de overeenkomstige vaatwerk-typen, gelijk gezegd, ook in N.W. Duitschland voorkomen.

Dat alle Friezen, die zich op onze kleistreken vestigden, uit éézelfde streek afkomstig zijn, staat op zichzelf geenszins vast. Tacitus onderscheidt reeds de grootere en de kleine Friezen en ook de eigenaardige, zich vrijwel tot Westergo beperkende verspreiding van het geometrisch versierde vaatwerk, met naaste verwanten in het meest zuidelijk gedeelte van ons land, doet denken aan meerdere bevolkingselementen, en herkomst uit verschillende

streken. Zoo zien wij later, in de vijfde eeuw, de onderling verwante stammen der Angelen, Saksen en Jutten zich in Engeland vestigen.

Waar in den vóór-Frieschen tijd vele cultuurverschijnselen in Friesland, Groningen en Drente invloed uit het Oosten en N.Oosten vertoonen, is het geenszins uitgesloten, dat ook een deel der Friesche immigranten uit deze richting kwam. Het vergelijkend archaeologisch onderzoek kan in de toekomst daaromtrent stellig meer licht verspreiden. Het daarvoor in aanmerking komende buitenlandsche materiaal is nog te weinig bekend gemaakt om er thans uitvoerig bij stil te kunnen staan.

Van veel belang zijn ook de menschelijke skeletten en deelen daarvan, die meermalen in de oudste terpen van Westergo voor den dag kwamen.

6. INDUSTRIE — HANDEL — ROMEINSCHE IMPORT

De vestiging van het Romeinsche gezag in Gallië en langs den Rijn had grooten invloed op de beschaving der rechts van die rivier wonende, min of meer vrije Germanen. Zij werden nu niet langer door andere barbaarsche stammen gescheiden van de hoogste beschaving dier dagen, maar grensden rechtstreeks aan de vestingen en steden van de nieuwe Romeinsche provinciën, te vergelijken met de Europeesche nederzettingen in onze koloniën. Vroeger moesten de beschavingselementen een veel langeren weg afleggen voordat zij de bewoners van ons land konden beïnvloeden; thans ging dit veel vlugger en trad naast indirecte inwerking ook rechtstreeksche import op den voorgrond.

Ten gevolge van een eenigszins eenzijdige belangstelling in de producten van de klassieke beschaving heeft het langen tijd ontbroken aan juist begrip van de inheemsche cultuur. Het is nog niet zoo lang geleden, dat men o.a. in Duitschland alles wat de Germanen gebruikten en er technisch verzorgd uitzag, aan de Romeinen toeschreef en aldus ook handelde met de, blijkens vondsten in Ro-

meinsche legerplaatsen, door de Romeinen gebruikte voorwerpen.

Thans weet met beter. De Romeinsche legioenen, die een geheel door Galliërs of Germanen bewoond gebied gingen veroveren en koloniseeren, konden onmogelijk vanuit het verre Italië voorzien worden van alles wat voor het dagelijksche leven noodig was. Men stelle zich Jan Pieterzoon Coen en consorten voor bij hun komst in Indië! Naast vele rechtstreeks uit Italië meegenomen of nagezonden artikelen, vooral ook terra-sigillata, zien wij aanvankelijk in vroeg-Romeinsche legerplaatsen als Haltern in Westphalen, ook producten van inheemsche industrie.

Aan de Germanen zijn vooral eenige soorten van bronzen mantelspelden te danken, waarvan de vormen rechtstreeks aansluiten bij die der inheemsche spelden uit den laatsten vóór-Romeinschen ijzertijd, de z.g. La-Tène-periode. Zelfs inheemsch-Germaansche kookpotten werden ijverig in Haltern gebruikt. De Keltische bevolking aan den linkerkant van den Rijn, wier ceramiek op veel hooger peil stond dan die der Germanen, zorgden voor een werkelijk fraaie namaak van het door de Romeinen uit Italië aangevoerde en door de transportkosten extra dure sigillata. De techniek en het materiaal van deze z.g. Belgische ceramiek bleef inheemsch Gallisch, doch de vormen waren meerendeels Romeinsch. Zelfs werd deze namaak wel van fabrieksmerken voorzien. Van dit meestal glanzende, zwarte, op den schijf gedraaide Belgische vaatwerk of terra-nigra zijn er o.a. uit de vroeg-Romeinsche graven en nederzettingen te Nijmegen prachtige reeksen verzameld. Straks zullen wij verwant terra-nigra bij de terpenbewoners aantreffen (XXII 3—6).

De groote vraag naar dergelijke artikelen, ontstaan door de komst der Romeinen, deed als het ware in en om de provinciaal-Romeinsche centra een inheemsche industrie ontstaan, waar vroeger de barbaren alleen werkten voor kleine plaatselijke kringen.

Langzamerhand verdween in de Romeinsche provinciën, vooral in de groote plaatsen, de aanvankelijk scherpe tegenstelling tusschen Romeinsche en inheemsche in-

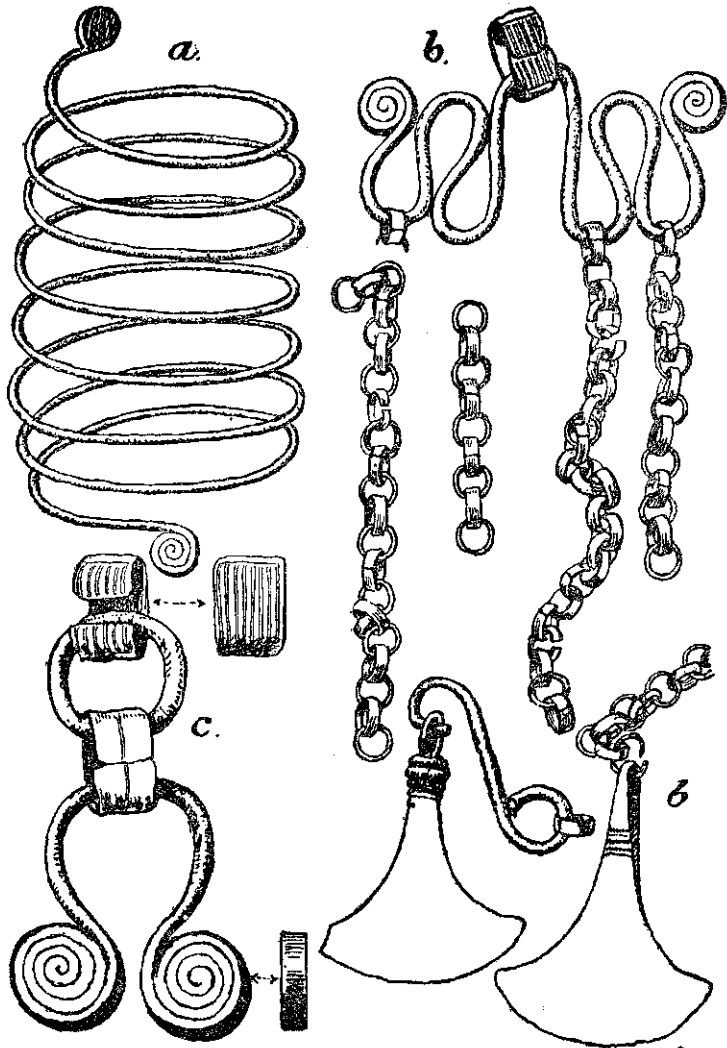
dustrie, omdat de daar gevestigde Germaansche en Galli-sche handwerkslieden geromaniseerd werden en ook uit Italië en uit de oudere steden van Gallië allerlei technische krachten en kooplieden kwamen opdagen. De in Italië gevestigde nijverheid ging voorts in de provincie, in de nabijheid der voornaamste afnemers, d.i. der legioenen, fabrieken oprichten, in het bijzonder ook voor het vervaardigen van terra-sigillata. Zoo ontstond de z.g. provinciaal-Romeinsche industrie.

De terpenvondsten leveren interessant materiaal voor de behandeling van het vraagstuk betreffende den invloed der Romeinen op de Germaansche cultuur. Van het vóór-Romeinsche cultuur-bezit der Friezen zijn naast het reeds behandelde vaatwerk vooral te noemen de veiligheidspelden met La-Tène-vormen. Enkele uit brons gegoten, gedeeltelijk wellicht ook gesmede exemplaren zijn tot ons gekomen, zoowel uit Groninger als uit Friesche terpen. De algemeene verspreiding geeft het recht om althans een deel dier spelden aan de Friezen toe te kennen. Enkele zouden vóór-Friesch kunnen zijn. Het gieten van dergelijke spelden met dikwijls grillige vormen, b.v. een midden-Tène exemplaar (Pl. XIII 4) uit de terp te Rauwerd in Friesland, eischte een groote handigheid. De beugel met twee ruitvormige verbredingen is afzonderlijk gegoten en eindigt aan de achterzijde als een oog, waardoor de overlansche draad van de losse spiraalrol heenloopt, terwijl het stompe einde van die draad gestoken is in een kanaalvormige opening nabij voormeld oog. Een zeer vernuftige constructie, die wij tot dusverre bij andere spelden nog niet aantreffen en die stellig niet van de Romeinen is afgeneusd.

De aardige bronzen brilspiraalen (Pl. XIII 6), die soms als mantelspeld gebezigd werden, leveren een tweede voorbeeld van in oorsprong vóór-Romeinsche inheemsche metaalbewerking. Er zijn reeds minstens vijf exemplaren van bekend uit Westergo, Oostergo en één uit een Groninger terp. Het type is te vervolgen tot in den, aan de Tèneperiode voorafgaanden, Hallstatt-tijd en de voormelde ver-

spreiding deed reeds vermoeden, dat zij nog door de Friezen in het begin onzer jaartelling werden gebruikt.

Door het systematisch onderzoek van de terpen te Hatsum in Friesland en Ezinge in Groningen, waarbij telkens één als mantelspeld gebezigde brilspiraal voorkwam, is nu bekend, dat althans deze specimina zich tot

Afb. 4. Sieraden van brons gevonden in een terp te Zwichum. (Fr.).
a. armband $\frac{1}{2}$; b. châtelaïne $\frac{2}{3}$.

de eerste en tweede eeuw n.C. bij de Friezen hebben gehandhaafd. Hierbij sluit zich aan een bronsvondst uit de Friesche terp te Zwichum, bestaande uit een armband met zeven windingen, eindigende in spiraalvormig opgerolde knoppen en een châtelaine, waaraan dergelijke knoppen voorkomen (Afb. 4). Ook dergelijke dingen komen reeds voor in de Hallstatt-beschaving van centraal Europa en vinden in de terpen hunne laatste datering. Van Romeinschen invloed is hier nog geen sprake en in de oudste Romeinsche legerplaatsen ontbreken zij volmaakt.

Reeds in het begin van de eerste eeuw n.C. treden naast deze oer-inheemsche typen nieuwe vormen van mantelspelden op, als producten van de voormelde door de komst der Romeinsche clientèle in het leven geroepen Germaansche en provinciaal-Romeinsche industrie. Hierbij vallen vooralop, dez.g., „Augenfibeln” (Pl. XVII 5,6), ontstaan uit Germaansche spelden uit den Tène-tijd. Het verrassende feit doet zich voor, dat dit type plotseling over een zeer groot gebied verschijnt, n.l. in geheel gelijksoortige, althans nauwverwante exemplaren, zoowel in de terpen als in de vroeg-Romeinsche legerplaatsen te Haltern en Hofheim, in geheel Duitschland en zelfs in Denemarken. Van de talrijke soorten van mantelspelden, die in den vroeg-Romeinschen tijd, d.i. vóór 70 n.C., in de Rijnstroken voorkomen, is de serie der „Augenfibeln” de eenigste, die even sterk in de Romeinsche provinciën als in Noord-Europa optreedt. Op de verklaring van dit merkwaardige verschijnsel kan hier niet al te diep worden ingegaan. Men dient wel aan te nemen, dat export hier reeds een rol heeft gespeeld, hoewel daarvan overigens in deze vroege periode nog niet veel te bespeuren is. De omstandigheid, dat de Germanen reeds vóór de komst der Romeinen verwante spelden bezigden, zal de afname bevorderd hebben. Gedeeltelijk zullen zij zelf geïmporteerde exemplaren hebben nagemaakt, waartoe de Germaan, zooals wij zagen, zeer wel in staat was. Wat de terpenbewoners betreft is het niet twijfelachtig, dat zij dit type voornamelijk hebben leeren kennen via Vechten, waarvan de beteekenis voor-

Friesland reeds werd uiteengezet. In Vechten toch komen deze „Augenfibeln” volgens het prachtige onderzoek van Almgren „massenhaft” voor, evenals in de buurt van Mainz. Te Vechten zelfs in grooteren getale dan waar ook. Nu ook de Romeinsche soldaten zich van deze spelden bedienden, ligt het voor de hand, dat het dienen van Friezen als hulptroepen bij de vroeg-Romeinsche legers het verspreiden van deze spelden in Friesland moet hebben bevorderd. De te Vechten gevonden exemplaren zullen voor een deel ook van de af en toe daar vertoevende Germaansche troepen afkomstig zijn.

Naast de „Augenfibeln” komen in Friesland s p o r a d i s c h nog enkele andere uit vroeg-Romeinsche legerplaatsen bekende bronzen fibulae voor, die wij hier niet nader zullen opsommen. Het zijn soms prachtige middelen om de ouderdom van een terp aan te duiden en zij kunnen ten deele afkomstig zijn van Romeinsche soldaten bij hun bezoek aan Westergo. In het bijzonder is alleen nog te vermelden een in minstens vijf exemplaren uit Friesche en Groninger terpen bekende late Tène-fibula van brons (Pl. XVII 1, 2), die door Almgren op grond van Belgische stukken voor Keltisch werd gehouden. Terwijl deze autoriteit meende, dat dit Tène-type zich in den Romeinschen tijd niet verder had ontwikkeld, bleek dat althans Nederland in dat opzicht een uitzondering vormt. In Vechten, waar de oudere soort voor zoover bekend, tot dusverre ontbreekt, is daarentegen een bredere, iets latere vorm (Pl. XVII 3,4) voorhanden, terwijl in de terpen beide soorten voorkomen. Ook deze spelden behooren tot de vroege vondsten omstreeks uit den tijd van Keizer Augustus en toonen op hun beurt aan, dat wel met de komst der Romeinen, zoowel bij de terpenbewoners als bij de Germanen in het algemeen, allerlei nieuwe typen optreden, doch dat daarom nog niet zoo maar van Romeinsche import gesproken mag worden. De samenhang met inheemsche vormen uit den laten Tène-tijd, zij het dan in Gallische of Germaansche uitvoering, bewijst hier, dank zij de wel eens versmade typologie, zonneklaar, dat aan oorspronkelijk Romeinsch werk niet gedacht kan worden. Dit is

een der aardige cultuur-historische resultaten van het oogenschijnlijk dorre werk om de verspreiding en ontwikkeling van tallooze mantelspelden na te gaan. Het verdwijnen in de vroeg-Romeinsche nederzettingen kenmerkt de Tène-fibulae ten duidelijkste als de meest betrouwbare vertegenwoordigers der vóór-Romeinsche beschaving van het terpenvolk, waardoor natuurlijk niet uitgesloten is, dat in den overgangstijd, omstreeks het begin onzer jaartelling, enkele late Tène-typen in gebruik bleven naast de jongste der daaruit ontsproten nieuwe vormen.

De nieuwe vormen van mantelspelden, die in de eerste eeuw n. C. en reeds bij het begin daarvan bij de Friezen optreden, kunnen zeker in het algemeen als van elders geïmporteerd beschouwd worden, maar zij wijzen nog niet op een directen uitvoerhandel door in de Romeinsche nederzettingen en provinciën gevestigde kooplieden. De van ouds bestaande ruilhandel moge een levendiger aanzien gekregen hebben, doch muntvondsten van eenige betekenis, het duidelijke teeken van directe handelsbetrekkingen, ontbreken nog in de eerste eeuw en de in die eeuw geïmporteerde R o m e i n s c h e artikelen zijn schaarsch en ook daarom is het in vele gevallen ondoenlijk om uit te maken of dergelijk vroeg voorwerp aan een Fries heeft toebehoord dan wel is achtergelaten door de Romeinen, die als belastinginners of pachters der visscherij, of wel om zuiver militaire redenen in de eerste eeuw zich af en toe in Friesland hebben vertoond. o.a. in den tijd van Olennius en Corbulo.

Van handel van eenigen omvang kon eerst sprake zijn nadat het Romeinsche gezag zich blijvend in ons land gevestigd had. Daarna begonnen ook de kooplieden te profiteeren van de wegen, die voor de legers en vloten waren gebaad. Reeds bij den Bataafschen opstand wordt melding gemaakt van door het land zwervende Romeinsche kooplieden en zoetelaars, de eerste slachtoffers van de Kanninefaten en Friezen, die zich bij de Bataven hadden aangesloten. De verzorging van de Romeinsche garnizoenen eischte al spoedig de hulp van deze tusschenper-

sonen, waarvan het bekende schrijftafeltje uit Tolsum ons reeds een deed kennen, die een rund kocht.

Dr Heinrich Willers heeft in 1901 een belangrijk hoofdstuk geschreven „Zum Römischen Handel im freien Germaniën” en daarbij aan de hand der muntvondsten het begin der rechtstreeks door den Romeinschen handel met de Germanen aangeknoopte relatiën aangeduid. Romeinsche munten zijn de oudste munten, die in de terpen voorkomen. Tacitus vermeldt in zijn Germania (98 n.C.), dat de dicht bij den Rijn wonende Germanen gaarne goud en zilver in den handel aannamen en een zekere voorliefde toonden voor de „serrati et bigati”, de getande zilveren denariën en die met de voorstelling van een tweespan; terwijl de meer in het binnenland wonenden met geld weinig wisten aan te vangen en zich tot den ruilhandel bepaalden.

De „serrati” zijn gemunt ten tijde van de Romeinsche Republiek van 91 — 53 v.C., de „bigati” nog eerder, n.l. tusschen de jaren 126 — 53 v.C. Zij bleven blijkbaar lang in circulatie en zijn zwaarder dan de sedert Nero in omloop gebrachte denariën. Vandaar kennelijk de genoemde voorkeur voor de oudere soorten. Interessant is nu, dat muntvondsten met dergelijke vroeg-Romeinsche denariën tot dusverre alleen uit Nederland en het Eemsdal bekend zijn. De Romeinsche handel moet zich dus geruimen tijd tot deze streken hebben beperkt. De Nederlandse vondsten, drie in getal, werden gedaan in de terp van Feinsten Z. W. van Leeuwarden, in Westergo, te Onna op de Friesch-Overijsselsche grens en te Denekamp in Overijssel. Deze laatste wordt tot de groep van het Eemsdal gerekend, De vondst van Feins (Pl. XVIII 1—3) leverde 58 stuks met 4 van Keizer Tiberius (14 — 37 n.C.) als jongsten, die van Onna minstens 240 stuks met 19 van Tiberius als jongsten. Bij Onna waren er 32 bigati en 8 serrati, bij Feins 2 en 1. Ook de jongste stukken vertoonden sporen van circulatie, zoodat deze munten eenigen tijd na de regeering van Tiberius in de grond geraakt moeten zijn. Volgens Willers eerst aan het eind der eerste of het begin der tweede eeuw n.C. Een enkele maal komen-

de vóór-Neroniaansche denariën nog voor in gezelschap van de na de regeering van Nero geslagen soorten en dan blijkt, dat de eerstgemelden in het midden der 2e eeuw uit den omloop begonnen te verdwijnen.

In den loop van de tweede eeuw n.C. breidde de handel zich veel verder uit. De na Nero geslagen denariën worden gevonden tot ver naar het Oosten en ook in Denemarken en de Scandinavische landen aangetroffen. Het eiland Gotland, bekend om zijn handelsrelatiën leverde alleen reeds 5016 stuks, tegen 1845 uit andere deelen van Scandinavië. In hoofdzaak werden de Gotlandsche denariën geslagen tusschen 69 — 192 n.C. en schijnt de groote massa in het vierde kwart der 2de eeuw ingevoerd te zijn. Ook in de terpen kwamen dergelijke vondsten van na-Neroniaansche denariën voor (Pl. XVIII 6—8) n.l. te Tzum, Winsum, Bolsward en Finikum. Groepjes van respectievelijk 13, 11, 11 en 9 stuks. De oudsten waren van Galba (68—69 n.C.), de jongsten resp. van Crispina (175 — 192), Septimius Severus (193 — 211), Lucilla (\pm 184 n.C.) en Gallus (251 — 253). Vóór-Neroniaansche stukken kwamen bij deze latere groepen niet meer voor en het best vertegenwoordigd zijn de munten van Hadrianus (117 — 138) en Antoninus Pius (138 — 161). Ook onder de stuksgewijs in de terpen gevonden munten waren deze typen goed vertegenwoordigd.

Gouden munten uit de eerste vier eeuwen n. C. zijn in Friesland en in het algemeen in het vrije Germanië uiterst zeldzaam. Friesland leverde in het geheel 6, waarvan feitelijk slechts 2 vóór 400 n.C. gecirculeerd zullen hebben, n.l. een solidus van Nero (Pl. XVIII 9) en een solidus van Keizer Postumus, een prachtexemplaar (Pl. XVIII 10) in 262, vrij zeker te Keulen, geslagen en zoo fonkelnieuw, dat het wel spoedig na de emissie in den grond geraakt moet zijn. In tegenstelling met Gotland, waar Romeinsche bronzen munten zeldzaam zijn, heeft Friesland nog te wijzen op twee vondsten van kleiën-bronzen, beide in de buurt van Dokkum ontgraven en beide van keizers uit het laatst der 3e eeuw. Die van Driëzum bevatte

ongeveer 500 stuks, de andere 63, waarbij minstens 41 van voormelden Postumus, geslagen in het jaar 267 n.C. Groot- en middel-bronzen komen af en toe los voor den dag en alles inbegrepen zijn ons nu uit de provincie Friesland omstreeks 822 vóór 400 geslagen Romeinsche munten bekend, die bijkans alle berusten in het Friesch Museum te Leeuwarden.

De Gotlandsche vondsten spreken van een tamelijk plotselinge staking van de import van Romeinsche denariën, die zich ook in andere landen van het vrije Germanië voordoet en toegeschreven wordt aan het uitbreken van den strijd tusschen de Goten en de Romeinen. In Friesland heeft de import van Romeinsche munten blijkens het voormelde in elk geval geduurd van omstreeks 100—300 n. C., een tijdperk van twee eeuwen. Ook daarna bleef dat geld nog in omloop tot het langzamerhand door het goudgeld der volgende periode werd verdrongen. Daar Gotland bij uitstek een handelscentrum was en de meeste Romeinsche munten juist daar voorkwamen, is het niet twijfelachtig, dat de invoer van dergelijk geld een gevolg geweest moet zijn van rustig handelsverkeer. Ook voor het terpen-geld is deze verklaring te aanvaarden en inderdaad komen zoowel in de terpen als in geheel Noord-Duitschland, Denemarken, Zweden en Noorwegen allerlei producten van de Italiaansche en vooral provinciaal-Romeinsche industrie voor, die op zichzelf reeds spreken van handelsverkeer met de Romeinen.

Sommige van die Romeinsche import-artikelen worden in al de gemelde streken gevonden, andere als b.v. glaswerk zijn tot dusverre in Friesland zeer zeldzaam. De eene streek was natuurlijk ook welvarender en koopkrachtiger dan de andere.

Gouden vaatwerk werd naar het Noorden niet uitgevoerd, wel gouden armbanden, vingerringen en mantelspelden. Van deze groep leverde Friesland slechts twee gouden vingerringen (Pl. XVIII 11, 13). Een zware, uit de 2e eeuw, gevonden te Dronrijp, heeft op een steentje deals „a v o”, d.i. „aan den grootvader” te lezen inscriptie,

de andere, uit de 4de eeuw, heeft een gesneden steen met Diana-voorstelling.

Vaatwerk van zilver is uit verschillende vondsten in het vrije Germanië bekend, waaronder de vermaarde vondst van Hildesheim wel de voornaamste plaats inneemt. Dergelijke kostbaarheden waren blijkens de reparatiën meestal reeds geruimen tijd in Romeinsch bezit geweest, voordat zij afgedankt werden en naar de barbaren verhuisden. Zelfs in de Friesche terp van Winsum is in 1861 een eenigszins verwante zilvervondst gedaan bij het verlagen van het kerkpad. De schat woog niet minder dan $6\frac{1}{2}$ pond aan fijn zilver, met een gehalte van 997/1000. Op een fragment na is dit ongemeen belangrijke zilver verkocht aan een goudsmid te Franeker en versmolten. Vóór het smelten is alles goed gezien door Dr. Banga, die mededeelde, dat er bij waren stukken van een grooten beker met vergulden rand, versierd met fraai lofwerk en grootere en kleinere rosetten tusschen krullen en bochten, terwijl de buitenrand fijn gepareld was. Daarbij behoorde een ten deele samengeslagen, gegoten voetstuk, eveneens met ornamenten en parelrand. Verder kenbare overblijfselen van schalen, ter grootte van onze tafelborden, met breede vlakke randen en ringen, zoo zwaar, dat zij met de handen niet gebogen en gebroken konden worden. Het in het Friesch Museum bewaarde en door Dr. Banga geredde fragment stelt buiten twijfel, dat het hier gold Romeinsch zilverwerk. Het bestaat uit een plat stuk zilver, waarop bevestigd zijn verguld zilveren plaatjes (Pl. XVIII 12) in den vorm van een leuwtje, een paard of ezel en een man. De plaatjes zijn gegraveerd en het soort ornament herinnert aan de in de 3de eeuw n. C. o.a. op bronzen emmers van het z.g. Hemmoor type veel voorkomende voorstelling van circusspelen en jachttafereelen. Overigens is de versiering met afzonderlijke plaatjes als hier iets zeer bijzonders. Dr. S. Loeschcke, die dit fragment bezichtigde, vestigde onze aandacht op een kan uit de 2e eeuw met ingelegde jachtvoorstellingen, vroeger te Rome, nu te Berlijn. Zoo houdt door dit kleine fragment de groote vondst, ook na de versmelting, nog hare

cultuurhistorische beteekenis. Van zilver zijn ook nog een paar Romeinsche haarnaalden.

Tot de voornaamste export-artikelen van de kooplieden uit de Romeinsche provinciën behoorde allerlei bronsgerie. Geen wapenen of werktuigen, maar vaatwerk en godenbeeldjes. Aanvankelijk waren het nog producten van in Italië gevestigde fabrieken. Het goede Italiaansche bronswerk heeft zich op de buitenlandsche markt zelfs veel langer weten te handhaven dan het Italiaansche sigillata. Capuaansche kasserollen met de daarin passende zeven, een soort steelpannen, die dienden om den wijn te ontdoen van den draf, vonden tot omstreeks het midden der 2de eeuw n.C. hun weg zelfs naar de kusten van de Oostzee. In Denemarken zijn er minstens dertig, ook van later type, gevonden. Tacitus weet dat aan de bij den Rijn wonende Germanen wijn werd verhandeld, doch die export ging veel verder. Volgens Plinius dronken de Germanen in het Noorden wijn uit de horens van oerossen en nog in de 16e eeuw dronken de Friesche kerkvoogden op de rekendagen bier uit met zilver gemonteerde buffelhoorns.

Het goede, donkerbruine Italiaansche brons bestaat aanvankelijk uit koper en 16 % tin. Later gaat Capua over tot het goedkoopere geelkoper, waarin tin door zink is vervangen. Doch dit mocht niet verhinderen, dat in het midden der 2e eeuw het Italiaansche brons verdrongen werd door producten van provinciale fabrieken, o.a. in de buurt van Aken. Deze maakten vooral klokvormige bronzen emmers van het „Hemmoor-type”, waarin de wijn gemengd werd. Voorts kasserollen en zeven, die vermoedelijk door Gallische kooplieden weer tot Scandinavië werden uitgevoerd. Volgens Willers tusschen 150—350 n. C.

Ook in de terpen ontbreken dergelijke import-artikelen niet, doch meestal zijn alleen de massieve bestanddeelen van het bronzen vaatwerk overgebleven. Zware handvatten van Capuaansch brons, met dierenkoppen versierd, uit Winsum en Holwerd, zijn ook naar het eigen oordeel van Willers, geuit bij zijn bezoek aan het Friesch Museum,

afkomstig van groote bekkens of kommen uit de eerste eeuw, waarvan te Nijmegen gave exemplaren voorhanden zijn.

Massieve Bacchus-busten o.a. uit Miedum, dienden tot bekroning der stijlen van drievoetige bekkenstanders. Een fraaie Ceres-buste uit Hallum (Pl. XIX 5) in hoog-relief en 15 c.M. lang versierde eens een groot bronzen vat. Op slanke bronzen schenkkannen (oenochœ) wijzen de sierlijk gebogen handvatten, eindigende in vogelhalzen, afkomstig uit Hallum en Beetgum. De zware, zuiver met acanthus-ornament versierde standring van een uit Italië geïmporteerde kom, werd te Dongjum gevonden.

Ook het latere brons is vertegenwoordigd o.a. door het geheele bovenstuk van een kasserol uit Kimsward en twee steelfragmenten uit Winsum (Fr.) en een Groninger terp.

De derde-eeuwsche emmers van het Hemmoor-type, vervaardigd in de buurt van Aken zijn in Friesland bekend uit Makkum en de „Hoogterp” bij Leeuwarden. Denemarken leverde er 12, Noorwegen 7, Hannover 35. De voormelde kasserollen en emmers leveren een duidelijk bewijs, dat omstreeks de 3e eeuw of iets vroeger ook wijn voor de bewoners van het terpenland werd aangevoerd. De waterweg, die via het Vlie de Rijnstreken met het Noorden verbond en langs Friesland liep, zal bij deze export ongetwijfeld een rol gespeeld hebben. Daarvan spreekt ook nog een volledige kasserol van het eiland Texel. Vechten moet hier de uitvoerhaven geweest zijn met verbindingen, die tot Noorwegen reikten.

Door den fragmentarischen toestand komt dit bronzen vaatwerk in de toonkasten van het Friesch Museum weinig tot zijn recht. Anders is dat met de over het algemeen goed geconserveerde bronzen beeldjes (Pl. XIX), meest voorstellingen van Romeinsche goden en godinnen en van enkele dieren. Zij vormen wel de aardigste groep van de Romeinsche afdeeling. Niet minder dan een twintigtal godenbeeldjes uit de provincie Friesland spreken van de voorliefde van den Fries voor deze voorstellingen van Romeinsche godheden.

Mercurius is onder de beeldjes vijfmaal vertegenwoor-

digd, Mars achtmaal, Fortuna, Hercules, Apollo en Jupiter elk éénmaal, Minerva minstens tweemaal. Een deel van deze goden is stellig nog in Italië gegoten in de eerste eeuw. Het laatst bekend geworden volledige Marsbeeldje (Pl. XIX 2) is niet minder dan 22.8 c.M. hoog en werd in omvang kennelijk nog overtroffen door een hol gegoten Mars of Minervabeeldje uit Ferwerd, waarvan het bij den hals afgebroken hoofd tot den helmtop reeds 10 c.M. lang is.

Welke beteekenis hechtten de Friezen en de overige Germanen aan dergelijke voorstellingen der Romeinsche goden? Willers meent, dat het speelgoed was voor de kinderen. Daarvoor waren zij nu toch wel wat al te kostbaar en daar de Friesche jeugd in den Romeinschen tijd niet voorzichtiger geweest zal zijn dan thans, is het feit, dat onderscheidene beeldjes met bijkans ongebroken ledematen tot ons kwamen niet te rijmen met een dergelijke bestemming. De geloftesteeenen door Friezen in Romeinschen dienst opgericht voor Mars, met een lokalen bijnaam, wijzen reeds in andere richting. Caesar vermeldt, dat bij de Galliërs of Kelten Mercurius de hoofdgod was. Tacitus zegt hetzelfde van de Germanen. Daarbij is het duidelijk dat deze Romeinen ongevoelig waren voor het verschil dat er bestond tusschen de godsdienstige opvattingen van Germanen en Romeinen en dat zij voor de inheemsche godennamen, die der naar hun oordeel verwante klassieke goden in de plaats stelden. De Germanen zelf dachten er anders over. Bij de invoering van de zeventdaagsche Romeinsche week in Duitschland aan het einde der 3e eeuw kreeg dan ook de „dag van Mercurius” in den volksmond den naam van „Wodandag”, later Woensdag. Wat Tacitus Mercurius noemde, noemden de Germanen Wodan en zoo was het ook met Hercules en Mars.

Omgekeerd hebben de Germanen de beeldjes der Romeinsche goden vermoedelijk beschouwd als personificaties van Wodan en de overige inheemsche goden. De bijnamen, die soms op geloftesteeenen voor Romeinsche godheden voorkomen kenmerkten dan het lokaal-inheemsche karakter. In elk geval zullen de beeldjes bij de Friezen als „fetisch” of „talismanen” gediend hebben.

Tot het bronswerk uit de eerste eeuw behoort ook nog een zeer fraai beeldje van een priester (pontifex), gehuld in een rijk gedrapeerde toga, hoog 24 c.M. (Pl. XX). De oogen hadden pupillen van zilver en de oogenschijnlijk abnormaal grof bewerkte linkerhand werd vroeger bedekt door een daarmede vastgehouden offerschaal. Een der mooiste bronsjes stelt voor een geestig bokje, afkomstig uit Marssum, terwijl Sottrum een aardig bronzen paardje verschaft (Pl. XIX 4).

Het karakter en verloop der Romeinsche handelsbetrekkingen met Friesland komt stellig het best uit bij de import van *c e r a m i e k* in het bijzonder van het bekende lakroode *t e r r a - s i g i l l a t a*. Omtrent geen enkele Romeinsche industrie zijn wij zoo goed ingelicht, dank zij de vaststelling van verschillende fabriekscentra, met hun afval van mislukte producten, gebroken matrijzen met namen der fabrikanten, ruïnes van ovens, enz. Afgezien van de fabrieksstempels is het *décor*, vooral bij de met behulp van vormen vervaardigde sigillata-kommen, dikwijls voldoende om kleine versierde scherven te dateeren en aan een bepaald centrum toe te schrijven. Deze wetenschap is in de laatste dertig jaren opgekomen. In den tijd waarin Dr. Pleyte de terpen-oudheden bekend maakte was daarvan en van het materiaal zelf nog heel weinig bekend.

In 1905 waren er uit 25 terpen in de provincie Friesland 46 stukjes sigillata voorhanden en uit de Groninger terpen nauwelijks een enkel stuk. Sedert daarop bijzonder acht is geslagen steeg het aantal in Friesland in 1911 reeds tot 200 en in 1917 tot 700 fragmenten, waarvan alleen uit Hoogebeintum 48, uit Ferwerd 45. Daarbij kwamen toen meerdere uit Groninger terpen. Thans is het totaal nog veel grooter en kan in het algemeen gezegd worden, dat terra-sigillata in de meeste terpen van Friesland en Groningen voorkomt. Deze scherven zijn bij het terpen-onderzoek als het ware de „gids-fossielen” geworden ter onderscheiding der lagen uit den Romeinschen tijd.

Ook uit cultuurhistorisch oogpunt is die *a l g e m e e n e*

verspreiding van beteekenis, omdat daardoor onomstootelijk vaststaat, dat men niet te doen heeft met Romeinsche producten, die toevallig door een soldaat, veteraan of koopman meegebracht zijn, doch met handelswaar, aangevoerd ten behoeve van de Friezen zelf.

Het voormelde geldt alleen voor het latere sigillata, niet voor de zeldzame stukjes uit de eerste eeuw, die door de Romeinen voor eigen gebruik werden meegebracht, althans slechts bij uitzondering hun weg naar de terpen vonden.

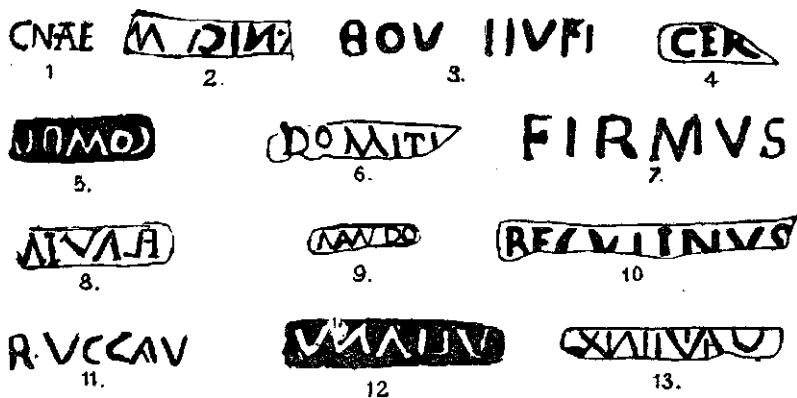
Behalve scherven zijn er ook eenige min of meer gave kommen, borden en wrijfschalen voor den dag gekomen. Te Blija lag bij het hoofdeinde van een half verbrand skelet een volledig, door het vuur gedeeltelijk zwart geblakerd bord uit omstreeks het begin der derde eeuw met stempel van den Oost-Gallischen pottetbakker „Boudilus” (Pl. XXI 6, afb. 5, 3).

De meeste Friesche stukken zijn afkomstig uit fabrieken te Rheinzabern aan den Rijn ten Noorden van Straatsburg en uit Trier. Het begin van deze import valt omstreeks het midden der tweede eeuw n. C. Het is dus niet alleen mogelijk om den tijd te bepalen waarin deze invoer plaats had, maar zelfs om de waar om zoo te zeggen tot de fabriek te volgen. Het transport geschiedde ongetwijfeld te water langs den Rijn en wat Trier betreft eerst langs den Moezel. Uit die streken kwam ook de wijn, waarvan reeds boven sprake was. Rheinzabern exporteerde zelfs naar Engeland via Domburg, waar een Britsche importeur van aardewerk een geloftesteen oprichtte voor de godin Nehalennia.

Overtuigend wat de herkomst aangaat zijn vooral de stempels met naam van den fabrikant. Rheinzabern is in Friesland vertegenwoordigd door de stempels: Comitalis, Firmus, Cerialis, Domitianus, Regulinus, Julianus, Flavinus en Maximinus (Afb. 5 : 5, 7, 4, 6, 10, 12, 8) en verder door stukken met voor dit centrum typisch décor. Gestempelde stukken van Trier ontbreken, doch het décor van vele stukken laat geen twijfel over omtrent de herkomst. Behalve de

reeds genoemde Oost-Gallische „Boudilus” is ook „Buccatu(s)” vertegenwoordigd.

Van de zeldzame stukken uit de eerste eeuw werd reeds

Afb. 5. Fabrieksstempels op terra-sigillata

genoemd het te Arezzo in Italië vervaardigde stuk van den Augusteïschen pottebakker Gnaeus Ateius uit Winsum en de verwante stukjes uit Bilgaard. Voorts is er een van Mandu uit Kimsverd en een ander gestempeld stuk, dat vermoedelijk als Anici M(anu) te lezen is, uit Hichtum. Dan uit de Dekema-terp van Cornjum ten N. van Leeuwarden een deel van een kommetje uit den tijd van Tiberius of Claudius, dus vóór 50 n. C. vervaardig, en een scherf, die door zijn glanzende glazuur uit een Zuid-Fransche en bijgevolg vroege fabriek afkomstig moet zijn. Belangrijke getuigen van den ouderdom dezer terpen en daarom een afzonderlijke vermelding waard.

Natuurlijk is niet van elke scherf de herkomst te bepalen, maar wel in het algemeen de ouderdom, omdat elke tijd zijn geliefkoosde modellen had en ook de factuur en de stijl van het ornament een vingerwijzing geven. Men denke dus niet, dat onder de talrijke scherfjes, die niet aan bepaalde fabrieken toegekend kunnen worden, nog veel kan schuilen, dat tot een vroege periode behoort.

Behalve de genoemde zeldzame fragmenten is bijna alle terpensigillata, zooals gezegd, op zijn vroegst uit de tweede helft der tweede eeuw (Pl. XXI 1—7). Toen is hier de al-

gemeene import begonnen en aan de waar zelf is zeer goed te zien, dat het een massa-product was. Het ornament is meest grof van afwerking en de groepeerings van de verschillende ornamentale details laat vooral in de laatste periode van Rheinzabern veel te wenschen over. Gladiatoren, ruiters met knodsen, zwaarden of speren, grimmige leeuwen, beren, herten, evers, jachthonden, alles in laag relief, versieren de buiken der geliefde, met behulp van vormen vervaardigde, kommen in de zonderlingste groepeerings, als waren zij in paniek-stemming aan een of ander circus ontvloten. Naast deze herinneringen aan de circusspelen treedt ook op den voorgrond de meer regelmatige stijl der groote medaillons, gevuld met de voorstelling van een godin, een Amor, een plant of een dier. Rheinzabern leverde echter ook fijne vaasjes met zuiver afgewerkt kerfsneeornament, afgezien van de bij glaswerk veel toegepaste décoration. Deze stukken komen af en toe in de terpen voor. Ook het décor van ranken, bladeren en dieren, en relief opgespoten als het suiker-ornament op onze taarten (barbotine) is vertegenwoordigd, o.a. door borden en kommen (Pl. XXI 7).

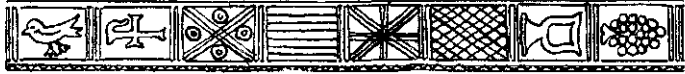
De ontwikkeling van de sigillata-industrie verklaart hoe de export naar Friesland eerst betrekkelijk laat tot bloei kon geraken. De oudste Romeinsche vestingen in de Rijnstroken b.v. Haltern, uit den tijd van Augustus, bedienden zich uitsluitend van in Italië vervaardigd sigillata. Te Hofheim in den Taunus, gebouwd omstreeks 40 n. C., overheerscht reeds een product van de inmiddels in Zuid-Frankrijk opgerichte fabrieken, die ook het garnizoen van Vechten bedienden. Omstreeks 60 n. C. heeft deze industrie zich reeds in midden-Frankrijk gevestigd (Lezoux). Daarna komen er fabrieken in Oost-Gallië en in de eerste helft der 2e eeuw ook te Trier en Rheinzabern. Steeds kwamen de fabrieken dichter bij het afzetgebied en werd daardoor het transport en tevens het product goedkoper, zoodat het ten slotte zelfs viel onder het bereik van den Germaan, die ver van de groote centra woonde. In ons land schijnt het niet tot het oprichten van sigillata-fabrieken te zijn gekomen.

Na het opgeven van het door talrijke vestingen beschermde z.g. „Limesgebied”, omstreeks 260 n. C., maakte de sigillata-industrie weer een pas achterwaarts. De opgeheven garnizoenen der Limes-kasteelen, gelegen langs een lijn ongeveer van Andernach tot den Donau, waren afnemers in het groot geweest van de fabrieken te Rheinzabern en Trier, waarvan de eerste geheel stop werden gezet. En relief versierde sigillata-kommen, zoo talrijk door scherven of gawe stukken in Friesland voorhanden, werden nà 260 niet meer gemaakt. Omstreeks 300 leefde de sigillata-industrie weer wat op in het Argonnerwoud in Oost-Gallië, vermoedelijk ook te Metz en te Trier. Thans traden op den voorgrond kommen, die door middel van een *radstempel* versierd zijn met patronen, bestaande uit evenveel rechthoekige vakjes als er kanten aan het radje zaten. Die vakjes zijn versierd met allerlei geometrisch streepornament, zooals dat reeds eeuwen in zwang was bij de inheemsche pottbakkers van de Romeinsche provincie Gallië. Zoo vindt men dit radstempel-ornament reeds vroeg op terra-nigra en nu ook op sigillata. Voor den tijd van circa 300—450 is deze waar een typisch verschijnsel en wat de terpen betreft de eenige import uit die dagen, waarvan de herkomst is na te gaan. Belangrijk vooral is, dat daaruit blijkt de continuïteit van de handelsbetrekkingen van de Rijn- en Moezelstreken met de terpen-bewoners. Betrekkingen, die het opgeven van de Rijn grens in 410 en het daarmee gepaard gaande verval van het Romeinsche gezag overleefden.

Een interessante afwisseling op de steepjes-versiering der meeste radpatronen geeft een stilistisch tot de jongste groep behorende soort, waarbij de vakjes versierd zijn met *Christelijke emblem en*. De kelk, in den voor den laat-Romeinschen tijd karakteristieke vorm. Een duif, zooals die ook op de vroeg-Christelijke grafzerken optreedt. Een Christus-monogram en de druiventros (Afb. 6).

Terwijl sigillata met de gewone radstempelpatronen op verschillende plaatsen in Nederland, ook in de terpen, gevonden werd, is het hoogst merkwaardig, dat de Christe-

lijke patronen in ons land tot dusverre alleen uit enkele terpen van de provincie Friesland bekend zijn. Vooral uit

Afb. 6. Radstempel-versiering op de kom (Pl. XXI 8).

Ferwerd, dat ook een complete kom (Pl. XXI 8) leverde, kleikleurig, met een bruin vernisje, alleen nog door den vorm aan het echte sigillata herinnerend. Geheel gelijke en vrijwel gelijke patronen kwamen voor in de „Thermen” te Trier en in een vroeg-Christelijk gedeelte van het amphitheater te Metz. Terwijl Trier reeds in 314 een bisschop had en voor de Rijnstreken een middelpunt was van het Christendom, waarvan de invloed zich zelfs uitte in het ornament der radversiering, zijn uit de terpen voor dezen tijd, d.i. de eerste helft der 5e eeuw, nog geene uitingen van bewust-Christelijken geest voorhanden.

Behalve het sigillata gebruikte en vervaardigde de Romein nog vele andere soorten van vaatwerk, o.a. met ruwen wand, dan de fijnere, verniste vazen en eindelijk lampjes en beeldjes van terra-cotta. Deze waar is in de terpen slechts sporadisch vertegenwoordigd, in tegenstelling met de Bataafsche woorden, die dichter bij de Romeinsche centra lagen. Ruwwandige Romeinsche ceramiek en ook het oudere sigillata is daar veel minder zeldzaam dan in Friesland en Groningen. Toch drongen ook hierheen soms stukken door, die er nauwelijks verwacht zouden worden. Een voorbeeld daarvan zijn twee bij elkaar in de terp van Oosterend (Fr.) gevonden en gaaf bewaard gebleven drinkbekers (Pl. XXII 1, 2), donker vernist en versierd met opgespoten ornamenten van witte substantie. Een heeft de inscriptie „v i t u l a”. Een opschrift, dat den zin had van „jong leven”, in de overdrachtelijke beteekenis van „mijn liefste”. Dergelijke drinkbekers uit het midden of de tweede helft der derde eeuw n. C. zijn in de terp van Hatsum bij Dronrijp vertegenwoordigd door en-

kele scherfjes. Herinneren wij ons de zilvervondst van Winsum uit ongeveer dienzelfden tijd, dan blijkt toch wel dat hier en daar in Friesland, in de derde eeuw, de Romeinsche cultuur een rol van eenige beteekenis heeft gespeeld.

De nog nader te bespreken vondsten van ongestempelde Romeinsche dakpannen in terpen bij Dronrijp zijn wel geschikt om dien indruk te versterken. Geheel gelijksoortige dakpannen troffen wij aan in de Baatafsche woerd te Ressen.

Tot de zeldzame verschijnselen behooren ook een drietal lampjes van terra-cotta uit de eerste eeuw en een Fortuna-beeldje van hetzelfde materiaal. Dit laatste uit de bekende terp van Tolsum is vrij zeker omtrent het einde der eerste eeuw vervaardigd in een fabriek van Alfius te Keulen. Keulen speelde ongetwijfeld reeds vroeg een belangrijke rol als handelscentrum. Meerdere industrieën waren daar in den Romeinschen tijd gevestigd en reeds in de tweede helft der derde eeuw, ten tijde van Keizer Postumus, werden daar munten geslagen, waarvan een fraai exemplaar uit Friesland reeds werd vermeld. In tegenstelling met Willers, die Nijmegen aanwees als uitvoerhaven voor de hier beschreven handel met de Germanen, meenen enkele onderzoekers, dat hier eerder aan Keulen is te denken. Hoe dit ook zij, het laatste Romeinsche punt van uitgang moet toch langen tijd Vechten geweest zijn, dat de toegang tot den waterweg naar Friesland en het Noorden beheerschte.

Te Keulen bloeide in den Romeinschen tijd ook de glasindustrie, die waarschijnlijk de fraaie, in Scandinavië en Denemarken gevonden stukken heeft geleverd. In Friesland is echter het Romeinsche glaswerk tot dusverre zeer zeldzaam, wat gedeeltelijk een gevolg kan zijn van de omstandigheid, dat in de terpen zelden graven met bijgaven voorkomen, zoodat men slechts scherven kan verwachten, die licht aan de aandacht der gravers ontsnappen. Romeinsche kralen (Pl. XXIII 3) van glaspaste komen echter af en toe voor. Ook enkele zeldzame, die in de eerste eeuw n. C. te Alexandrië in Egypte vervaardigd

werden, o.a. een kraal uit Stiens (Fr.) van ondoorzichtig wit glas met een band van ingelegde rechthoekige plaatjes van blauwachtig glas, elk met de voorstelling van een vrouwenkop met afhangend haar. Dergelijke kralen kwamen ook in andere terpen voor, doch zijn gedeeltelijk van jongeren datum (Pl. XXIII 5).

Soms is het duidelijk, dat men in glas, sieraden van geslepen, kleurige halfedelsteenen wilde imiteeren. Een 4,1 c.M. lange en 3,4 c.M. dikke kraal, gevonden in de stadsfenne te Stavoren, levert daarvan een aardig voorbeeld. Ook deze kraal is nog in de eerste eeuw te Alexandrië gemaakt (Pl. XXIII 7).

Romeinsche speelschijfjes van glas-paste komen nog nader ter sprake. Kleurig zijn ook enkele late en fraaie Romeinsche broches. Een in den vorm van een wagenrad is van koper (Pl. XVII 12) en met émail versierd. Een schijfvormige broche met kleurig geëmailleerd mosaiekwerk (Pl. XVII 11) behoort tot een soort, die o.a. bij Namen in België veel vervaardigd werd.

Ten slotte dient nog met enkele woorden gewezen te worden op een groep van in de terpen van de provincie Friesland veel voorkomend vaatwerk, dat sterk afwijkt van het inheemsch-Friesche werk en hoewel in den Romeinschen tijd, vooral in de 2e of 3e eeuw vervaardigd, toch niet tot het Romeinsche import gerekend kan worden. Het zijn de smalvoetige bekers van *terra nigra* (Pl. XXII 3—6) met scherp geknikten schouder. Alle zuiver gevormd met behulp van den draaischijf en hard gebakken. Van kleur donkergrijs en dan als metaal glanzend, soms iets lichter van tint. Behalve deze wijdmondige bekers komen ook vaasvormen voor. Het interessante van deze groep is, dat hoewel de inheemsche pottebakkers van de Romeinsche provincie Gallië, veel *terra-nigra* leverden aan de garnizoenen der Romeinsche legerplaatsen, ook in ons land, bij het *terra-nigra* uit Nijmegen, Vechten en Arentsburg onze bekergroep niet of slechts door weinig-karakteristieke verwanten vertegenwoordigd is.

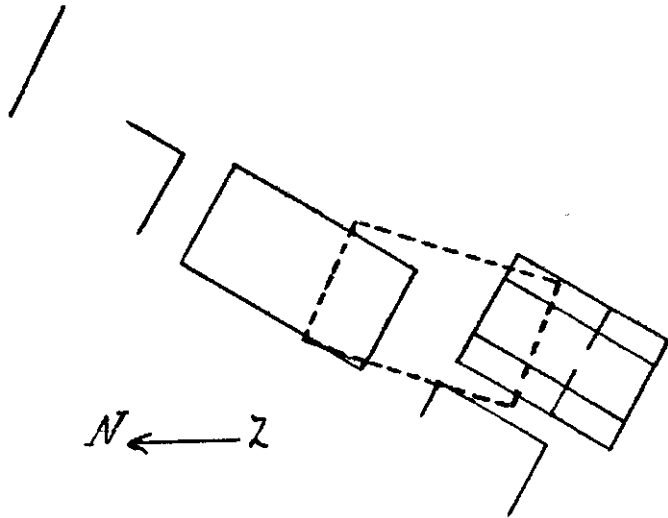
Omtrent den oorsprong van deze bekers tast men tot dusverre in het duister. Zijn zij in het Belgische binnenland, ergens aan de Maas gemaakt voor export of hebben ondernemende Belgen het de moeite waard geacht een tijdlang in Friesland zelf hun bedrijf uit te oefenen? In de Groninger terpen ontbreekt deze waar. Verder op, in de Elbe-streken, zijn echter bij Dingen (Kr. Lehe) nog twee van deze terra-nigra bekers aan getroffen in gezelschap van twee governiste Romeinsche drinkvazen van de te Oosterend (Fr.) gevonden soort. Deze laatste omstandigheid pleit voor import.

7. WONINGEN — LANDBOUW EN VEETEELT — DAGELIJSCH LEVEN

De woning is wel een der beste middelen om het beschavingspeil van den mensch te leeren kennen. Bij de gebruikelijke afgraving der terpen in verticale richting was het helaas niet mogelijk zich van de oud-Friesche woning eenige voorstelling te maken. Gelukkig bracht het systematisch onderzoek van gedeelten van terpen, o.a. te Wierhuizen en Ezinge in de provincie Groningen, te Hatsum bij Dronrijp in de provincie Friesland, daarin de zoo gewenschte verandering. Dit onderzoek draagt nog wel een min of meer voorloopig karakter en heeft niet betrekking op het alleroudste deel van den terpen-tijd, doch gaf belangrijke resultaten.

Zoo werd in het midden van de Hatsumer terp, waar de bovengrond te voren, bij de gewone z.g. „praktische” exploitatie, was afgegraven, een stuk ter grootte van ongeveer 15 are methodisch in horizontale richting afgepeld. Daarbij vertoonde zich een complex van woonvlakken, die zoo dooreen liepen, dat van onderscheiding van bepaalde vlakken, naar tijdsorde, geen sprake was. Talrijke sporen van rechthoekige woningen waren te onderkennen en van een drietal kon de plattegrond in schets (Afb. 7) vastgelegd worden, een indruk gevend van het Friesche huis uit omstreeks den tijd van 100 — 300 n.C. De breedte bedroeg circa 6,50 M., de lengte 8,40 — 10,50 M. Deze

woningen waren vrij zeker verdeeld in een groote en een kleine ruimte en de plattegrond deed zich voor in den

Afb. 7. Plattegrond van woningen in de terp Hatsum I (naar v. Giffen, 7/8 jaarversl. Ver. v. Terpenonderzoek)

vorm van reeksen van paaltjes, soms groot, soms zeer dun en vaak van eikenhout. Men zou hier aan paalwoningen hebben kunnen denken indien niet op het lage niveau een paar vloeren gevonden waren, bestaande uit een kleiplaat met ronde brandplek en asch, als resten van den haard. Hier en daar waren gedeelten der uit gevlochten twijgen bestaande, aan en tusschen de palen bevestigde wanden der woningen op verrassende wijze bewaard gebleven (Pl. XXIV). In één geval zelfs het riet, dat daar aan de binnenzijde tegenaan was gevleid. Van bepleistering met klei zijn hier geen sporen gevonden. Toch kwamen uit enkele terpen dergelijke halfgebakken stukken klei voor met indrukzels van vlechtwerk, gelijk wij die ook aantreffen in de Bataafsche woerd te Ressen, waar zij volgens den eigenaar door hem werden waargenomen zoolwel aan de binnen- als aan de buitenkant van ronde hutten met haarden, die wij uit de terpen nog niet kennen.

Zoo leefde men te Hatsum in den Romeinschen tijd reeds veel minder primitief dan de voorstelling van Plinius

omtrent een deel van het land der Chauken vaak deed vermoeden. Hier bleek weer, dat men in den Romeinschen tijd op de Friesche klei nog maar weinig last had van vloedwater en dat bijgevolg de terpen toen laag konden zijn. In de oudere lagen van Hatsum vond Dr. van Giffen, die het onderzoek leidde, zelfs geen sporen van stormvloedden of overstromingen.

De vloer der Hatsumer hoeven lag nu slechts circa 0,70 M. boven N.A.P. (gemiddelde zeespiegel hoogte), d. i., 1.36 M. boven Friesch zomerpeil. Hoog lag dit woonvlak dus niet, daar de uit zanderige zeeklei bestaande terpzool zich reeds van 0,10 — 0.50 M. boven N.A.P. verheft. Kwam een woning tot verval, dan werd er weer een andere over heen gebouwd, onwillekeurig iets hooger. Bij de voormelde drie huizen bedekten dan ook de grondvlakken van het noordelijk en van het zuidelijk gelegen pand het plan van een iets oudere, gelijksoortige constructie. De richting was, in verband met de heerschende windrichting steeds Z.Z.W. en N.N.O., wat ook in de Wierhuizen werd opgemerkt. De daken waren stellig hoog en rustten op de lage buitenwanden en op zware palen, die binnen die wanden in den grond waren geheid.

Bij het onderzoek te Hatsum werd in het midden der terp ook een bewoond laag heuveltje gevonden, dat een maximale hoogte van 1.35 boven N.A.P. had en o.a. een later dichtgeworpen zoetwatervijver bevatte. Het vee werd kennelijk in afzonderlijke stallen ondergebracht, gelijk dat nog vele eeuwen later in Friesland gebruikelijk was, totdat eindelijk woning, stallen en hooiberg onder één dak werden vereenigd.

De ronde hutten in de woerd te Ressen verdienen stellig een nader onderzoek, te meer waar Dr. Holwerda in een andere Bataafsche woerd bij Maurik sporen van recht-hoekige hoeven aantroef, die wel van iets lateren datum kunnen zijn.

In den bouw dier rechthoekige, tamelijk licht geconstrueerde Friesche woningen is niets, dat bepaaldelijk wijst op invloed van de Romeinsche beschaving. Toch is die

invloed ook op dit gebied niet geheel te miskennen nu er in drie terpen onder Dronrijp en één te Cornjum fragmenten van ongestempelde Romeinsche dakpannen voor het licht kwamen. Te Hatsum I zelfs in vrij groot aantal, waarbij ook enkele gootvormige stukken. Het mocht niet gelukken om die overal verspreide fragmenten met een bepaald bouwwerk in verband te brengen. Ongetwijfeld hebben in de voormelde terpen enkele met dit soort pannen gedekte woningen gestaan, als kernen van hoogere beschaving, te midden van de inheemsche Friesche hoeven.

Om dit verschijnsel te begrijpen dient eraan herinnerd te worden, dat in het Zuiden van ons land, evenals in België en in Engeland de romaniseering destijds reeds ver gevorderd was, zooals de fundamente van meerdere groote, te voren daar onbekende landhoeven in Romeinsche trant duidelijk aantoonen. In de meer gemelde Bataafsche woerd te Ressen konden wij ook meerdere fragmenten van ongestempelde Romeinsche dakpannen oprapen. Voormelde dakpannen zijn ongetwijfeld naar Friesland geëxporteerd vanuit een Romeinsch centrum, wellicht Nijmegen, waar tegels werden vervaardigd. Door het vinden van deze dakpannen, teekenen van beginnende romaniseering, wordt het sporadisch voorkomen van de fijnere producten der Romeinsche ceramiek in Friesland ook begrijpelijker. Wij herinneren aan de geverniste, derde eeuwsche drinkbekers uit Oosterend en de fragmenten daarvan te Hatsum I.

In den winter zal de Friesche terpenbewoner, ook in den Romeinschen tijd, wel eens last ondervonden hebben van het water, evenals tegenwoordig de bewoners van het eiland Marken en de buitendijks gelegen hoeven in de Betuwe, maar des zomers kon het talrijke vee rustig grazen op de uitgestrekte weiden. *L a n d b o u w* werd reeds in meerdere of mindere mate beoefend. Zooals o.a. bleek bij het opdringen der Friezen naar het onbewoonde land aan den Rijn onder Verritus en Malorix. Vermeld wordt toch, dat zij daar woningen gebouwd en akkers be-

zaaid hadden, zooals dat in hun vaderland gebruikelijk was. Van de landbouwgewassen is tot dusverre echter slechts sporadisch iets in de terpen gevonden. Te Hatsum kon voor de Romeinsche periode slechts vlas met zekerheid geconstateerd worden. Op dit gebied blijft nog veel te onderzoeken over, daar vooral in de mestlagen allerlei organica bewaard bleven.

Tacitus noemt niet het brood bij de Germanen, maar wel graan, als grondstof voor de bierbereiding. Sommige voorwerpen toonen echter aan, dat de terpenbewoner meel ook als spijs toeberedde. De in de derde eeuw bij hen niet zeldzame wrijfschalen van terra-sigillata met leeuwenkoptuiten (Pl. XXI 3) werden ook in de Romeinsche legerplaatsen gebezigd om er graan in fijn te wrijven met vuistgrootte maalsteenen van graniet (Pl. XXVI 15, 17) of dergelijke natuursteen, zooals af en toe in de terpen voorkomen. Kleine maalpotten van inheemsch baksel zijn evenmin zeldzaam. Door toevoeging van melk kreeg men dan een soort pap of brij.

De groote, schijfvormige handmolensteenen van Andernachsche tufsteen, die in Friesland niet zeldzaam zijn, werden hier eerst in den Karolingischen tijd ingevoerd. De Romeinen kenden ze reeds eerder.

Het land werd bewerkt met aan een steel bevestigde, tweepuntige h a k k e n v a n h e r t s h o o r n of van een elandgewei (Pl. XXV). Deze werktuigen komen in alle terpen voor en zullen ook wel reeds in de eerste eeuwen gebruikt zijn. Bij het landbouwbedrijf kunnen ook gebezigd zijn de houten spaden, waarvan de eigenlijke schep soms versterkt is met een ijzeren slof. Wagens waren reeds vroeg bekend, ook aan den terpbewoner. Meerdere fragmenten van houten raderen zijn daarvan afkomstig.

Met zijn vele vee was Friesland vanouds een land waar de z u i v e l b e r e i d i n g een rol van beteekenis speelde. Caesar wist reeds, dat de Sueben voornamelijk leefden van melk, kaas en vleesch en het is niet twijfelachtig, dat ook de Friezen reeds vroeg een soort k a a s wisten te bereiden. De nog in de vorige eeuw in Friesland gebruike-

lijke cilindervormige houten kaasvormen, met openingen in den bodem voor het wegvloeiën van vocht, laten zich toch vervolgen tot in den terpentijd. Teruggaande krijgt men eerst geheel gelijksoortige kaasvaten van gebakken steen, die af en toe in de terpen voorkomen en gedeeltelijk tot de vroege middeleeuwen zullen behooren, vooral wanneer de steen goed doorbakken is (Pl. XXVI 13). Het oudst zijn dan de typische kleine kommen met platten bodem, waarin één of meer gaten geboord zijn en die meestal voorzien zijn van een oor. (Pl. XXVI 12, 14, 16). *B o t e r* was eveneens vroeg bekend en de naam is afgeleid van het Latijnsche „butyrum”. Plinius maakt er gewag van. „Karn” is een gemeen-Germaansch woord.

Van het vee zelf en de overige *h u i s d i e r e n* spreken nog de aanzienlijke mestlagen en de overtalrijke beenderen. Naast gehoornde kwamen ook hoornlooze runderen voor en van den aanvang af ook schapen en groote honden van het jacht- en herdershond type. De terpenbewoner moet wel een echte hondenliefhebber geweest zijn, vooral in verband met de jacht, die voor een deel voorzag in de behoefte aan vleesch en het voor vele doeleinden gebezigde hertshoorn. In de naaste omgeving der terpen zal zich, evenals tegenwoordig, wel geen ander wild dan hazen opgehouden hebben, het grovere wild moest opgezocht worden in bosschen op de zandgronden in het Oosten en Zuiden der provincie. Menig hert werd daar neergelegd, want voorwerpen van hertshoorn behooren tot de veel voorkomende terpenoudheden. Soms liggen er in één terp meerdere brokken van geweien, waarvan stukken zijn afgezaagd, kennelijk materiaal, gebezigd voor een bedrijf, b.v. van iemand, die haarkammen maakte, of hakken om het land te bewerken.

Menig grimmig gevecht is noodig geweest om de in deze periode niet zeldzame *o e r o s* te bemachtigen, het geweldige wilde rund, waarvan de beenkernen der groote hoorns meermalen gevonden werden. Uit de Britsumer terp kwam zelfs een tamelijk volledig skelet voor den dag. In de bosschen wemelde het ook van wilde zwijnen, kolossale dieren met langen, spitsen schedel en vervaarlijke

slagtanden, die blijkens de vele exemplaren met ingeboord gaatje als amulet of jachttrofee gedragen werden, evenals doorboorde hoektanden van beren, paarden en honden. Zelfs de eland leverde, zooals wij zagen, met zijn gewei soms materiaal voor landbouwgereedschap.

Van de huisdieren is nog te noemen het paard. De Germaansche paarden muntten volgens Tacitus niet uit door schoonheid en evenmin door snellen gang. Deelen van paardeskeletten zijn in de terpen niet zeldzaam en af en toe komt wel een volledig skelet voor den dag, o.a. van een klein soort, uit den vóór Karolingischen tijd, in de terp te Wierhuizen in Groningen. Voor den vroegen terpentijd schijnen dergelijke vondsten nog niet met zekerheid geconstateerd te zijn. Dit neemt niet weg, dat de Fries, evenals de door ruiterbekwaamheid in de Romeinsche legers uitblinkende Bataaf, reeds vroeg in het bezit van paarden moet zijn geweest, want ook de Friezen dienden wel als ruiters bij de Romeinen, o.a. de Friesche burger Sextus Valerius Genialis, die te paard werd afgebeeld op een nog bewaarde, bij Watermore in Engeland gevonden grafzerk. Een echt Germaansche ruiterspoor, een z.g. „stoel-spoor” (Pl. XXVII 8) van brons uit de 3e of 4e eeuw, gevonden in de terp te Britsum, bevestigt dit ten overvloede en reeds in den aanvang der 5e eeuw roemt Vegetius (de re veterin. 4,6) de Friesche paarden wegens hun uithoudingsvermogen en snelheid. Indien Vegetius niet overdrijft, dan moet sedert Tacitus het paardenras wel zeer verbeterd zijn. Wij dienen hier de resultaten van een nader onderzoek van het terpenmateriaal af te wachten.

Stijgbeugels kwamen eerst in en na de 8e eeuw in zwang. Vandaar, dat vóór dien tijd en ook nog daarna de kunst beoefend werd om geheel gewapend te paard te springen.

Naast de veeteelt is ook de *v i s s c h e r i j* in het waterrijke Friesland vroeg beoefend. De Hludana-steen uit het aan de voormalige Middellzee gelegen Beetgum noemde reeds Romeinsche pachters van de visscherij en tal van inheemsche ringvormige, gebakken steenen uit de terpen

worden aangezien voor netverzwaringen. Vaak is daarin vóór het bakken een ijzeren sleutel (Pl. XXVI & XXVII 11) afgedrukt, wellicht bij wijze van eigendomsteeken, een enkele maal ook een vischhaakje. In een terp bij Wirdum stond een sigillata kom, die volgens de terpgravers gevuld was met vischgraten.

Van de v a r t u i g e n , die bij de vischvangst en het onderling verkeer gebezigd werden zijn er tot dusverre geen exemplaren tot ons gekomen.

Ook van de k l e e d i n g is er in de terpen weinig over gebleven. Toch laten meerdere lapjes van wollen weefsel, een z.g. „want” of vuisthandschoen met een duim en enkele volledige kappen om het hoofd te bedekken zien, dat de Fries profijt wist te trekken van de wol zijner talrijke schapen. Wollen kleding is in Denemarken trouwens reeds bekend uit bronstijd-graven. Het voorkomen van vlas, talrijke gebakken gewichten voor verticale weef-toestellen, enkele weefzwaarden van walvischbeen en eikenhout, talloze spinsteentjes uit alle perioden van den terpentijd en meerdere houten weefspillen, weefkammen en weefplaatjes van been (Brettchen) (Pl. XXV) uit de terpen zeggen verder duidelijk, dat de bewoners zich niet uitsluitend met beestevellen kleedden, zooals de traditie dat gewoonlijk voorstelt. Ten onrechte ziet men echter in de reeds in den Romeinschen tijd bij alle Germaansche stammen voorkomende beugelscharen (Pl. XXVII) een aanwijzing voor de aanwezigheid van daarmede geschoren schapen. De beugelschaar, die tegenwoordig vooral als „schapenschaar” dienst doet, was vroeger de eenige soort schaar die men kende en niets geeft het recht om te beweren, dat die Germaansche scharen in het bijzonder gebruikt zijn voor het scheren van schapen. Nog in de 17e eeuw werden dergelijke beugelscharen, getuige de schilderijen van Rembrandt en andere meesters, gebruikt o.a. voor het nagelknippen. Het optreden van de schaar bij de Germanen was overigens een zaak van belang en stellig van niet minder beteekenis dan b.v. in onzen tijd de uitvinding van de naaimachine. De oudste scharen uit de terpen zijn van brons en nog te rekenen tot den Romein-

schen tijd. Daarnaast verschijnen al spoedig ijzeren beugelscharen. Verschillende omstandigheden maken het onwaarschijnlijk, dat wij hier met een Romeinsch import-artikel te doen hebben. Uit de richting van Bohemen, over Germaansch gebied, is deze vinding bij de Friezen en andere noordelijke volken omstreeks de eerste eeuw n.C. bekend geworden. Weer een aardig voorbeeld van het algemeen en betrekkelijk snel doorwerken van cultuurinvloeden en onderling verkeer der volken in zoo vroege tijden.

Stamvergaderingen en godsdienstige bijeenkomsten zullen tot de verspreiding van gelijksoortige typen hebben bijgedragen. Zelfs mag worden aangenomen, dat de handel er dan bij was om heel wat kramerijen van de hand te doen, aldus tevens mode-invloeden bevorderend. Het voorkomen van stamhoofden als Verritus en Malorix wijst reeds op een zekere organisatie en daarbij onontbeerlijke stamvergaderingen.

Als nieuw element in de Germaansche wereld verschijnt nu ook de sleutel (Pl. XXVII 11, 12). In het buitenland werden de sleutels merkwaardigerwijs steeds in vrouwen-graven gevonden. De vrouw moest dus reeds van ouds passen op de schatten der huishouding. In Friesland zal dit ook wel het geval geweest zijn, doch het gebrek aan vroege grafvondsten maakte het onmogelijk dit vast te stellen. De sleutels uit de terpen zijn voor een deel reeds uit de hier behandelde periode en behoorden vooral bij kisten. Zij hebben iets van onze „loopers” of dievensleutels en werden niet rond gedraaid, maar met de punten in de slotopening gestoken om daarin gesprongen veeren van een schuifbaar deksel weg te drukken. Naast kleine sleutels van brons zijn er grootere van ijzer, o.a. in den vorm van een ankertje met stompe punten. In de Romeinsche legerplaatsen, o.a. te Hofheim, komen ze ook voor en dienden vooral om deuren te openen. Wij zagen reeds, dat op verschillende gebakken vischnetverzwaringen uit de terpen afdrukken van dergelijke sleutels bewaard bleven, zoowel van vroege tijden als van zeer late vormen. Aldus

bedrukte verzwaringen zijn ook bekend uit de opgravingen te Wijk bij Duurstede.

Door de Romeinen raakten de Germanen ook bekend met lepels in den tegenwoordig nog gebruikelijken vorm. Naast enkele exemplaren uit hout, been en brons zijn het vooral lepels gesneden uit horens van runderen, die hier voorkomen. Inheemsch van oorsprong zijn de schuitvormige drinknapjes van gebakken aarde. Zelfs is er een gesneden uit den schedel van een mensch (Pl. XXVI 4, 11 XXVII 4, 5).

Het zou te ver voeren om voor de eerste periode alle voorwerpen van dagelijksch gebruik op te sommen, die in de terpen voorkomen. Te meer nu lang niet altijd de tijd te bepalen is, waarin zij gebruikt werden. Soms kan echter evenals het vaatwerk en de munten een bepaald werktuigje in zijn ontwikkeling gevolgd worden gedurende den geheelen terpentijd. Dit is het geval met de h a a r k a m m e n. Uit bijkans onvergankelijk been vervaardigd, zijn er alleen uit de terpen der provincie Friesland een 500-tal min of meer gave exemplaren tot ons gekomen. Wat de Friezen ook nagelaten mogen hebben, gekamd hebben zij zich zeker! De Germanen werden dan ook door de Romeinen afgebeeld met een flinken haardos, de mannen met baarden. Het belangrijke van onze reeks kammen is wel, dat zij een duidelijken kijk geven op de verhouding tusschen import en inheemsch werk en de Germaansche opvatting van ornament. Ook hier treffen weer de algemeene stijlinvloeden, zich uitend in het binnen zeer ruime grenzen voorkomen van bepaalde, geheel gelijksoortige typen van kammen, wat slechts voor een deel verklaard kan worden door export uit een bepaald centrum. Een goed algemeen werk over deze soort van toiletartikelen ontbreekt tot dusverre.

In Skandinavië werden reeds in het bronzen tijdperk zoolwel aan mannen als aan vrouwen haarkammen in het graf meegegeven en ook andere toiletartikelen als oorlepel-tjes, baardtanjets en dergelijke dingen, die in latere verwante vormen herhaaldelijk uit de terpen te voorschijn kwamen (XXVII 2, 3). De gewoonte om zich te kammen is dus niet

afgezien van de Romeinen, wat niet wegneemt, dat de oudste terpenkammen (Pl. XXVIII 1—4) van Romeinsche herkomst zijn. Een uit één stuk hoorn gesneden exemplaar van Pompejaansch model kwam uit Winsum (Fr.), en is wellicht door de Romeinen zelf gebruikt. Zeldzaam en vroeg zijn ook enkele rechthoekige houten en beenen kammen uit één stuk, met één reeks fijne en één reeks grovere tanden. Deze vorm duikt overigens telkens weer op met geringe afwijkingen en komt in de terpen o. a. weer voor in den Karolingischen tijd.

Algemeenere beteekenis hebben de verwante, maar grootere en niet uit één stuk vervaardigde rechthoekige beenen kammen met dubbele reeks tanden, die in meerdere exemplaren door den Romeinschen handel werden geïmporteerd uit de Rijn- en Moezel streken. Vooral moet hier gedacht worden aan Trier. De overeenkomst tusschen in de terpen en te Trier in de badhuizen gevonden kammen uit de 4e en 5e eeuw is frappant. Van de vroegste soort van deze kammen, met typisch geprofileerde zijkanten (Pl. XXVIII 4), zijn er uit Friesland wel een twintigtal voorhanden en het verbaast ons niet, dat juist van deze soort inheemsche namaak (Pl. XXVIII 5) voorkomt, waarbij in plaats van de profileering een halve-maanvormig uitgesneden zijkant optreedt. Deze laatste soort is ons buiten de terpen nog niet bekend en mag dus voor Friesch werk gehouden worden, ongeveer uit den tijd van 300 — 450 n. C.

Tot de door de Romeinsche en na-Romeinsche industrie geëxporteerde beenen kammen behooren ook die met driehoekige dekbladen, die zich iets langer handhaafden dan de vorige soort en die wij in het volgende tijdvak nog in het grafveld van Hoogeteintum zullen aantreffen.

Behalve de zeldzame, uit één stuk hoorn, been of hout gesneden kammen bestaan al de genoemde en ook de latere terpenkammen uit meerdere getande beenen plaatjes, die geklemd zitten tusschen met koperen of ijzeren nageltjes aan elkander geklonken dekbladen. Daar de vervaardiging veel ervaring en handigheid vereischte, moeten de inheemsche stukken wel aan vaklieden worden toegeschre-

ven. H u i s v l i j t , beoefend in den winter, als het vee op stal stond en het hooge water het werk en het verkeer buiten de woning dikwijls belemmerde.

Naast deze door den Romeinschen handel geïmporteerde of door de Friezen nagemaakte kammen bracht een andere, meer Germaansche cultuurstroom uit oostelijke richting, reeds in de 3e en 4e eeuw, beenen kammen met halfronde dekbladen naar de terpen. Kammen, die zich tot Oost-Pruiſen, Skandinavië en elders laten vervolgen en die een afwijkend ornament hebben van halfbogen,-kruisen, enz., gevormd door lijnen van kleine kerfjes of driehoekige punten (Pl. XXVIII 9). Gemeen met de provinciaal-Romeinsche kammen hebben zij soms het ornament van tot rosetten gegroepede cirkeltjes met centraalpunt, een nog in het volgende tijdvak bij de Germanen voortlevende, geliefkoosde versiering van beenen voorwerpen.

Van Germaansche volkskunst merken wij in het eerste tijdperk van den terpentijd overigens uiterst weinig. De import van de vele Romeinsche artikelen was stellig niet bevorderlijk voor de bloei van de volkskunst. Eerst na den val van het Romeinsche gezag kon daarin verandering komen.

Tot de vermaken van den Fries in deze periode behoorde ook het reeds door Tacitus vermelde *d o b b e l s p e l*, dat tot allerlei excessen aanleiding kon geven. Beenen dobbelsteenen herinneren er nog aan. Minder bekend is wel, dat in den Romeinschen tijd ook bij de Germanen reeds bekend was een soort damspel. In vakken verdeelde damborden zijn er n.l. gevonden in de Romeinsche legerplaats te Newstead in Schotland en niet minder dan vier exemplaren in het Vimoor op Fünen in Denemarken. Als *s p e e l s c h i j v e n* dienden de in de terpen dikwijls voorkomende uit inheemsche potscherven, been of terra-sigillata (Pl. XXVII 19, 21) gemaakte schijfjes, met een opening in het midden, die ook te Newstead gevonden werden. Zuiver Romeinsch zijn de witte, groene of zwarte, boven iets bolle schijfjes van glaspaste, waarvan de

Friesche terpen er zeven stuks opleverden en die in Romeinsche nederzettingen nog veel talrijker voorkomen.

Dat de met wijn of bier gevulde beker soms lustig rondging bij dit spel, laat geen twijfel. In de oude heldendichten als het Angelsaksische *B e o w u l f - l i e d* zijn nog tal van herinneringen aan den feestelijken kant van het Germaansche volksleven bewaard gebleven, zij het ook uit iets lateren tijd dus onze eerste periode.

Veel van die oude poëzie is echter helaas verloren gegaan. Wij weten van Tacitus, dat de Germanen in liederen de daden van Arminius prezen; bekend is ook, dat Karel de Groote de Germaansche heldensagen liet opteekenen en verzamelen, maar daarvan is niets tot ons gekomen. De kerk voelde bij de invoering van het Christelijk geloof niets voor die heidensche liederen. Onmiskenbare godsdienstige symbolen als het *h a k e n k r u i s* treffen wij eerst aan op het nader te bespreken Angelsaksische vaatwerk.

DE TWEEDE PERIODE VAN DEN TERPENTIJD (van omstreeks 400—het midden der 8e eeuw)

1. DE TIJD DER IMMIGRATIE EN EXPANSIE. (400—het midden der 7e eeuw)

A. Inleiding.

Het einde van het Romeinsche gezag, het opgeven van den Rijn als grens van het rijk door Keizer Honorius omstreeks 410 n. C., heeft op het Westen van Europa grooten invloed uitgeoefend en ook de beschaving van Friesland heeft daarvan in ruime mate de gevolgen ondervonden. Die gevolgen kunnen zonder kennismeming der archaeologische verschijnselen niet begrepen worden, omdat voor de nu volgende periode overigens geene gegevens voorhanden zijn. Een recent en uitnemend handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland slaat dit tijdvak, loopende van ongeveer 400 tot het begin der zevende eeuw, dan ook geheel over. Toch tracht men zich gewoonlijk eenige voorstelling te maken van hetgeen in die duistere eeuwen plaatsgreep. Onbekendheid met de archaeologische verschijnselen leidde dan tot onjuiste opvattingen.

Geschetst wordt vaak de veranderde toestand in Noord Nederland na het einde van den Romeinschen tijd, als gevolg van het verdwijnen van Bataven en andere hier voorheen wonende Germaansche stammen in verband met het opdringen van Franken en Saksen. Terstond wordt evenwel een uitzondering gemaakt voor één volk, de Friezen, die hunne oude woonplaatsen wisten te behouden. Zij zagen, zoo heet het, hun grenzen omringd door vreemde volken, die begeerig naar hun land keken, doch weerhouden werden door de moerassen en wateren, die het vrijwel onaantastbaar maakten.

Geen geschiedschrijver deelt weliswaar iets mede omtrent hetgeen Friesland in deze periode beleefde, doch uit de omstandigheid, dat na het einde van den volksverhuizingstijd de Friezen nog genoemd worden in hun oude gebied, wordt afgeleid, dat daar geen verandering van beteekenis heeft plaats gehad, behalve dat dit gebied zich heeft uitgebreid en er een aanmerkelijke expansie der Friezen heeft plaats gehad.

Zoo iets overdreven is, dan is het wel de opvatting, dat het Friesche gebied onaantastbaar was. Reeds Drusus en Corbulo wisten Friesland aan het Romeinsche gezag te onderwerpen en een Karel Martel kon in 734 doordringen tot het hartje van het Friesche kernland en op de Burdo of Middellzee, die Oostergo en Westergo destijds nog scheidde, een zege behalen, die Friesland ten Westen van de Lauwers definitief voegde bij het Frankische rijk.

Het is dus om de toegankelijkheid van Friesland aan te toonen niet eens noodig om te wijzen op de bodemvondsten, die gedurende den geheelen terpentijd spreken van onafgebroken uitheemschen invloed, waarvan het karakter wisselt met de politieke verhoudingen in de aangrenzende streken.

De beteekenis van de zee en de tallooze binnenwateren als prachtige wegen om als het ware tot de ingewanden van Friesland door te dringen, is door hen, die alleen uit geschreven geschiedbronnen plegen te putten, voor de periode der volksverhuizingen dikwijls te veel uit het oog verloren. Reeds de wijze van optreden der Noormannen in latere eeuwen had tot voorzichtigheid moeten manen.

De continuïteit van den Frieschen naam blijft dan ook het voornaamste argument voor de opvatting, dat de Friesche stam zich, in tegenstelling met de Germaansche verwanten uit den Romeinschen tijd, ongerept heeft weten te handhaven. Op zich zelf kan de continuïteit van den naam kwalijk als volledig bewijs gelden, waar het gaat om de vraag of de Friesche stam ongerept is gebleven.

Naast stamnaam is de stamtaal een nog beter kenmerk van een volk, maar onze kennis van het idioom der Friezen uit den Romeinschen tijd is onvoldoende om de taal

der vroegere en latere Friezen te kunnen vergelijken en aldus na te gaan of er verandering heeft plaats gehad.

Men is dus wel aangewezen op hetgeen de terpenbewoners in den bodem hebben achtergelaten. Hier is een vergelijking mogelijk tusschen de oudheden uit den volksverhuizingstijd en het Friesch-eigene uit de Romeinsche periode. Vreemde elementen komen dan naar voren, die het toestroomen van immigranten naar Friesland openbaren. De invloed van die immigratie is belangrijk geweest. Geen terp, die er niet de teekenen van vertoont. Welke gevolgen een dergelijke toevloed van volksverhuizers kon hebben toont Engeland. Daar treffen wij dezelfde immigranten: de Angelen en Saksen en het staat vast, dat deze voorgoed hun stempel hebben gedrukt op de beschaving van het groote door hen bezette eiland, dat voortaan Engeland, het land der Angelen, zou heeten. Hoever in Friesland, dat Friesland bleef heeten, hun invloed reikte, zal nader ter sprake komen bij de behandeling der vondsten. Thans zij reeds gewezen op de treffende overeenkomst tusschen de Engelsche en Friesche taal.

De periode van den terpentijd, gelegen tusschen 400 n. C. en het midden der zevende eeuw, toen de geschreven historie weer licht begon te verspreiden en er weer sprake is van een Friesland, een grooter Friesland, mag gevoeglijk de tijd der immigratie en expansie heeten. Zij omvat hier dus de vijfde eeuw en den vroeg-Merovingischen tijd, een term, die voor Friesland gevaarlijk, hoewel soms onvermijdelijk is. Gevaarlijk, omdat zoo dikwijls „Merovingisch” als tijdsbepaling verward wordt met Merovingisch in den zin van behoorend tot de vroeg-Frankische cultuur, waarvan in het terpenland wel elementen, maar geen overheerschende invloed valt te bespeuren. Eerst na de zege van Karel Martel ging de tegenwoordige provincie Friesland deel uitmaken van het Frankrijk en is ook van dien tijd af een aanmerkelijke invloed van de Frankische beschaving te constateeren.

Voormelde periode, loopende tot omstreeks 650 en de laat-Merovingische periode, loopende tot het optreden van

den eersten Karolingischen koning Pippijn den Jongere in 752, vormen dan samen de tweede periode van den terpentijd. Men bedenke, dat sommige schrijvers de hofmeiers Pippijn de Middelste en Karel Martel reeds tot de Karolingers rekenen en bijgevolg in de literatuur onder „Karolingisch” niet steeds hetzelfde wordt verstaan.

De drie laatste hoofdstukken hebben betrekking op de geheele tweede periode van den terpentijd omdat een strenge scheiding in tusschen-perioden hier ondoelmatig zou zijn.

B. Immigratie van Angelen en Saksen.

Als een in vele opzichten nieuw verschijnsel brengt de tijd der immigratie terpen-grafvelden, waaronder dat van Hoogebeintum wel het meest belangrijke en best bekende is. Hoe het komt, dat eerst uit deze periode grafvelden bekend zijn, is eenigszins raadselachtig. Wel werd herhaaldelijk een menscheijk skelet zonder eenige bijgave in de diepere terplagen gevonden. Oudste bijdragen voor de kennis van de terpen -anthropologie. Een enkele maal ook een half verbrand skelet met een derde -eeuwsche schaal van terra-sigillata als bijgave en in Bornwerd een paar reeds genoemde brandurnen, die waarschijnlijk niet bij de terpen-cultuur te rekenen zijn. Het blijft evenwel een vraagstuk, waar de afgestorven Friezen uit den Romeinschen tijd gebleven zijn.

De voormelde skeletten wettigen het vermoeden, dat zij onverbrand begraven werden en het blijft mogelijk, dat er nog wel eens een grafveld uit den Romeinschen tijd voor den dag zal komen. Een vondst van laat derde-eeuwsche Romeinsche bronzen muntjes bij enkele menscheijke skeletten in een terp bij Dokkum wijst reeds in die richting.

Verrassend was voorts, dat Hoogebeintum de aandacht vestigde op een voorheen uit de terpen weinig bekende groep van ouden, nl. tal van versierde, met verbrande menscheijke skeletdeelen gevulde urnen, kort gezegd „brandurnen”, zooals die in grooten getale bekend waren

uit de grafvelden der Angelen en Saksen in Hannover en Sleeswijk eenerzijds en anderzijds in het sedert het midden der 5e eeuw door deze stammen veroverde Engeland. Ook kwamen in het grafveld van Hoogeteintum naast die brandurnen onverbrande menselijke skeletten voor, waarbij vaak als bijgaven gevoegd waren kruisvormige mantelspelden met een in een dierekop eindigenden voet, z.g. Nijdam-typen, geheel verwant aan de spelden, die in de vermelde Angelsaksische grafvelden gevonden werden. In Engeland, evenals hier, op skeletten en in Hannover en Sleeswijk voornamelijk in de versierde brandurnen (Pl. XXXII 1—5).

Terwijl Dr. Pleyte in zijn in 1877 verschenen werk over Friesland slechts één enkele Angel-Saksische urn kende, kon door ons aangetoond worden, dat de sedert 1904 te Hoogeteintum ontdekte vondsten geenszins op zichzelf stonden. Reeds omstreeks 1888 waren in de zeer groote voorheen aan de Middellzee gelegen Beetgumer terp meerdere van dergelijke brandurnen gevonden en thans zijn er uit onderscheidene Friesche en Groninger terpen kleinere en grootere, aan Hoogeteintum verwante grafveldjes bekend; terwijl bij nauwkeurige observatie in bijna elke terp van eenige beteekenis Angel—Saksisch vaatwerk voorhanden bleek te zijn. Typeerend voor de Angel-Saksische cultuur zijn ook de nader te bespreken, in Friesland gevonden „Saucerbrooches”, schijfvormige broches, en een vensterurn (Pl. XXXII 9, 11 XXX 9).

Van de, buiten het terpengebied, in ons land onbekende kruisvormige mantelspelden met dierekop zijn er uit Friesland nu reeds een twintigtal bekend, waarbij zich aansluiten enkele verwante fibulae, die tot dezelfde cultuur behooren.

Waar de geheel gelijksoortige oudheden in Engeland juist gevonden werden in die districten, waar volgens de Engelsche geschiedbronnen uit de zesde en achtste eeuw, n.l. werken van Gildas en Beda, uit Sleeswijk en N.W.-Duitschland afkomstige stammen der Angelen en Saksen zich als immigranten deden gelden, sedert het midden der

5e eeuw, is het niet twijfelachtig, dat diezelfde stammen zich ook op de terpen hebben gevestigd.

Onderling zijn de versierde brandurnen uit het Saksische Hannover en die uit de waarschijnlijk aan de Angelen toe te kennen grafvelden, als Borgstedt in Sleeswijk, ten N. van de Elbe, t o t d u s v e r r e, hoewel er onderscheid schijnt te bestaan, niet gemakkelijk uit elkaar te houden en de in de terpen gevonden soorten, waarbij vele varianten voorkomen, evenmin. Voorloopig mogen ze daarom in het algemeen Angelsaksisch heeten.

Wel bestaat er, wat van groot belang is, een scherp onderscheid tusschen deze ceramiek der immigranten en het te voren behandelde vaatwerk der Friezen uit den Romeinschen tijd. Hoe wel al dit vaatwerk zonder draaischijf is gevormd, is het Friesche op eenige karteling der randen en enkele streepbanden na onversierd, van ander model en vooral ook van ander baksel. De Angelen en Saksen voegden steeds steengruis bij de klei en hun ceramiek is in het algemeen ook harder gebakken dan de Friesche ooren-potten.

Bij het in 1921 door Alfred Pletke bekend gemaakte Saksische vaatwerk uit de streek tusschen de monden van Wezer en Elbe ziet men de geleidelijke ontwikkeling van de aanvankelijk sober met zigzaglijnen, halsskringen en ingedrukte kuiltjes versierde urnen tot de door uitspringende lijsten, bulten en stempelindrukken opvallende, zeer karakteristieke „Buckelurnen” der vijfde eeuw.

Hoe dicht bevolkt dit Saksenland was, zegt reeds de omstandigheid, dat er in het kleine district Stade, ten W. van Hamburg, 45 begraafplaatsen geconstateerd zijn en dat er alleen reeds te Wester-Wanna in het oude land van Hadeln, ten N. van Bremen, 4000 graven aangetroffen zijn uit de 3e tot en met de 5e eeuw. Deze van overbevolking sprekende cijfers verklaren den geweldigen expansiedrang van daar wonende Saksen.

Meerdere versierde brandurnen uit deze streek behoorren blijkens hun versiering en algemeene vormen tot de naaste familie van de in de terpen gevonden versierde brandurnen.

Ook het gebied der Angelen was dicht bevolkt. Een voor vergelijking met de Friesche en Engelsche vondsten uiterst belangrijk grafveld te Borgstedt bij Rensburg aan den N. oever van de Eider, op de grens tusschen Sleeswijk en Holstein, bevatte honderden versierde brandurnen omstreeks uit de 4e eeuw en de eerste helft der 5e. Eenvoudige en rijkversierde urnen stonden hier naast elkaar en bevatten vaak behalve verbrande skeletdeelen enkele door den gestorvene gebruikte kruisvormige mantelspelden van het Nijdam-type. Soms ook goed afgewerkte toiletartikeltjes als pincetten, gebruikt om de baardharen uit te trekken, oorlepeltjes, enz., samen door een ringetje verbonden en geheel gelijk aan de in Hoogebeintum en elders in de terpen, ook wel op skeletten gevonden exemplaren.

Evenals in het buitenland vertoonen de versierde brandurnen uit de terpen (Pl. XXX) allerlei variaties en in het algemeen ook reeds een lokaal tintje, dat borg staat voor vervaardiging ter plaatse. Vele stukken kunnen tot goede stalen van volkskunst gerekend worden, andere zijn ruw afgewerkt. In de 5e eeuw bereikte deze ceramiek haar hoogsten bloei en verloopt daarna in onversierde buidelvormen (Pl. XXXI 1, 2) met eenigszins afgeplatten bodem, die in de terpen, zooals nader te melden, zich minstens tot het einde der 7e eeuw handhaven en in Hoogebeintum de meestal oudere versierde soort in aantal verre overtreffen.

Fraai vooral zijn de versierde, glanzend zwarte potten, waaronder enkele wijdmondige bekers op smallen voet, waarvan één gedecoreerd is met plastisch gevormde runderkoppen. Fijne stempelindrucksels verhoogden het effect der touwvormige lijsten of vullen de door diepe groeven gevormde vakken. Rosetten van kuiltjes waren voorts als vulling zeer geliefd, enkele malen komt ook een *h a k e n k r u i s* voor (Pl. XXX 6).

De tegenstelling met het Friesche vaatwerk uit den Romeinschen tijd is hier wel zeer duidelijk. Overgangsvormen ontbreken ten eenen male.

Hoewel te Hoogebeintum de oudste brandurnen niet veel ouder kunnen zijn dan het midden der 5e eeuw, is het

waarschijnlijk, dat sommige exemplaren uit andere terpen iets verder teruggaan. Zoo kwamen ook twee kruisvormige mantelspelden met dierekop van het vroegste stadium, d.i. het einde der 4e of het begin der 5e eeuw te voorschijn buiten Hoogebeintum, n.l. uit terpen te Witmarsum en te Hiaure bij Dokkum (Pl. XXXII 1, 2). In Hannover en Noorwegen zijn dergelijke vroege vormen gevonden, die in Engeland echter ontbreken en ook nauwelijks te verwachten waren. De intocht der scharen van Hengest en Horsa had immers volgens Beda plaats in het jaar 449 en de vroege fibulae zijn van ouderen datum.

De groote stroom van deze landverhuizers is wel het eerst losgekomen na den definitieven val van het Romeinsche gezag, maar dit gezag was reeds te voren dikwijls zwak, zoodat met voorloopers rekening is te houden, vooral nu de geschiedenis reeds vroeg gewag maakt van strooptochten van Saksische stammen.

Kennelijk hebben dus minstens sedert het begin der 5e eeuw grootere en kleine scharen van deze landverhuizers het terpengebied vanuit het Oosten en Noord-Oosten bereikt en wel te water, in de lange, vrij groote, open booten, zooals er één, vrij gaaf, bewaard wordt in het museum te Kiel. Deze werd ontgraven uit het Nijdammer veen. De Middellzee was een prachtige inham om binnen te vallen en langs het Vlie was het land even min moeilijk te bereiken.

Aan de kust van Zuid-Holland bij Katwijk en Rijnsburg zijn de brandurnen der Angelen en Saksen eveneens voor den dag gekomen en zelfs op de Veluwe en in Drente werden zeer fraaie „Buckelurnen” met lijkenasch bijgezet. Wellicht kwamen enkele scharen over land in ons gebied.

In de woerd te Ressen in de Betuwe trof ik een scherf van de voormelde ceramiek aan, belangrijk ook als teekenen van bewoning omstreeks de vijfde eeuw. Overigens bewijst een enkel stuk nog geenszins, dat de Angelen en Saksen zich van de Betuwe meester gemaakt zouden hebben. Kruisvormige mantelspelden zijn vandaar nog niet bekend.

In het algemeen is dus, dank zij vooral de berichten van

Gildas en Beda, het karakter van de hier bedoelde terpenvondsten in verband met de zoo verwante verschijnselen in Hannover, Sleeswijk en Engeland, volmaakt duidelijk. Tracht men de verschillende nationaliteit en de herkomst der immigranten nauwkeuriger te onderscheiden en te lokaliseeren, dan rijzen er tal van problemen, die tot nader onderzoek prikkelen en, voor zoover Engeland betreft, reeds vele geleerden hebben bezig gehouden. Het zou te ver voeren om daarop nader in te gaan. Verheugend is het echter, dat sedert de voorloopige publicatie der vondsten van Hoogebeintum en Beetgum, thans ook het terpenmateriaal een belangrijke rol vervult bij het streven naar oplossing dezer internationaal-historische vraagstukken. In 1913 heeft de Engelschman *Thurloe Lee ds*, die de Friesche vondsten te Leeuwarden bezichtigde, een handig overzicht geschreven in zijn „*The Archaeology of the Anglo-Saxon Settlements*”.

Slechts voor één der problemen moge even aandacht gevraagd worden. In het Saksenland, tusschen de monden van Elbe en Wezer, en ook bij de Angelen van Borgstedt vrijwel uitsluitend brandurnen en geen onverbrande skeletten. In Engeland daarentegen reeds in de oudste grafvelden der Angelen en Saksen en eveneens te Hoogebeintum, naast elkaar, brandurnen en niet regelmatig georiënteerde skeletgraven met Angel-Saksische oudheden als bijvondsten. Dit verrassende verschijnsel is nog niet geheel bevredigend verklaard. Sommigen vermoeden, dat de immigranten vóórdát zij Engeland bereikten zich eerst een tijdlang opgehouden hebben in streken, b.v. in Friesland, waar men gewend was de afgestorvenen niet te verbranden. Aan Christelijke invloeden is in dezen vroegen tijd, het midden der 5e eeuw, niet te denken. De eerste Christelijke missie, onder leiding van Augustinus, bereikte Engeland (Kent) in het jaar 597.

In Friesland kan inderdaad de Friesche zede om niet te verbranden invloed hebben gehad en tevens kan een deel der onverbrand te Hoogebeintum begravenen van Frie-

sche nationaliteit geweest zijn. Een grafveld dus van, uit stamoogpunt, gemengd karakter.

Het is ook niet aan te nemen, dat de Friesche bevolking uitgeroeid zou zijn. Het voortleven van den Frieschen naam wijst eerder op een samensmelting van de hier bedoelde stammen, vooral nu nader zal blijken, dat van de immigranten een blijvende invloed is uitgegaan en velen zich bijgevolg voor goed op de groene terpen moeten hebben gevestigd.

Leeds leidt trouwens uit de verspreiding der verwante nederzettingen in Engeland, het vermijden van het net der groote Romeinsche wegen aldaar, af, dat de kolonisten echte landverhuizers waren, tuk op het vinden van terrein geschikt om het landbouwbedrijf uit te oefenen. Geen passanten dus. Een andere mentaliteit bezielde hen dan de Noormannen, die meestal slechts tijdelijk kwamen om te rooven en te plunderen en daarna snel weg trokken in de met rijken buit beladen Viking-schepen.

Eén ding is zeker: terug naar hun vaderland keerden de Angelen en Saksen niet, want te Borgstedt en in de grafvelden tusschen Elbe en Wezer knapt de lijn der ontwikkeling af, waar deze in Friesland en Engeland begint. De breuklijn is niet steeds zoo zuiver, dat men de beide einden zonder gaping aan elkaar kan passen, doch dat doet aan het voormelde feit niets af. Buiten de genoemde grafvelden zijn er in het oude Saksenland evenwel af en toe vondsten te voorschijn gekomen, die het onwaarschijnlijk maken, dat deze streek geheel ontvolkt zou zijn.

Natuurlijk zal in deze primitieve tijden de inbezit neming der nieuwe haardsteden vaak met geweld en verzet gepaard zijn gegaan, maar ten slotte is hier de Friesche en Angelsaksische cultuur ineen gevloeid tot een jongere en zeer krachtige Friesche beschaving, die zich in de dagen van koning Radbod, ook in politiek opzicht, duidelijk laat onderscheiden van die der, sedert Pippijn den Middelste, naar het bezit der groote waterwegen in Nederland begeerige en steeds meer tegen de Friezen opdringende Franken.

De uitbreiding van het Friesche gebied, die zich in de

7e eeuw openbaart, spreekt van een groote expansie der Friezen sedert den val van het Romeinsche rijk. Dat de energieke Angelsaksische immigranten bij die expansie een grooten rol hebben gespeeld, staat voor ons vast. Zonder hen is dit verschijnsel zelfs kwalijk te verklaren. Neemt men toch aan, dat alles alleen van de Friezen zelf uitging en dat deze bijgevolg destijds zeer krachtig waren, rijk aan manschappen en arm aan de noodige woonplaatsen en akkers, dan is het niet duidelijk, dat zij zich ter zelfder tijd het binnenvallen van groote scharen van landverhuizers zouden hebben laten welgevalen. Juist het optreden van die scharen moet het streven naar gezamenlijke gebiedsuitbreiding hebben bevorderd. Hoe jammer, dat niet bekend is wie toen hunne leiders waren en of er eenige waarheid schuilt in de overlevering, dat Radbod afkomstig is uit Denemarken.

C. De cultuur van Hoogebeintum

Na deze algemeene beschouwing dient het grafveld van Hoogebeintum, 19 K.M. ten N. van Leeuwarden, meer van nabij te worden bekeken, tevens om nader kennis te maken met een belangrijke terp (Pl. XXXIII). Voor onze periode der immigratie, de tijd van omstreeks 400 tot 650, is het tot dusverre het meest volledige, het best bekende terpengrafveld. Verschillende kleine grafveldjes en vele afzonderlijk in Groninger en Friesche terpen gevonden oudheden lieten zien, dat de cultuur van Hoogebeintum geen op zichzelf staand verschijnsel vertegenwoordigt, maar deze periode geheel typeert.

De resultaten van het door ons bij herhaald bezoek gevolgde onderzoek zijn tot dusverre slechts onvolledig bekend gemaakt en thans opnieuw in vollen omvang nagegaan. De eerste vondsten uit het grafveld kwamen voor den dag in September 1904, nadat reeds enkele jaren aan deze terp was gegraven, om evenals elders, de vruchtbare aarde voor bemesting van landerijen te verkoopen. Een achttal arbeiders, stoere Friezen, waren bezig om onder leiding van een terpbaas, de terp loodrecht, strook

voor strook, af te graven. In vroeger jaren, toen kipkarren en rails hier nog niet in zwang waren, werden de schepen, die de terpaarde moesten vervoeren, zoo dicht mogelijk bij het punt van afgraving gebracht (Pl. VII), door daarheen een vaart te leiden, die telkens verlengd werd naar mate de terpwand onder het graven terugweek. De schippers haalden dan zelf per kruiwagen de aarde uit de terp en waren zij meestal de vinders en verkoopers der oudheden. Sedert de invoering van de kipkarren en het aanstellen van vaste arbeiders blijven de oudheden beter bijeen en is hunne herkomst uit een bepaalde terp gemakkelijk vast te stellen.

De genoemde vondsten te Hoogebeintum deden het Friesch Genootschap, eigenaar van het Friesch Museum, terstond een onderzoek instellen, dat bij het begin der exploitatie, in Maart 1905, leidde tot de benoeming van een student tot opzichter om plaatselijk toezicht te houden op de vondsten, die te noteeren en te verzamelen volgens onze aanwijzingen.

Het centrum van de ruim $9\frac{1}{2}$ H.A. beslaande terp, met zijn eerbiedwaardig middeneeuwsch kerkje, is gedeeltelijk gespaard gebleven. Afgezien van de bij den kerkbouw opgeworpen aarde bereikt het een hoogte van ongeveer 6 M. boven het niveau van afgraving, dat meestal gelijk staat met de ligging der zool, bestaande uit zandige zeeklei. De terp glooide af naar de randen en het grafveld bevond zich in het Z.O. gedeelte, dat het minst bloot stond aan de vooral uit het W. en N.W. te duchten hooge vloeden van de naburige Middellzee en Wadden. Het begin van dit grafveld was ongeveer 60 M. van het centraal gelegen kerkje verwijderd, terwijl dit veld zelf van het W. naar het O. gemeten circa 60 M. lang bleek te zijn. Van het Z. naar het N. was het grafveld ongeveer 20 M. breed. Een enkel skelet lag iets noordelijker. Behalve menschelijke skeletten werden in dit veld, zooals reeds vermeld, talrijke brandurnen ontgraven. Geconstateerd werden minstens 37 skeletten, althans schedels, 19 versierde en 60 onversierde brandurnen, zoodat samen zeker 116 personen begraven zijn. Het aantal der skeletten kan wel iets grooter geweest

zijn, daar deze, in tegenstelling met het vaatwerk, niet steeds bewaard bleven. Bij de versierde urnen, in hoofdzaak van Angelsaksisch type uit omstreeks de 5e eeuw, bevonden zich drie, met behulp van een draaischijf vervaardigde, Merovingisch-Frankische dubbelconische vazen (Pl. XXXI 9) die ook als lijkurn dienst deden en waarschijnlijk geïmporteerd waren, althans niet afkomstig zullen zijn van tot de terpen doorgedrongen Franken, daar deze laatsten blijkens hunne „Reihengräber” in Duitschland en elders, de dooden plachten te begraven en niet te verbranden. Zelfs op het N. Friesche eiland Föhr, aan de Westkust van Sleeswijk, kwam zulk een geïmporteerde Merovingische spitsbuik als brandurn voor den dag. Gedurende den geheelen terpentijd is trouwens import van hardgebakken, op den schijf gedraaid vaatwerk als handelswaar te constateeren en in het bij Hoogebeintum aansluitende, jongere grafveld van Godlinze in Groningen, herhaalt zich voormeld verschijnsel in den vorm van later Frankisch vaatwerk, als aschurn gebezigd. Ook een *o n v e r s i e r d e* Merovingisch-Frankische brandurn kwam te Hoogebeintum voor den dag. Het Angelsaksische grafveld van Beetgum bevatte eveneens een paar Merovingische spitsbuiken, gevuld met verbrande menschelijke skeletdeelen (Pl. XXXI 7, 8). In de verwante grafvelden te Rijnsburg en Katwijk in Z.-Holland was het percentage der als lijkurn gebezigde Merovingische vazen nog veel grooter dan te Hoogebeintum en Beetgum.

Deze terpengrafvelden vertegenwoordigen daarmede weer een algemeene trek van de cultuur in de provincie Friesland, waar in vele terpen fragmenten en ook wel volledige exemplaren van deze Merovingisch-Frankische ceramiek ontgraven zijn (Pl. XXXI 4—9).

De *versierde* Angelsaksische brandurnen zijn reeds voldoende besproken in het vorige hoofdstuk. Met lijkenasch gevulde exemplaren kwamen uitsluitend in het grafveld voor. Een twaalfstal scherven, die even zoo vele versierde vazen vertegenwoordigden, werden evenwel buiten het grafveld gevonden in een gedeelte van de terp, dat zich van circa 38 tot 62 M. ten O. en N.O. van de

kerk uitstrekke. In dit gedeelte bevonden zich, in tegenstelling met het uit gewone terpaarde bestaande grafveld, enorme mestlagen, zoodat mag worden aangenomen, dat de versierde Angelsaksische vazen ook voor huishoudelijke doeleinden gebezigd zijn.

Van de *o n v e r s i e r d e* brandurnen (Pl. XXXI 1, 2) zijn 59 van dezelfde factuur als de versierde Angelsaksische urnen en zij behooren kennelijk tot dezelfde cultuur. Ook in Engeland komen zij voor en behalve een aantal, die nog wel tot de 5e eeuw kunnen behooren, heeft het meeren deel zich ontwikkeld uit de versierde soort en zijn deze, bijgevolg van jongeren datum. Deze omstandigheid is van groot gewicht, omdat zich in die ontwikkeling weerspiegelt de invloed, die de immigranten en de Friezen wederkeerig op elkaar hebben uitgeoefend. Tevens volgt daaruit, dat althans een deel der immigranten zich hier blijvend heeft gevestigd.

De hier bedoelde onversierde, bollige, vaak buidelvormige brandurnen met eenigszins afgeplatten bodem vertegenwoordigen het eenige inheemsche terpen vaatwerk, dat ons uit het latere deel van de tweede periode van den terpentijd bekend is. Ook in de volgende periode blijft deze ceramiek zich als eenig bekende inheemsche waar ontwikkelen tot zuivere bolpotten, zooals het door Dr. van Giffen zoo goed onderzochte grafveld van Godlinze in de provincie Groningen, aanvangende omstreeks 600 n.C. of iets later, dit nader illustreert.

De latere inheemsche terpen ceramiek (Pl. XLIV 1, 2) toont dus tot in den Karolingischen tijd de duidelijkste tekenen van den grooten invloed, die het versierde en onversierde vijfde eeuwsche vaatwerk der Angelen en Saksen daarop heeft uitgeoefend. Tegenstellingen tusschen de cultuur der Friezen en van de immigranten zijn al spoedig na de komst dezer laatsten niet meer te constateeren. Althans tot dusverre, want hoe lang het ons uit den Romeinischen tijd bekende Friesche vaatwerk zich na dien heeft weten te handhaven is een der interessante vraagstukken, die het systematisch terpenonderzoek nader zal hebben op te lossen. Opmerkelijk is, dat deze jongere terpen cera-

miek ook buiten Friesland en Groningen voorkomt, wat samen moet hangen met de voormelde expansie, zich uitende in de wijde gelding van den Frieschen naam en het Friesche recht na het einde van onze immigratieperiode.

Dat de onversierde buidelvormige brandurnen meestal van jongeren datum zijn dan de versierde, 5e eeuwsche brandurnen, is duidelijk gebleken. Te Godlinge kwamen er nog een paar voor met de karakteristieke, eenigszins afgeplatte bodem en te Hoogebeintum is een exemplaar gevonden ongeveer 1.30 M. boven het niveau van afgraving, in de onmiddellijke nabijheid van een in onze tegenwoordigheid ontgraven Merovingisch-Frankische vaas uit omstreeks 580 — 630 n. C. Sommige grafveldjes, o.a. in de Sionsbergterp bij Dokkum bevatten uitsluitend buidelvormige brandurnen, wat het verschil in ouderdom met de versierde soorten duidelijk maakt, evenals de latere beenen haarkammen, die uit deze aschurnen te voorschijn kwamen (Pl. XXIX 5). Een der laatste representanten van deze soort is een bekend urntje (Pl. XXXI 3), dat de muntvondst van Hallum bevatte en bijna reeds den bollen bodem van het late kogelpotvaatwerk vertoont, op een plat plekje na, als standvlak. De vondst bestaat uit 207 sceatta's, zilveren, in Engeland geslagen muntjes en 16 Merovingische zilveren denariën. Deze na 600 vervaardigde munten moeten omstreeks het midden der 8e eeuw begraven zijn.

Daar de verwante brandurnen van Hoogebeintum een ouder type vertoonen, is de duur van het Hoogebeintumer grafveld, ook in verband met de nog te bespreken skeletten en de daarbij voorkomende bijgaven, te rekenen van circa 450 tot 650 n.C.

Behalve verbrande skeletdeelen bevatten de buidelvormige brandurnen van Hoogebeintum vaak een ijzeren mesje met recht lemmet, zooals die reeds te Borgstedt voorkwamen, doorboorde beenen schijven, een lensvormig spinsteentje van gebakken aarde en éénmaal een gouden mantelspeld in den vorm van een platte ring met zilveren doorn (Pl. XXXII 10).

Deze gesloten ringfibula is weer verwant aan exemplaren van brons uit hetzelfde grafveld en uit andere terpen. Soms is de ring niet geheel gesloten en zijn de einden dan als dierkoppen opgevat. Reeds thans mag vermeld worden, dat ringfibulae in het Angelsaksische Engeland zeer in de mode waren en dat het genoemde gouden exemplaar, dat met vier door beenen halfbollen geaccentueerde nagels aan een verdwenen onderring bevestigd was, den indruk maakt in Engeland zelf, en wel in Kent, vervaardigd te zijn. Een der meest merkwaardige buidelvormige urnen, afkomstig uit de terp te Ferwerd (Fr.), heeft in de benedenhelft drie stukjes glas, die er als vensters in gebakken zijn. Dergelijke vensterurnen waaraan onlangs een speciale studie is gewijd, worden beschouwd als een bijzondere trek van de cultuur der Angel-Saksen. Dit is het eenigste exemplaar dat ons uit Nederland bekend is (Pl. XXX 9).

De hoogte van het deel van de terp, dat het grafveld bevatte, varieerde van ongeveer 4,10 M. tot 2,80 M., terwijl de onversierde brandurnen zich bevonden van 0,60 tot 1,80 M. boven het niveau van afgraving.

De skeletten der onverbrand begravenen lagen evenals de urnen op verschillende hoogte, doch meereendeels niet hoger dan 1,10 M. boven het niveau van afgraving. Een enkel skelet lag onder dat niveau, andere zonder bijgaven, 1,30 M. boven den grondslag, in de nabijheid van onversierde buidelvormige brandurnen en van een volledig skelet van een hond, dat in onze tegenwoordigheid voor den dag kwam.

Begraven en verbranden geschiedde dus geheel gelijktijdig en de skeletten en aschurnen werden in hetzelfde veld begraven, zonder dat daarbij eenige regelmaat viel te constateeren. Vele skeletten waren oogenschijnlijk zonder eenige omkisting in den grond gestopt en zonder bijgaven, andere lagen in uitgeholde boomstamkisten, een paar in met dwarsliggende planken gedekte kisten (Pl. XXXIV).

Daar slechts een gedeelte der skeletten onder leiding

van het Friesch Museum kon worden ontgraven, is van de overigen slechts globaal de ligging van de voeten naar het hoofd bekend en zoo goed en zoo kwaad als het ging door den in 1905 steeds aanwezigen opzichter genoteerd. Van 16 skeletten, die niet hooger lagen dan 1,10 M., is de orienteering vrij nauwkeurig opgenomen. Bij 12 daarvan lagen de voeten min of meer in noordelijke richting en wel 5, van de voeten afgerekend, N.O. — Z.W. en 4 N. — Z. Eén skelet lag O. — W., een ander W. — O. Het geheel gaf wel den indruk van onregelmatigen orienteering.

Het meest interessant waren natuurlijk de skeletten met bijgaven. Belangrijk materiaal om ouderdom en cultuur van het grafveld te bepalen en de gelijktijdigheid van meerdere bij één lijk gevonden voorwerpen te leeren kennen. Terra-sigillata kwam in het grafveld niet voor, evenmin als het uit den Romeinschen tijd bekende Friesche vaatwerk, wel daarentegen in het gedeelte van de terp, dat het grafveld scheidde van het centrum. De verspreiding van een vijftigtal sigillata-scherven, in hoofdzak rondom en in het middenstuk, waarvan slechts een gedeelte is afgegraven, toont wel aan, dat de terp eerst nà circa 300 n.C. is uitgebouwd in de richting van het grafveld met daarmee gepaard gaande verdere verhooging.

Tot de oudste bijgaven bij de skeletten zijn te rekenen de kruisvormige mantelspelden met dierkop, die bij vier lijken in één of meerdere exemplaren voor den dag kwamen en waarvan de oudsten hier teruggegaan tot het midden der 5e eeuw. Een van die skeletten werd in onze tegenwoordigheid blootgelegd circa een halve meter boven het niveau van afgraving, op een punt, waar de terp vier meter hoog was. Het hoofd lag naar het Z.W., de voeten naar het N.O. Twee eenvoudige armbanden van bronsdraad omgaven de polsen, waar ook een interessante beenen haarkam met bijbehorende scheede lag (Pl. XXVIII 10). Op de borst en bij de hals bevonden zich drie gegoten bronzen mantelspelden, waarvan één kruisvormig met dierkop en één met een platten driehoekigen voet, verwant aan een klein soort spangen, die ook in het grafveld van Borgstedt voorkwamen. Van de derde, met

vierkante kopplaat, was de voet verdwenen. Bij het hoofd stond een klein potje. Enkele houtresten kunnen van een kist afkomstig zijn.

Het aardige van de kam en scheede is de versiering met dierhalzen in Germaanschen stijl, die met de dierkoppen op de kruisvormige spelden de vroegste voorbeelden uit de terpen zijn van het Germaansche dierornament, dat na het einde van den Romeinschen tijd een rol van betekenis zou gaan vervullen. Als zoodanig komen zij nog nader ter sprake.

Kammen behoorden tot de meest voorkomende grafbijgaven en zelfs in de brandurnen, vooral de buidelvormige, zijn zij herhaaldelijk gevonden. Van de reeds besproken, nog tot de tweede helft der vorige periode gerekende rechthoekige dubbele kammen met sterk geprofileerde zijkanten werd in het grafveld slechts een fragment gevonden bij menschelijke skeletdeelen. Meer in de mode waren toen de bekende, uit de Rijnstreken geïmporteerde kammen met driehoekige dekbladen, die nog in de laat-Romeinsche Triersche badhuizen voorkomen en plompere inheemsche namaken (Pl. XXVIII 6, 8). Een goed afgewerkt, geïmporteerd exemplaar lag in de niet ver van Hoogebeintum gelegen terp van Oosterbeintum op een skelet met een goed geconserveerde, vijfde eeuwsche kruisvormige mantelspeld en een snoer van 27 kralen. Een plompere namaak werd gevonden op een der niet veel jongere skeletten van Hoogebeintum, naast twee fraaie kruisvormige spelden, eenige kralen, resten van een houten drinknap en weer een klein bijpotje, slechts 7,7 cM. hoog, van het model der versierde Saksische brandurnen en van dezelfde factuur. Dergelijke potjes geven wel zeer duidelijke aanwijzingen, dat de hier bedoelde vroege skeletten evengoed als de versierde brandurnen van de immigranten afkomstig zijn moeten. Ook dit geraamte, waarvan alleen de kaak bewaard bleef, lag slechts een halve meter boven het niveau van afgraving. Deze skeletten zijn typeerend voor de vijfde en het begin van de zesde eeuw.

Tot de later begravenen behooren twee, die naast elkaar in uitgeholde boomstammen gekist waren, evenals

het eerst beschreven oudere skelet, georiënteerd met de hoofden Z.W. en de voeten N.O. Deze kisten zaten ongeveer op een diepte van 2,50 M. en nog 0,20 tot 0,50 M. boven het niveau van afgraving. Bij het eene skelet, afkomstig van een bejaarde vrouw, lag slechts een snoer van 30 door parelmoerschijfjes gescheiden k r a l e n, waar bij o.a. 14 van effen bruinroode en eenige van bruingele paste, 3 langwerpige platte van groenig glas en 2 van barnsteen. Zwarte kralen met gele en witte zigzagbanden, zooals die voorkwamen in de kralensnoeren der voormelde 5e eeuwse skeletten, (Pl. XXIII 10), ontbraken hier.

Het andere boomkist-skelet had als bijgave slechts een fraai geconserveerde beenen haarkam met smalle, gebogen dekbladen (Pl. XXIX 2) en één reeks tanden, naar schatting ongeveer uit het einde der 6e of het begin der 7e eeuw, een representant van een zeer uitgebreide groep van inheemsche terpenkammen, die men dus wel Friesch mag noemen. Deze kist was gedekt met dwars gelegde plankjes XXXIV 1.

Het gebruiken van planken is cultuurhistorisch een niet onbelangrijk feit. Waar uit het verre verleden zoo betrekkelijk weinig tot ons kwam, is men onwillekeurig geneigd zich de toenmalige toestanden al te primitief voor te stellen. Het spreekt vanzelf, dat er niet alleen planken gemaakt werden om er doodkisten van te maken. Ook het reeds genoemde schip uit de 4e eeuw, dat in het Nijdammer veen aan de Westkust van Sleeswijk gevonden werd, is gebouwd van planken. Het gebruiken van planken wijst in het algemeen op een zekere ontwikkeling van het timmermansbedrijf. Van de Romeinen is bekend, dat zij uitstekend geoutilleerd waren, maar ook de Germanen kenden althans in de hier behandelde periode verschillende timmergereedschappen. Uit de terpen kunnen als zoodanig eenige kleine schaven van been (Pl. XXVII 20) met resten van het ijzer genoemd worden en een iets grooter, denkelijk jonger exemplaar, van hout, alle van hetzelfde ons van elders nog onbekende model.

Bestond bij de boomstam-kist alleen het deksel uit planken, een andere nog bewaarde kist was er geheel uit

vervaardigd. Deze was met het 0,60 M. smalle voeteind naar het O. en met het 0,90 M. breede hoofdeinde naar het W. georiënteerd (Pl. XXXIII). Het hoofd van den hierin begravenen rustte op een houten nap, die er oorspronkelijk naast gestaan zal hebben, gevuld met spijs of drank voor het leven hiernamaals. Twee stukjes glas kunnen van een glazen beker afkomstig zijn. Op een dergelijke houten nap uit Hoogebeintum lagen bij het vinden nog een paar mosselen. Dit alles geeft wel een indruk van de toenmalige voorstelling van het leven hiernamaals.

W a p e n e n, die in de Frankische Reihengräber, o.a. in het beroemde grafveld van Selzen, zoo geregeld voorkwamen, waren te Hoogebeintum zeldzaam. Wellicht zijn sommige exemplaren geheel in den bodem vergaan. Toch bleef er wel iets over. Op een der skeletten lag een nog 71 cM. lange speerstang, van onderen als een buis eindigende, waarin stukken zitten van de houten schacht. De punt was helaas verdwenen, maar de buitengewoon lange hals doet denken aan de merkwaardige, als „Ango” bekende speervorm, die o.a. in Selzen voorkwam en eindigt in een spits met weerhaken. Een verwant wapen uit de terp van Hitsum is nog 54 cM. lang en eindigt in een korte, platte speerpunt, zonder weerhaken. Een ritueel verbogen, tweesnijdend zwaard en een speerijzer van gewoon model zaten vastgeroest aan een der voormelde buidelvormige brandurnen.

Hoewel niet uit het grafveld voorhanden moeten de te Hoogebeintum en in andre terpen gevonden 10 tot 21 cM. lange b e e n e n p i j l s p i t s e n, blijkens dateerbare buitenlandsche vondsten, ook nog in deze periode dienst gedaan hebben. Een ijzeren pijlpunt bleef bewaard in den schedel van den daardoor getroffenene.

Ook het éénsnijdende zwaard, de z.g. „S a k s”, heeft zijn intrede in Friesland gedaan. Van de drie tot ons gekomen exemplaren is er één, waarvan de vondsomstandigheden bekend zijn. Deze wijzen op een iets lateren tijd dan het Hoogebeintumer grafveld.

Het werd met een plompe glazen beker (Pl. XXVI 5) zonder voet, zooals wij die o.a. uit de grafvelden van Katwijk en

Selzen kennen, gevonden bij een geraamte, dat met een elftal andere een grafveldje vormde in de ten W. van Hoogebeintum gelegen, zeer belangrijke Burmania-terp van Ferwerd. Dit skelet bevond zich 1,50 M. onder de oppervlakte, de overige soms hooger, tot een halve meter onder de kruin toe. Bij één daarvan stond een nog vroege, steenroode, gebakken bolpot, om de buik versierd met driehoekige indrukzels van een mespunt (Pl. XLIV 1). Het geheel was als 't ware een vervolg op Hoogebeintum, omstreeks uit het einde van de tweede terpen-periode of uit het begin van de derde, d.i. den Karolingischen tijd. De Saks, waarvan het houten of beenen gevest vergaan was, mat 64,5 cM.

Ook de bijl, die niet alleen den timmerman, maar vaker nog den krijgsman diende, was, hoewel zeldzaam, reeds in den volksverhuizingstijd in Friesland bekend. In het bijzonder ook de slanke werpbijl of „Francisca”, volgens een exemplaar uit Finkum, dat den vorm heeft van dien uit het graf van den Frankenkoning Childerich I († 481 n. C.).

Het grafveld van Hoogebeintum heeft ons in staat gesteld een indruk te krijgen van de volksverhuizingen en de plaatselijke cultuur in een bepaalde periode. Andere nader te bespreken en niet in graven ontdekte vondsten zullen den blik op dit tijdvak verruimen en vooral ook omtrent het latere deel van de tweede terpen-periode gegevens verschaffen, die de sedert het midden der 7e eeuw beschikbare historische berichten kostelijk aanvullen en illustreeren.

2. HISTORISCHE BERICHTEN SEDERT DE ZEVENDE EEUW — DE INVOERING VAN HET CHRISTENDOM — STRIJD MET DE FRANKEN — ONDERWERPING DER FRIEZEN

Krijgsscharen of afgezanten van hoogstaande volken brengen bij hun bezoek aan minder beschaafde streken gewoonlijk als gift de geschiedenis. Zoo hebben de Romeinen door hun verkeer met ons land eenig licht laten

vallen op de Friezen en hun gebied in de eerste eeuwen onzer jaartelling, maar met hen trok ook de geschiedenis weer weg totdat, na een tusschenpoos van duistere eeuwen, de Angelsaksische geloofspredikers, weldra gevolgd door de legers der Franken, opvolgers der Romeinen, haar als een nog schuchtere maagd terugbrachten.

Wij ontwaren nu, bij het wegtrekken der nevelen, een krachtig en grooter Friezenrijk, staande onder gezag van een enkelen koning. De grenzen van dit rijk strekken zich uit van Wezer tot Schelde en omvatten de langs de zee gelegen strooken en eilanden en het land rondom het „Almere”, het voormalige meer „Flevo”, dat zich allengs in den loop van eeuwen zou uitbreiden tot den tegenwoordigen omvang der Zuiderzee. Zoover was het toen nog niet en nog in den Karolingischen tijd werd het „Almere” door groote stukken land van de zee gescheiden, waarmede o.a. de Vliestroom als van ouds een verbinding vormde. Tot aan de Maas heeft dit „Fresia” zich in de zevende eeuw uitgestrekt. De drang der Friezen naar den Rijn bleek reeds in de dagen van Malorix. Toen waren er nog Romeinsche ruiters om hen terug te drijven. Later niet meer.

Van Bataven, Kanninefaten en dergelijke stammen, die vroeger eveneens dit gebied bewoonden, wordt niet meer gerept. In vele opzichten waren zij verwant geweest aan de met hen bevriende Friezen. Ware broeder-volken, die bij het Bataven-oproer in de jaren 68—70 samen met hen streden tegen de Romeinen. Wat er van de niet-Friesche stammen overbleef na het wegvallen van de barrière van het Romeinsche gezag en het opdringen naar het Zuiden, zal zich met de Friezen en de Angelsaksische immigranten hebben vereenigd, met verlies van hun ouden stamnaam. Een nadere bestudeering van de inheemsche cultuur der Betuwsche woerden kan wellicht dezen nog duisteren gang van zaken verduidelijken. Enkele scherven uit omstreeks de 5e en 6e eeuw, gevonden in de woerd te Ressen, wijzen reeds op eenige continuïteit der bewoning nà den Romeinschen tijd.

De eerste berichten omtrent dezen tijd brengt ons de

door den geleerden in 735 overleden Angelsaks Beda geschreven, tot 731 loopende kerkelijke geschiedenis van Engeland. Geen wonder, want de eerste zendelingen, die de heidensche Friezen ten Noorden van den Rijn tot het Christelijke geloof trachtten te bekeeren, waren Angelsaksen en behoorden tot de Engelsche kerk, gesticht door den heiligen Augustinus, een afgezant van paus Gregorius den Groote. Augustinus, die aartsbisschop van Canterbury werd, overleed in het jaar 604. Volgens Beda was Wilfried, aartsbisschop van York, de eerste die bij de Friezen predikte, toen hij op weg naar Rome, in 677, door den Westen wind naar Friesland werd gedreven. De Friesche koning Aldgils ontving hem welwillend en vele duizenden Friezen werden nu door den man Gods van hunne zonden bevrijd.

Al te veel waarde behoeft aan die getallen niet gehecht te worden. Soortgelijke mededeelingen keeren telkens terug, vooral in de levens der heiligen, als een sierlijk ornament, dat zich herhaalt. Daarnaast wordt dan telkens weer gezegd, dat bijna geheel Friesland nog heidensch was gebleven. Slechts zelden bevatten de levensbeschrijvingen der zendelingen, die de berichten van Beda aanvullen, iets, dat historisch van belang is. Alles is vaag en primitief van lijn, evenals de oudste voorstellingen van de Christelijke kunst. Meer vroom dan zakelijk zijn de levens in de eerste plaats geschreven om te dienen tot stichting en onderricht in de kloosters, waar de geloofshelden hunne hoofdzetels hadden en begraven werden. De schaarsche historische berichten blijven echter van groote waarde.

Wilfried, die tijdens zijn verblijf in Ierland den daaraan verbannen Frankenkoning Dagobert II behulpzaam was geweest, had zich daardoor den haat van een bepaalde Frankische kliek op den hals gehaald en zoo gebeurde het, dat de hofmeier van den Frankischen koning Theodorik gezanten naar Aldgils in Friesland zond om de uitlevering te vragen van Wilfried, hetzij levend of dood. Ondanks de beloften van vrede en de toegezegde munten (solidi) liet Aldgils zich niet overreden.

In tegenwoordigheid van Wilfried en het verzamelde volk werd de brief van het gezantschap plechtig voorgelezen en daarna door den waardigen Fries eigenhandig in het vuur geworpen.

Deze gebeurtenis maakt het waarschijnlijk, dat Aldgils destijds in vrede leefde met de Franken. Wilfried overwinterde in Friesland en vervolgde daarna zijn reis naar Rome.

Opmerkelijk is, dat de missie sedert het laatst der 6e eeuw voornamelijk in handen was van Iersche monniken, die zich ook te Hy — ten onrechte veelal Iona genoemd — in Schotland vestigden en uittrokken naar het Franckische land en Italië en daar verschillende kloosters stichtten. Reeds in 431 hadden de Ieren een bisschop, genaamd Palladius. De Angelsaksische geloofspredikers, die wij o.a. in Friesland aantreffen, namen later hun rol over en gingen bij hen in den leer. Dit lag voor de hand daar die Iersche monniken uitmunten door hun geloofsijver, strenge opvattingen en niet minder door hunne opmerkelijke geleerdheid en kunstzin.

Vele tradities van de Keltische kunst vonden nieuw leven in de fraaie miniaturen, waarmede hunne prachtige handschriften werden verlucht. Door hunne missiereizen, die zich tot Italië uitstrekten, kwamen zij in levendig contact met de kunst van het vasteland. Zij versierden hunne kerken en altaren en beoefenden de astronomie ter wille van de tijdrekenkunde. Om de heilige geschriften te begrijpen leerden zij latijn en grieksch.

De Angelsaks Beda, die genoemd wordt de „leermeester der Middeleeuwen” en wiens boeken dan ook eeuwenlang in ieder klooster voorhanden waren, moet wel veel van deze Iersche monniken hebben geleerd. In de brieven van Bonifatius, die uit dit Engelsche milieu kwam, weerspiegelt zich duidelijk de groote eruditie, die daar heerschte. Met dergelijke beschaafde en ontwikkelde geloofspredikers kwamen de Friezen nu in aanraking.

Ook in het Zuiden ontbrak het niet geheel aan missiewerk. Amandus, een gunsteling van Chlotachar II

(613—622), predikte van uit Gent en is een tijdlang bisschop van Maastricht geweest. De ook als goudsmid bekende Eligius zette dit werk voort en bekeerde kort na den dood van Dagobert I (622—639) Vlamingen, Antwerpenaren en Friezen, maar veel verder dan de zuidelijke kuststreken van ons land schijnt hij niet gekomen te zijn. De vermelding der Friezen wijst erop, dat deze in het begin der 7e eeuw hun gebied reeds tot laatstgemelde streken hadden uitgebreid.

Uit de levensberichten van deze missionarissen blijkt duidelijk, dat het Christendom bij vele Franken in de eerste helft der 7e eeuw niet veel meer was dan een dun vernisje. Het is mogelijk, dat reeds door voormelden Dagobert te Utrecht een Christelijk kerkje is gesticht, maar deze eerste poging om de Friezen te bekeeren is dan wel op niets uitgelopen.

Het bericht omtrent deze stichting verdient overigens nader te worden gezien omdat dit het oudste is, dat licht kan geven omtrent de landgrenzen van het Friesche gebied na afloop van den tijd der volksverhuizingen. De bekende voorstelling, dat Dagobert het kasteel van Trecht weer opbouwde en dat de Rijnhandel den tol van den bevelhebber van dit kasteel passeerde, alsmede de daaruit getrokken voorstelling, dat Dagobert de Friezen over den midden-Rijn terugwierp, berust op de mededeeling van de Beka, die in de 14e eeuw leefde, toen Trecht was gegroeid tot een bloeiende stad Utrecht, waarvan men de grootheid liefst tot de vroegste tijden terug wilde brengen. Deze latere bron verdient voor de kennis der oude toestanden geen vertrouwen en ten onrechte heeft men getracht haar gezag te versterken door te Maastricht, d.i. Trajectum ad Mosam, geslagen munten van den muntmeester Madelinus toe te schrijven aan Trecht, d. i. Trajectum ad Rhenum.

De eerste auteur, die over het kerkje van Dagobert schrijft, is Bonifatius in een bekenden brief van omstreeks 752, waarbij hij als aartsbisschop van Mainz aan den Paus mededeelt, dat de bisschop van Keulen aanspraak maakt op Utrecht op grond van een door Willi-

brord in de vesting Trecht aangetroffen ruïne van een door de heidenen (Friezen) verwoest kerkje, dat door den ouden koning der Franken Dagobert I aan Keulen zou zijn gegeven, opdat het de Friezen zou bekeeren. Hij voegt eraan toe, dat Keulen dit niet heeft gedaan en dat de Friezen tot de komst van Willibrord heidenen zijn gebleven. De bewering van Keulen lijkt niet onaannemelijk omdat sedert 627 de Keulsche bisschop optreedt als raadsman van Dagobert. Het Frankische gezag zou zich dus reeds omstreeks 630 tot Utrecht hebben uitgestrekt, dat echter reeds vóór 689, toen Radbod het meer zuidelijk gelegen Dorestad verdedigde, door de Friezen is bezet. Heel krachtig was de Frankische invloed hier destijds dus niet.

Spoedig na het bezoek van Wilfried, die wel eens verward wordt met den oorspronkelijk Winfried geheeten Bonifatius, overleed koning Aldgils in den jare 679. Zijn opvolger **R a d b o d**, wel de meest machtige en vermaarde Fries der geschiedenis, had een minder vredig leven. Eerst in zijn tijd maken de Frankische kroniekschrijvers melding van opzettelijke pogingen om Friesland aan den Frankischen invloed te onderwerpen. In den voorafgaanden tijd leefden de Friezen vrij zeker nog in volle vrijheid, waarschijnlijk vaak gemengd in grensoorlogen, waarbij de zuidelijke lijn van hun gebied, bij de groote rivieren, nu eens omhoog, dan weer omlaag ging.

Na den slag bij Testri in 687 werd Pippijn de Middelste de werkelijke vorst der Franken, hoewel in naam slechts hofmeier. Het riviereengebied in Nederland, de monden van den Rijn, waren in handen der Friezen, wat voor het Deutsche achterland, de ontwikkeling van Keulen en dergelijke steden, niet bevorderlijk was. De beheersching van deze groote verkeerswegen zou zijn positie zeer versterken en waarschijnlijk maakten de Friezen wel eens inbreuk op het door de Franken bezette gebied. Zoo kwam Pippijn in botsing met Radbod. Reeds in 689 stelt hij zijn leger op „*j u x t a c a s t r u m , q u o d d i c i t u r D o r e s t a d u m*”, bij het kasteel, dat Dorestad heet. Radbod wordt verslagen en vlucht.

De rechtstreeksche aanleiding tot dezen veldtocht is niet bekend. Prof. Gosses oordeelt, dat men maar behoeft te denken aan de binnenlandsche twisten en aan het algemeen verval van het Frankenrijk in de tweede helft der 7e eeuw, om het waarschijnlijk te achten, dat Pippijn in het veld kwam tegen een vorst, die Frankisch land veroverd had; niet, dat hij over een intact gebleven grens een veroveringstocht ondernam om een naburig heerscher een stuk van zijn rijk af te nemen. Het is mogelijk, hoewel de omstandigheid, dat het door Pippijn veroverde gebied „Fresia citerior” genoemd wordt, hiermede niet in overeenstemming is. Waarschijnlijk blijft in elk geval, dat bij dit alles de handelsbelangen van plaatsen als Keulen een voornamen rol speelden. Later zien wij Radbod dan ook met zijn vloot tot Keulen doordringen en treft hij daar aan den zoon van Pippijn. Zoolang de Friezen de monden van den Rijn beheerschten, bleef dit een belemmering voor de ontplooiing van den handel van Engeland en zelfs van Skandinavië en de Oostzeelanden met de Rijnstreek, waarbij de hofmeiers zooveel belang hadden.

Pippijn keert terug met buit beladen. De Frankische annalen, die nu belangrijke berichten beginnen te geven, melden nog herhaaldelijk botsingen tusschen Pippijn en Radbod. De gevolgen van dien strijd worden niet duidelijk gemaakt en slechts indirect krijgt men een indruk. Belangrijk is de vraag op welke wijze de Franken destijds de aan hun macht onderworpen gebieden aan de grenzen van hun rijk hebben behandeld en bestuurd.

Beda en de niet bijzonder nauwkeurige levensbeschrijving van den heiligen Willibrord door Alcuin, den leermeester van Karel den Groote, geven enkele aanwijzingen, die verband houden met het verdere verloop van de invoering van het Christendom.

Na Wilfrieds bezoek aan Aldgils, wilden in het laatst der tachtiger jaren der 7e eeuw Egbert en Wigbert diens werk in Friesland voortzetten. Egbert, een Angelsaks van geboorte, was abt van het klooster Hy, waar hij de Iersche leer had hervangen door de beginselen van de Engelsche kerk, die in tegenstelling met de Iersche kerk nauw

contact hield met Rome. Egbert werd door een storm verhinderd, maar Wigbert predikte twee jaren zonder veel succes bij Radbod en zijn Friezen. Na den terugkeer van Wigbert zond Egbert den Angelsaks Willibrord, geboren in North-Humberland, die van zijn 20e tot 33e jaar zijn opleiding genoot in Ierland, in het jaar 690 naar Friesland. Met elf gezellen aanvaardt Willibrord de reis per schip. Hij valt den mond van den Rijn binnen en landt bij het „Castellum Trajectum”, dus bij het later Utrecht geheeten Trecht, dat aan den Rijn lag en volgens Alcuin in het land der Friezen. Willibrord kon weinig opschieten, omdat Radbod niet veel voelde voor het Christelijk geloof. Hieruit is op te maken, dat na den slag bij Dorestad in 689 de Franken hun bestuur nog niet ten Noorden van den Rijn hadden uitgebreid, althans niet hadden kunnen handhaven. Willibrord trekt nu verder naar het Frankenrijk, waar hij door Pippijn welwillend wordt ontvangen. Deze zond hem naar het, volgens Beda, onlangs door hem, met verdrijving van Radbod, veroverde „Fresia citerior” om daar te prediken.

Met dit deel van Fresia is klaarblijkelijk bedoeld Friesland ten Zuiden van den Rijn, dat met den slag bij Dorestad verloren ging. Dorestad behoorde ertoe, maar Utrecht niet. Daar heerschte immers Radbod. Fresia citerior vertegenwoordigde de verst bekende uitbreiding van het Friesche gebied in de richting van het binnenland en naar het Zuiden. Kwamen de Friezen daar vóór de Franken of hebben zij dit gebied op de Franken veroverd? De beantwoording van deze vraag hangt vooral af van de opvatting die men heeft omtrent de reeds besproken geschiedenis van het kerkje te Utrecht, dat door de Friezen zou zijn verwoest en de door sommigen betwijfelde echtheid der daarop betrekkelijke oorkonde van omstreeks 751, waarbij koning Pippijn de St. Maartenskerk te Trecht bevestigt in het bezit van immuniteit voor al hare goederen, met vermelding dat dit recht reeds door zijn voorgangers *Clotharius* en *Theobertus* verleend zou zijn.

Willibrord ging nu, in 690 of kort daarna, ijverig in deze streken prediken en vertrok in 692 voor de eerste maal

naar Rome om aan paus Sergius (687—701) officieel vergunning te vragen om te mogen prediken en relieken te ontvangen voor door hem te stichten kerken. In 795 zond Pippijn hem ten tweeden male naar Rome om tot aartsbisschop voor het Friesche volk benoemd te worden. De paus voldeed aan dezen wensch en nu schenkt Pippijn, volgens Beda, aan Willibrord een plaats voor zijn kathedraal in het kasteel Trecht. Tenzij het bericht van Beda op een latere periode slaat, moet Trecht in 695 zich in de macht der Franken hebben bevonden. Willibrord toog weer met ijver aan het werk en stichtte vele kerken in de noordelijke deelen van het Frankrijk en ook daar buiten in het land van den heiden gebleven Radbod. Ook ditmaal oogstte hij daar weinig succes en zoo ging hij nog verder, naar de aan de Friezen grenzende Denen.

Radbod bleef dus nog een machtig Fresia besturen. Pippijn trachtte zelfs met hem op goeden voet te komen door zijn zoon Grimoald met een dochter van den Frieschen vorst te laten huwen.

Toen Pippijn in 714 overleed, sloot Radbod zich terstond aan bij de vijanden van het huis van den overledene, heroverde het na 689 verloren deel van Friesland, drong met zijn vloot door tot Keulen en versloeg Pippijn's zoon Karel Martel. Dorestad en Utrecht kwamen thans in elk geval weer in Friesche handen en het met moeite door Willibrord tot stand gebrachte werk werd te niet gedaan. De in het heroverde gebied opgerichte kerken werden vernield, de kerkdienaren verdreven en in hun plaats trad de heidensche godendienst.

Aldus trof de Angelsaks *B o n i f a t i u s* den toestand in het jaar 716 bij zijn eerste komst in deze streken. Zijn reisroute is van belang. Vanuit de koopstad Londen gaat hij met een handelsvaartuig naar hier en landt te Dorestad, dat toen dus reeds eenige beteekenis had, anders zou het niet genoemd zijn. Na daar eenigen tijd vertoefd te hebben, gaat hij door naar Trecht om Radbod te ontmoeten.

Na den dood van Radbod, die heiden was gebleven, in het jaar 719, wist Karel Martel de Friezen waarschijnlijk

reeds in ditzelfde jaar opnieuw te onderwerpen. Ditmaal strekte de overwinning, naar men meent, zich uit tot het Vlie.

Geen wonder, dat Radbod in de missiekringen, die niet geheel onpartijdig konden oordeelen, berucht was als de vijand van de katholieke kerk. Zijn krachtig verzet tegen de Franken onthield in Friesland aan de zendelingen den steun van het zwaard bij hunne vaak drastische propaganda voor het Christelijk geloof. De berichten uit het leven van Liudger omtrent de vlucht van den Christengezinden Frieschen edelman Wursing uit Friesland en de in beslagname van diens goederen door Radbod, doen ook denken aan Christenhaat, maar anderzijds dient niet vergeten te worden, dat Wigbert twee jaren lang ongehinderd, zij het ook zonder succes, in het land van Radbod heeft kunnen prediken. Ook Willibrord werd niet weggestuurd toen hij hier kwam. De toenemende worsteling met de Franken, die tevens streeden voor de uitbreiding van het christendom, moest evenwel van nature den strijder voor de Friesche vrijheid verbitteren tegen een kerk, die als het ware een Frankisch instituut was geworden. Het bekende verhaal over den mislukten doop van Radbod komt weliswaar uit een onbetrouwbaren bron, maar kan toch wel eenigen grond van waarheid bevatten en in dat geval blijkt hij toch minder vijandig en aggressief tegenover het Christelijk geloof gestaan te hebben dan de missionarissen ons in het algemeen willen doen gelooven. Wie zal het hem euvel duiden, dat hij overeenkomstig zijn eigen Germaansch geloof liever hiernamaals wilde blijven in het gezelschap zijner vorstelijke vaders dan dat hij met eenige armen inging in het Christelijk hemelrijk!

Zoodra Bonifatius vernam, dat Radbod overleden was, een gebeurtenis, waarmede de Engelsche abdis Bugga hem in een brief zelfs gelukwenschte, schreepte hij zich weer in naar Friesland om er van 719—722 met Willibrord samen te werken. Heel wat heidensche tempels in het veroverde Friezenland werden door hen verwoest, vele Christelijke kerkjes opgericht.

Karel Martel schenkt nu ook in 723 goederen aan

het in den burcht Trecht gelegen klooster, dat onder de hoede stond van Willibrord, n.l. alles wat binnen de muren van dit kasteel lag en eveneens dat wat er onder resorteerde.

Ten Oosten van het Vlie en het Almere waren de Friezen nog onafhankelijk en bedreigden zij de vaart langs den ons bekenden handelsweg naar het Noorden, die vanaf Dorestad, langs den Krommen Rijn naar Trecht en vandaar langs de Vecht, het Almere en den Vliestroom naar Sleswijk en verder naar Skandinavië liep. In 734 werd dit den Franken onduldbaar en zien wij Karel Martel in dat jaar met een vloot verschijnen op de „Bordine”, de Middellzee, die Oostergo en Westergo destijds scheidde. De Friezen verloren den slag en sedert dat oogenblik maakte Friesland tusschen Vlie en Lauwers, dus de tegenwoordige provincie Friesland, deel uit van het Frankrijk. Later zullen wij zien, hoe Karel de Groote de Groninger Ommelanden bij zijn rijk voegde.

De overwinning van Karel Martel had op de beschaving van Friesland een ontzaglijken invloed. Vóór de onderwerping hadden de heldhaftige pogingen der Angelsaksische missionarissen om de Friezen te bekeeren slechts weinig gevolg, zooals het optreden van Radbod duidelijk aantoonde en de uitdrukkelijke vermelding, dat Karel Martel in 734 heidensche tempels bij de Friezen aantrof en deze vernielde en verbrandde.

De tegenstelling tusschen de cultuur in de centra van het Frankische rijk en de beschaving van het Friesland van Radbod, was niet onbelangrijk en weerspiegelt zich o.a. in de organisatie van het muntwezen, dat nog nader ter sprake komt, in de sieraden en in de ceramiek.

De Franken, die van oorsprong zelf barbaren waren, vonden in Gallië de ons uit het Romeinsche tijdperk bekende hooger ontwikkeling en werden daardoor als het ware de opvolgers der Romeinen. Veel ging in die streken door „als van ouds”, ondanks de gewijzigde gezagsverhoudingen.

In Friesland heeft daartegenen het oorspronkelijke karakter der Germaansche cultuur zich veel langer gehand-

haafd, evenals de heidensche godsdienst. Terwijl de Frank reeds den draaischijf kende en pottbakkersovens, werd het Friesche vaatwerk, zooals het zich onder invloed der Angelsaksische immigranten had ontwikkeld, nog uit de hand gevormd en bij open vuur gebakken. In Fresia was alles stellig minder georganiseerd dan in de door de Franken veroverde, voormalige Romeinsche provinciën, maar toch waren de toestanden in het land van Radbod vrij zeker minder primitief dan het gebrek aan uitvoerige berichten allicht doet vermoeden. De in de derde periode van den terpentijd vrij plotseling voor den dag tredende ontwikkeling moet reeds in de tweede periode gerijpt zijn. Ter plaatse komen wij daarop terug.

Echter kunnen wij eerst nà 734 in het Friesche kernland, in de tegenwoordige provincie Friesland, Christelijke kerken, geschreven recht en ontwikkeling van den handel verwachten. Nu krijgen wij ook berichten omtrent deze streek, o.a. in het belangrijke levensbericht van Bonifatius, nog vóór 786, dus niet lang na zijn dood (754) door Willibald geschreven.

In 753 vaart de reeds bejaarde Bonifatius, toen aartsbisschop van Mainz, per schip langs den Rijn naar de Friesche streken aan het Almere, dus langs den noordelijken waterweg. Door het geheele Friesche land trekkende met Eoban, koorbisschop van Trecht en enkele met name genoemde priesters en diakenen, worden duizenden Friezen door hem gedoopt. Aan de oevers van de Bordine, tusschen Ooster- en Westergo slaat hij ten slotte zijn tenten op. Een troep heidensche Friezen, woedend waarschijnlijk over het vernielen van hun dierbare, heidensche heiligdommen, doet in de buurt van Dokkum een aanval op het kamp van Bonifatius, die door hen wordt vermoord. Spoedig daarna werd Dokkum het centrum van het Christendom in deze streken.

3. HANDEL — VERKEER — GOUDRIJKDOM — MUNT- VONDSTEN EN HUNNE HISTORISCHE BETEEKENIS

Vroeger wisten wij om zoo te zeggen meer van den han-

del der Friezen in de tweede terpenperiode dan tegenwoordig. Aan Stavoren, Dokkum, Esonstad, Uitgong en zelfs Wartena werd reeds handel toegekend in een tijd, waarin van eigelijke handelssteden in Nederland nog geen sprake kon zijn.

Het voor zijn tijd (1846) zeer verdienstelijke onderzoek van Mr. Jacob Dirks, voorzitter van het Friesch Genootschap, over den koophandel der Friezen van den vroegsten tijd tot aan den dood van Karel den Groote, dat lang het standaardwerk was voor ons geheele land, is bij nader onderzoek van Dr. Poelman in 1908, gebleken veel te bevatten, dat niet door den beugel kan.

Handelsplaatsen zijn er, zooals wij reeds in het vorige hoofdstuk zagen, in de provincie Friesland eerst te verwachten na 734 en van de oudste, de stad Stavoren, wordt eerst melding gemaakt in de eerste helft der 9e eeuw, toen het St. Odulphus-klooster vanuit Utrecht werd gesticht als Kanunnikkapittel. De Noormannen verbrandden het in 991.

Handelsverkeer bestond er echter in het terpenland reeds in den Romeinschen tijd en de val van het Romeinsche gezag heeft de betrekking met de omgevendende landen niet verbroken. De cultuur van Hoogbeintum en het radstempel-sigillata liet zien, hoe de import van hard gebakken, op den schijf gedraaid vaatwerk vanuit [de Rijn- en Moezelstreken kalm doorging na den Romeinschen tijd en dat ook driehoekige beenen kammen en wellicht ook kralen vandaar werden aangevoerd. De reeds in den Romeinschen tijd bestaande pottbakkerijen, vooral die te Mayen in den Eifel, bleven tijdens het bestuur der Franken doorwerken en ook daarna, zelfs tot de Midden-eeuwen. In hunne producten handhaaft zich de Romeinsche traditie en zoo wordt het begrijpelijk, dat het ruw-wandige vaatwerk der Merovingische en Karolingische Franken zoo sterk herinnert aan de ceramiek uit de Romeinsche legerplaatsen. Daarnaast zien wij dan de meer eigen Merovingisch-Frankische spitsbuikige vazen. Beide soorten treffen wij in Friesland aan als import. Wij willen niet zeggen, dat deze import destijds bijzonder levendig

was, maar de inslag van deze ceramiek in de terpen van de provincie Friesland is grooter dan vroeger vermoed werd.

Ondanks deze relaties met de nu tot het Frankische rijk behorende streken en de nader te bespreken circulatie van Frankische munten, bleef het Friesche kernland in de tweede terpenperiode in vele opzichten behooren tot den noordelijken cultuurkring, evenals dat reeds in den praehistorischen tijd het geval was geweest. De talrijke kruisvormige mantelspelden, die uitsluitend behooren tot dezen kring, waaronder nu ook Engeland valt, maakten dit reeds duidelijk en bij de behandeling van de Germaansche kunstnijverheid uit deze periode zullen de fraaie sieraden uit de zesde en zevende eeuw dit nader bevestigen.

De verwantschap, die er bestond tusschen de naar Friesland uitgetrokken Angelen en Saksen en hunne stamgenooten in Engeland, moet ongetwijfeld het verkeer met laatstgemeld land hebben bevorderd. De in 735 overleden Beda weet reeds te vertellen, dat te Londen een gevangene als slaaf verkocht werd aan een Frieschen koopman. Voor het eigelijke terpenland heeft een dergelijke mededeeling slechts betrekkelijke waarde, omdat deze koopman wel vanuit Dorestad handel kan hebben gedreven. Meer plaatselijke aanwijzingen geven daarentegen de muntvondsten, waarvan de historische beteekenis tot dus verre te weinig is uitgekomen.

De Friesche terpen behooren in dit opzicht tot de rijkste vindplaatsen in Nederland en gelukkig zijn deze vondsten vroeg verzameld. De reeds vermelde Mr. Dirks, die in 1892 overleed, heeft zich gedurende niet minder dan een halve eeuw aan dit werk kunnen wijden ten bate van de verzamelingen van het Leeuwarder museum, dat zich ook later nog mocht verheugen in het bezit van degelijke numismaten, waaronder de te vroeg overleden Servaas Wiggersma.

In Zeeland is eveneens veel verzameld, dat ter vergelijking kan dienen, doch de talrijke te Dorestad gevonden munten zijn helaas niet bijeen gebleven. Meerdere stukken zijn evenwel vermeld in het verdienstelijke, in 1866

verschenen werk betreffende de munten der Frankische en Duitsch-Nederlandsche vorsten, geschreven door den heer van der Chijs, directeur van het Leidsche Munt- en Penningkabinet. De tekst van dit boek is thans verouderd. In het bijzonder is gewenscht een nieuwe behandeling van de oudste, in Nederland geslagen munten van de ateliers te Maastricht en Dorestad. Een in 1870 door Teylers Genootschap uitgeschreven prijsvraag betreffende de munten, die in ons land circuleerden in het Merovingische tijdperk, bleef onbeantwoord. De hier volgende schets wil tot een zekere hoogte in deze lacunes voorzien.

Het meest opvallende verschil met het vorige tijdvak, een verschil, dat in de vondsten van Hoogebeintum niet voldoende tot uiting komt, is de *goudrijksdom* van de tweede terpenperiode. De provincie Friesland leverde slechts twee gouden munten, die geacht kunnen worden in den Romeinschen tijd in den bodem te zijn geraakt. Daarna, tot het begin van den Karolingischen tijd, zijn de munten, die bij de terpenbewoners en elders in ons land circuleeren, plotseling van goud, met uitzondering van het sedert omstreeks 600 in Engeland vervaardigde zilvergeld, de z.g. *Scettas* en enkele laat-Merovingische denariën van hetzelfde metaal. Hoe lang het geld uit den Romeinschen tijd hier nog is blijven circuleeren, is onbekend. Vast staat, dat het in Friesland nog nimmer te zamen is aangetroffen met munten uit een latere periode.

Vanwaar die plotselinge goudrijksdom, die zich niet alleen in het muntenmateriaal, doch weldra ook in de daarmee samenhangende Germaansche kleinkunst doet gelden? Het verschijnsel is algemeen in dezen tijd en de bron is zonder twijfel de buit, die de Germanen behaalden bij hunne tochten naar het steeds zwakker wordende Romeinsche rijk, vooral ook in het Oosten. De historie weet, dat juist in dezen tijd verschillende der te Konstantinopel (Byzantium) zetelende Oost-Romeinsche keizers een schatting betaalden aan de Goten, die langs den Donau woonden en aan de Hunnen.

In 447 was tijdens de regeering van Theodosius II de

schatting gestegen tot een zeer hoog bedrag in goud en keizer Leo I (457—474) werd gedwongen om deze betalingen te continueeren. Uit de handen der Goten ging een groot deel van dit goudgeld over in handen van verwante Germaansche stammen in het Noorden en Westen van Europa, zooals dit blijkt uit een reeks van vondsten, die den weg van Konstantinopel naar de Oostzee en elders uitstippelen. Een bij Dortmund ontgraven kruik bevatte niet minder dan 400 van die gouden solidi; terwijl er in Skandinavië met elkaar een 500-tal gevonden zijn en er ook in Engeland en Frankrijk vele in omloop kwamen. Niet alleen in Byzantium, maar ook in het West-Romeinsche gebied zal menig goudstuk in handen van de schattende en plunderende Germanen gevallen zijn, zooals de op deze munten soms aangeduide plaats van vervaardiging doet vermoeden.

Zoo wordt het begrijpelijk, dat er in de provincie Friesland reeds 53 van deze laat-Romeinsche en Byzantijsche gouden munten gevonden zijn, n.l. 46 solidi en 7 trientes (derde deel van een solidus). Soms kwamen zij stuksgewijs voor den dag, soms bij tweeën tegelijk. Treffend vooral is het dat er in 1925 in een terp bij Harlingen (Midlum) 13 van deze solidi voor den dag kwamen, waarbij niet minder dan acht stuks van voormelden keizer Leo I (Pl. XXXV 2). Bij de goudvondst in de terp van *W i e u w e r d* bevonden zich zeven solidi, die evenals de begeleidende Merovingisch-Frankische gouden munten als sieraden gedragen waren.

Het langdurig verblijf in den bodem heeft aan dit goudgeld niet het minste kwaad gedaan en gemakkelijk laten zich de namen der keizers aflezen. De in Friesland gevonden reeks loopt van Valens (364—378) tot en met Heraclius (610—641). Justinianus (527—565) is vertegenwoordigd met 9 solidi en 2 trientes. Keizer Leo I (457—474) met 10 stuks. Van de voormelde solidi is het meerendeel geslagen in Oost-Romeinsche muntplaatsen (Pl. XXXV 1—3. XXXIX 9).

Voorals in de 6e en 7e eeuw moet dit goudgeld hier een rol hebben gespeeld, naast de min of meer gelijktijdig

door de Merovingische Franken geslagen munten, die eveneens van goud waren vervaardigd. De belangrijke vondst in de terp van Wieuwerd, een dorpje in Westergo, ten Z. van Leeuwarden, geeft daarvan een goeden indruk. Deze schat, die in het midden of de tweede helft der 7e eeuw in een ruwe pot geborgen werd begraven, bestond uit 39 gouden, als sieraden gedragen voorwerpen, o.a. een 29-tal geëncadreerde of van een aangesoldeerd lusje voorziene munten. Een achttal daarvan behooren, gelijk vermeld, tot de groep der Byzantijsche solidi. Een Anastasius (491—518) is de oudste, een van Heraclius en van Heraclius Constantinus (612—640) de jongste. Dergelijke Byzantiijnen waren dus nog in de zevende eeuw in het bezit van een voornamen Fries. De elders gevonden solidi met beeltenissen van voorgangers van keizer Anastasius, die in de vondst van Wieuwerd ontbreken, zullen wel reeds in de 6e eeuw Friesland bereikt hebben.

De munten van Wieuwerd waren alle als sieraden gedragen en bij vele van de voormelde, in andere terpen gevonden solidi was dit eveneens het geval, blijkens het daaraan gesoldeerde oog, waarmede zij aan een halsnoer konden hangen. Soms is het oogje verdwenen en zijn alleen de sporen van aanhechting overgebleven. Als de nood aan den man kwam, moest het sieraad weer als munt circuleeren!

De eigen muntslag van de Germanen bewijst ten overvloede, dat het goudgeld niet uitsluitend als sieraad diende en dat zij wel degelijk behoefte hadden aan geld als zoodanig. Ook in Friesland heeft het *G e r m a a n s c h e g o u d g e l d* naast het zoo juist genoemde laat-Romeinsche en Byzantijsche numerair een grooten rol vervuld. De in het Frankrijk geslagen Merovingische munt treedt daarbij bijzonder op den voorgrond.

In de provincie Friesland zijn niet minder dan 143 Merovingisch-Frankische en daarmede verwante Germaansche gouden munten gevonden, een aantal, dat grooter is dan dat van de terecht beroemde vondsten-

in de provincie Zeeland. Een deel bestaat uit moeilijk te lokaliseeren barbaarsche naslagen van Byzantijnsche en Merovingsche munten. Sommige soorten daarvan, die vooral uit Friesland bekend zijn, worden door vele numismaten als Friesch werk beschouwd. Voor het grootste deel (129) zijn die goudstukjes derde deelen van een solidus, z.g. „tiers de sol” of „trientes”. Vele werden stuksgewijs uit de terpen ontgraven, in tegenstelling met de gewoonlijk groepsgewijs voorkomende zilveren denariën uit den Karolingischen tijd, die dan ook elk voor zich veel minder waard waren. Toch zijn er ook van dit goudgeld dépôts van meerdere exemplaren bekend. Zoo bevatte de schat van Wieuwerd een twintigtal Merovingers, waaronder meerdere solidi, doch deze als sieraden gebezigde gouden munten kunnen niet gerekend worden tot de eigelijke muntvondsten. Wel daarentegen twee in het jaar 1876 afzonderlijk te Dronrijp, ten W. van Leeuwarden, voor den dag gekomen dépôts. De eerste, die reeds bekend gemaakt is, bevatte niet minder dan 28 gouden trientes, de tweede 14 stuks (Pl. XXXVI). Deze laatste vondst is nog niet behoorlijk gepubliceerd en zelfs in numismatische kringen vrijwel onbekend gebleven. Beide berusten in het Friesch Museum.

Terwijl de schat van Wieuwerd nog tot het midden der 7e eeuw te rekenen is, geven de dépôts van Dronrijp een indruk van het in Friesland in de eerste helft of het midden der 8e eeuw circuleerende geld en tevens van de welgesteldheid van Friesland. Dit zoo alom in de terpen vertegenwoordigde Merovingische goudgeld kan kwalijk uitsluitend als buit, d.i. als oorlogswinst beschouwd worden, al was ook oorspronkelijk na den val van het Romeinsche gezag veel goud als buit of schatting onder de Germanen verspreid.

Evenals in de Romeinsche munten van de eerste periode hebben wij in dit latere goudgeld in de eerste plaats te zien duidelijke symptomen van handelsverkeer, die ons alleen door deze vondsten, met lokale detaillieering, bekend worden. Dit is de groote verdienste van deze muntvondsten.

Ook giften brachten soms geld in omloop. De Fran-
kische gezanten, die bij Aldgils de uitlevering van den
zendeling Wilfried kwamen vragen in het jaar 677, boden,
behalve beloften, ook solidi aan; en met den reeds ver-
melden brief, waarin zij zich verheugde over het over-
lijden van Radbod, zond de abdis Bugga uit Kent, in
Engeland, aan Bonifatius omstreeks 720 n.C. vijftig
solidi. Daar Bonifatius met Willibrord in Friesland werkte
is het niet onwaarschijnlijk, dat dit geld hem daar be-
reikte. Overigens behoeft bij deze „solidi” niet bepaald
gedacht te worden aan evenzoovele gouden muntstuk-
ken, daar de solidus ook een rekenmunt was en de ver-
melding van een aantal solidi dus gebezigd kan zijn in
den zin van een zeker bedrag aan geld, zonder dat daar-
mede vaststaat uit welke geldstukken het bestond.

Het is de moeite waard een oogenblik stil te staan bij
de interessante ontwikkeling van het muntwezen in het
Frankische rijk. Al ware het maar omdat onze oudste
Nederlandsche munthuizen, n.l. die van Maastricht en
Dorestad, waarvan vooral het laatste in de geschiedenis
van Friesland een niet te miskennen rol speelt, Fran-
kische munthuizen waren. Daarbij komt, dat een groot
gedeelte van het goudgeld, dat, zooals wij zagen in de
tweede periode in de provincie Friesland circuleerde, uit
verschillende Frankische munthuizen afkomstig is en
een ander deel, dat door enkele gezaghebbende numis-
maten beschouwd wordt als het werk van inheemsche
Friesche muntmeesters, het product is van een soortge-
lijke ontwikkeling als bij het Frankische muntwezen is
waar te nemen. Een ontwikkeling, die alleen bij de Fran-
ken nauwkeurig is na te gaan. Reeds het belangrijke en
nader te behandelen vraagstuk of de bekende gouden
trientes uit den Merovingischen tijd met het opschrift:
„A u d u l f u s - F r i s i a” ons bekend maken met een
overigens onbekenden Frieschen vorst, hangt geheel
samen met de geschiedenis van de Frankische munt.

De Franken hebben geen nieuw muntstelsel uitgevon-
den en evenmin, zooals reeds opgemerkt, een geheel

nieuwe cultuur tot stand gebracht. Zij aanvaardden de munt, die in Gallië, d.i. vooral het tegenwoordige Frankrijk, en in de voormalige Romeinsche provincie Germania geslagen was. Verschillende munthuizen, die tot dusverre munten met de beeltenissen van Romeinsche keizers hadden geslagen, bleven doorwerken en het ging hier eenigszins als bij ons na de afzwering van het Spaansche gezag in 1580, toen de Staten van Friesland en elders aanvankelijk hunne daalders bleven tooien met het borstbeeld van koning Filips van Spanje, wiens rechten evenwel slechts in schijn werden geëerbiedigd. Heele reeksen fraai bewerkte Frankische munten met de buste en titels van Byzantijsche keizers: van Tiberius Constantinus (577—582), Justinus II, Mauritius Tiberius en zelfs nog van Heraclius (610—641) verlieten de munthuizen van Marseille, Arles, enz., die reeds uit den Romeinschen tijd bekend zijn en waar blijkbaar soms het oude personeel is blijven doorwerken. Dergelijke munten drongen zelfs tot de terpen door. Enkele zijn zeldzaam, o.a. de gouden solidus met naam van Tiberius Constantinus, geslagen te Arles, uit de schat van Wieuwerd, een unicum, dat ook de algemeene numismatische beteekenis van deze vondst in het licht stelt.

Théodebert I (534—548), koning van Austrasia, was de eerste Merovinger, die na een overwinning in 539 munten liet voorzien met zijn eigen naam, zooals een in Friesland gevonden tiers de sol kan bewijzen (Pl. XXXV 9). Overigens zijn munten met namen van Merovingsche vorsten zeldzaam. Chlotachar II (613—622) vormt een uitzondering en de vondst van Wieuwerd heeft van dezen vorst een schitterende reeks van 10 solidi en 1 triens, alle geslagen te Marseille. In Friesland zijn zij als sieraden gedragen.

Met deze soorten is het beste genoemd, wat de munt in Frankrijk in het Merovingische tijdperk opleverde als voortzetting van Romeinsche techniek en traditie, vooral in het Zuiden van dit land.

De decentralisatie van het muntwezen was groot en meer noordelijk werkten de in dezen tijd als paddestoelen

verrijzende munthuizen veel barbaarscher en ondanks een zekere algemeene lijn wat gehalte en gewicht betreft en een uniform cachet, krijgen we een zeldzame variëteit van typen. Geslachten van numismaten, vooral Franschen en Belgen hebben zich met het determineeren van deze aardige gouden Merovingische munten, die bijna nooit geheel gelijk zijn, onledig gehouden. De variatie uit zich overigens niet in een rijkdom van oorspronkelijke voorstellingen. In dit opzicht staat de Angelsaksische sceatta-groep stellig hooger, ook uit een oogpunt van kunst.

Een groote, in Friesland veel verspreide groep, bestaat uit z.g. *barbaarsche naslagen* van de Byzantijsche munten der keizers Justinus en Justinianus (527—565) en in mindere mate ook van die van Anastasius (491—518) (Pl. XXXV 4, 6, 7), waarvan de origineelen hier, zooals wij zagen, ook voorkomen. Deze barbaarsche naslagen hebben vooral in de tweede helft der 6e en in de 7e eeuw gecirculeerd. Of zij tendeel in Friesland zelf vervaardigd zijn, zooals gezaghebbende numismaten aannemen, komt nader ter sprake. Deze groep van anonieme copieën vertegenwoordigt een stadium in de ontwikkeling van het muntwezen der Germanen, dat zich niet alleen bij de Franken, maar stellig ook bij de Angelsaksen in Engeland voordoet en, zooals gezegd, wellicht ook bij de Friezen. De lokaliseering van afzonderlijke exemplaren is meestal ondoenlijk omdat bepaalde nationale kenmerken in dit stadium nog ontbreken en het gaat om nabootsingen van Byzantijsche munten, die, zooals wij zagen, in alle Germaansche landen in omloop waren. Toch zit ook in deze groote groep wel eenige schakeering, die samenhangt met de verschillende technische en aesthetische ontwikkeling van respectievelijk de streken en stammen waar en waardoor deze naslagen vervaardigd zijn. Men krijgt b.v. den indruk, dat de Frank zich nauwkeuriger hield aan zijn voorbeeld dan de Angelsaks in Engeland.

Ondanks de bezwaren, die de indeeling van deze groep oplevert, is het niet twijfelachtig, dat een groot gedeelte

der in Frankrijk, België en Friesland gevonden naslagen van Byzantijsche gouden munten in het Frankenrijk vervaardigd zijn, want de door plaatsnamen gekenmerkte Frankische munt uit een volgend stadium is er rechtstreeks uit af te leiden.

Aan valsche munt is hier niet te denken. De makers waren nog niet in staat om zelf een muntbeeld te ontwerpen en probeerden daarom zoo goed en zoo kwaad als het ging om de gangbare stukken na te volgen. Allerlei graden van verbastering komen voor. Dat de makers werkelijk te goeder trouw waren, bewijzen soms de onbeholpen pogingen om aan de namaak een eigen cachet te geven. Op een munt van Keulen is b.v. het begin van den keizersnaam Justinianus vervangen door Colonia (Keulen) en de rest, n.l. ANUS PPAUG bewaard gebleven. Iets dergelijks vertoont een tiers de sol, die wel eens, maar zonder voldoende gronden, aan Friesland wordt toegekend. Achter den naam van den keizer Anastasius I (491—518) is toegevoegd F r i s (Afb. 8, 1). Meer houvast geeft de een verder stadium vertegenwoordigende groote groep van Merovingisch goudgeld, die zich uit de vorige ontwikkelde en waarop een plaatsnaam en de naam van een muntmeester voorkomen. Hier is het eindelijk gelukt een eigen Frankisch munttype te creëren, dat overigens door de min of meer barbaarsche buste op de voorzijde nog geheel herinnert aan de Byzantijsche voorbeelden. Die buste handhaaft zich tot op de laatste Merovingische munten. Rondom de buste staat geen naam van een vorst, zooals dat bij de Romeinsche en Byzantijsche munten het geval was, maar de naam van de plaats, gevolgd door het woord „f i t” (gemaakt), dus van een plaats waar de munt geslagen werd. Op de keerzijde is het gevleugelde Victoria-figuurtje, nog voorkomende op de barbaarsche naslagen, meestal vervangen door een kruis, waaromheen staat de naam van een monetarius of muntmeester (Pl. XXXV 10—19). De positie van deze m u n t m e e s t e r s, die wij verder op ook te Maastricht en Dorestad zullen aantreffen, eischt eenige toelichting. De Fransche numismaten zijn van oordeel, dat er nauw verband bestond tusschen

het slaan van hunne munten en het innen van belastingen: als tolgelden, enz. De muntmeesters waren dan niet zoozeer de vervaardigers van de munten als wel de hoofden van het bedrijf, dat zij min of meer als pachters uitoefenden, met zekere officieele verplichtingen en met verlot van het openbaar gezag, meestal van den vorst.

Deze stedelijke munt is dus het product van bepaalde door muntmeesters geëxploiteerde munthuizen, waarvan er in ons land, gelijk gemeld, twee hebben gewerkt, n.l. te Maastricht en Dorestad.

De lijst der door de munten bekende munthuizen en der verschillende daaraan verbonden muntmeesters, alle gevestigd binnen de grenzen van het Frankische imperium in den tijd der Merovingische vorsten, beslaat in een recent werk niet minder dan tachtig bladzijden! Meerdere munten van deze groep kwamen door het handelsverkeer in Friesche handen. Weliswaar worden de Friezen eerst in een oorkonde van het jaar 753 genoemd onder degenen, die de markt te St. Denis bij Parijs bezochten, maar die handel moet zich reeds eerder ontwikkeld hebben. Bij de terpenmunten zijn o.a. vertegenwoordigd de munthuizen van Juillénay (Côte d'Or), Lyon, Marsal (Elzas-Lotharingen), Metz, Trier, Viviers, Parijs. Voorts Keulen en Mainz in de betrekkelijk late vondsten van Dronrijp, waarbij vele verbasterde munten van stedelijk type, die wellicht in Friesland zelf of aan den Rijn in Duitschland vervaardigd zijn.

In Friesland zijn de producten der dichtst bij gelegen ateliers van Dorestad en Maastricht uiteraard het best vertegenwoordigd. Het munthuis van Maastricht, het oudste in ons land, heeft een prachtige reeks Merovingische muntjes geleverd onder leiding van niet minder dan elf verschillende muntmeesters, waarvan Trase-mundus vermoedelijk reeds in het einde der 6e eeuw de eerste stukken sloeg. Maastricht moet blijkens het peil van deze munten wel behoord hebben tot de in beschaving hoog staande steden van het Frankische rijk. In de provincie Friesland zijn er zes Merovingische munten

van Maastricht (Pl. XXXV 14—16) voor den dag gekomen, n.l. van de muntmeesters Trasemundus en Rimoaldus één, van Domaricus en Ansoaldo twee. De jongste soorten ontbreken. Een verklaring daarvoor levert de omstandigheid, dat in den tijd, waarin Maastricht zijn laatste Merovingische goudmunt sloeg, het nog dichter bij het terpenland gelegen Dorestad bijzonder op den voorgrond begon te treden, niet alleen als muntplaats, maar ook als handelsplaats. Het atelier van Dorestad is in de provincie Friesland van alle Frankische ateliers het rijkst vertegenwoordigd, met elf goudstukjes, waarbij één van den eersten muntmeester Rimoaldus, een unicum (Pl. XXXV 17) hier te lande, en tien van Madelinus, stukken, die de relatiën tusschen het terpenland en Dorestad, het centrum van den koophandel in Noord-Nederland, wel heel duidelijk maken.

De Dorestad-munten werpen ook licht op de politieke verhouding tusschen Friezen en Franken en bepalen mede den tijd, waarin de handel van Duurstede begon op te komen. Het type van deze muntjes en de geschiedenis van dit atelier, bewijzen, dat deze muntslag samenhangt met de voortschrijding van het Frankische gezag in de richting van onze groote rivieren, den strijd om het bezit van de monden van den Rijn, die boven reeds werd geschetst. Zoolang de Friezen den Rijn beheerschten, kon de Frankische handel in het achterland niet tot bloei komen. Zoodra had niet Pippijn zich in 689 meester gemaakt van „Fresia citerior” met Dorestad, of wij zien de Franken een poging wagen om te Dorestad een munthuis op te richten ten behoeve van den daar, op een punt waar tal van handelswegen samen kwamen, ontluikenden handel. Die poging ging uit van het naastbij gelegen atelier van Maastricht en de oudste munt van Dorestad vertoont dan ook geheel het beeld van een Maastrichtsche tiers de sol van den muntmeester Rimoaldus, wiens naam zelfs, hoewel gebrekkig, op de keerzijde voorkomt. Op de voorzijde is het „Triecto fit” der Maastrichtsche munten vervangen door „Dorestate” in duidelijk en fraai lettertype (Pl. XXXV 16, 17). De muntmeester

Rimoaldus of zijn technisch personeel zal naar Dorestad verhuisd zijn, zooals het in dezen tijd meer geschiedde dat een monetarius verhuisde van de eene plaats naar de andere.

De eerste muntslag te Dorestad was echter van korten duur, doordat deze plaats weer in Friesche handen kwam tot kort na den dood van Radbod in 719. Toen, na de herovering door de Franken, ging opnieuw een muntmeester van Maastricht naar Dorestad, n.l. Madelinus, wiens Dorestadtypen (Pl. XXXV 18, 19) behooren tot de meest voorkomende Merovingische munten, in overeenstemming met de groote vlucht, die de handel aldaar nam sedert het blijvend herstel van het Frankische bestuur. Op den duur werd het gehalte en type van deze Madelinusmunt steeds slechter, als gevolg van verschillende oorzaken, o.a. het schaarscher worden van goud, hetgeen omstreeks 755 onder Pippijn den Jongere, in het algemeen leidde tot invoering van zilveren denariën. Enkele van de meest verworpen typen zijn wellicht naslagen, waarvoor de muntmeester van Dorestad niet aansprakelijk kan worden gesteld.

Aldus ontwikkelde het Frankische muntwezen zich tot het einde van de tweede terpenperiode, wat ons land betreft in nauwen samenhang met den strijd tusschen Friezen en Franken.

Duidelijk werd reeds welk een bijzonder gewichtige beteekenis de numismatiek in deze periode heeft voor de geschiedenis van ons land. Voor de dateering van de opkomst van Dorestad als handelsplaats en van hare relatien met de terpenbewoners leverden de munten van het in die plaats gevestigde atelier uitnemende gegevens en de beantwoording van de vraag of ook Utrecht vroegtijdige beteekenis gehad heeft voor den handel hangt voor een goed deel af van de localiseering van het munthuis, dat een bepaalde groep van gouden muntjes van Merovingisch type heeft geslagen.

Op de numismatische kant van dit interessante en boven reeds aangeroerde vraagstuk willen wij hier nog even ingaan, want ook voor de beoordeeling der toen-

malige toestanden in de tegenwoordige provincie Friesland is het van belang te weten of Utrecht, dat zoo lang in Friesche handen was, reeds vóór Dorestad een handelscentrum is geweest. Dat het dit later werd, na den val van Dorestad, is niet twijfelachtig. De hier bedoelde muntjes dragen den naam van den ons reeds uit Dorestad bekenden muntmeester Madelinus en de inscriptie *Triecto fit*, die ook voorkomt op talrijke munten van andere muntmeesters, die tegenwoordig algemeen aan Maastricht worden toegekend, geheel in overeenstemming met de lokale verspreiding en stylistische ontwikkeling van bepaalde Frankische monetaire typen. In de dagen van Prof. van der Chijs werden ook deze Maastrichtsche munten bij voorkeur beschouwd als producten van een te Utrecht verondersteld munthuis. De Madelinus-soort is de eenige, waarvan Utrecht nu nog wel eens als plaats van vervaardiging wordt genoemd. Het heet dan, dat dit Utrecht, destijds nog Trecht — Trajectum ad Rhenum— geheeten, tot het midden der 8e eeuw groote beteekenis had als handelsplaats en dat het omstreeks 750 door den vrij plotseling opgekomen handel van Dorestad zou zijn overvleugeld. Het munthuis van Madelinus zou toen van Utrecht naar Dorestad verhuisd zijn. Wij zagen reeds, dat de door Madelinus te Dorestad geslagen munten over het algemeen vóór 750 geslagen moeten zijn en dat zelfs ongetwijfeld reeds vóór Madelinus een muntmeester van Maastricht naar Dorestad verhuisde. Er is dus geen reden om aan te nemen, dat het munthuis van Dorestad oorspronkelijk te Utrecht gevestigd was. Daarbij komt, dat munten van het Madelinus-type geslagen zijn in verschillende aan de Maas in België gelegen munthuizen als Namen, Dinant en Huy en het zou vreemd zijn, dat deze stijl het eveneens aan de Maas gelegen Maastricht (Trajectum ad Mosam) zou hebben overgesprongen om veel verder noordelijk op te duiken in Utrecht, waarvan nog steeds bewezen moet worden, dat daar in dezen tijd een munthuis gevestigd was, terwijl dit van Maastricht vaststaat en bovendien de inscriptie „Triecto fit” door

tal van daar wonende muntmeesters is gebezigd ter aanduiding van de plaats waar hun munthuis was gevestigd. Er blijft inderdaad voor Utrecht als vroegtijdig handelscentrum weinig meer te zeggen over. Vooral nu de historici het er over eens zijn geworden, dat met den tol van Trajectum, genoemd in een acte van het jaar 779 naast den tol van Dorestad, bedoeld is de tol van Maastricht.

Zeer overtuigend zijn in dit opzicht ook de muntvondsten. Noch in de provincie Zeeland, noch in de provincie Friesland is tot dusverre ook maar één munt van de Madelinus-Triecto-fit-soort gevonden. Die van Dorestad circuleerden er overvloedig. Waren de eerstgemelde in een door handel bloeiend Utrecht gemunt, dan zou dit ongetwijfeld in de muntvondsten tot uiting zijn gekomen. Het gaat hier immers om dezelfde handelsrelatiën, die eerst te Utrecht, daarna in het nabij gelegen Dorestad gevestigd zouden zijn. De groote beteekenis, die Utrecht ongetwijfeld reeds vroeg had, ontleende het niet aan den handel, maar aan de centralisatie aldaar van het kerkelijk gezag en van de missie, die de heidensche Friezen moest bekeeren. Blijkens de vermelding in het Itinerarium van Antoninus (4e eeuw) moet het reeds in den Romeinschen tijd bestaan hebben.

Na deze uitweiding ter besluiting van het overzicht van het Merovingisch-Frankische muntwezen, in verband met de Friesche muntvondsten en de handelsrelatiën der terpenbewoners, komt nog even aan de orde de vraag of de Friezen zelf in de tweede terpenperiode munten hebben geslagen. Voorop mag gesteld worden, dat de gezaghebbende numismaten Engel en Serrure in het 1ste deel van hun in 1891 verschenen „*Traité de numismatique du Moyen-Age*” een afzonderlijk hoofdstuk hebben gewijd aan den muntslag der Friezen in het bedoelde tijdperk, waarvoor vooral de werken van van der Chijs en Mr. Dirks het noodige materiaal verschaften.

Twee groepen van het tevoren behandelde goudgeld uit den Merovingischen tijd komen gedeeltelijk in aanmerking voor toekenning aan de Friezen. Eerstens de barbaarsche naslagen van Byzantijnsch goudgeld en ten

tweede de over het algemeen iets jongere naslagen van het uit bepaalde Frankische munthuizen afkomstige numerair. Wij zagen reeds, dat zoowel de origineele voorbeelden als de naslagen in de provincie Friesland hebben gecirculeerd. Bij de eerste groep vallen op een reeks imitaties van trientes (een derde solidus) van den keizer Justinianus (527—565) waarbij de haarvlecht van de keizerlijke buste allerdwaast meer dan éénmaal is aangebracht, zoowel bij wijze van letter, tusschen het onbegrepenrandschrift, als op de keerzijde naast het verworden Victoria-figuurtje (Pl. XXXV 7, afb. 8 : 4—6). Op het herhaald voorkomen van dit type in de Friesche muntvondsten berust nu de toeschrijving van deze naslagen aan de Friezen. Het is stellig niet uitgesloten, dat de Friezen het tot dit stadium van monetaire ontwikkeling hebben gebracht. Volledige zekerheid dienaangaande zal echter wel nooit te bereiken zijn, omdat een volgend stadium ervan niet is bereikt en er bijgevolg geen met zekerheid aan de Friezen toe te kennen munten bestaan, die licht kunnen verspreiden omtrent de voorafgaande ontwikkeling. Daarbij komt, dat de verdwaalde haarlok (*boucle perdue*) ook bij stellig in Frankrijk geslagen tiers de sol wordt aangetroffen.

Dezelfde onzekerheid geldt voor de herhaaldelijk, speciaal in Friesland opgedolven en aan de Friezen toegekende soorten van de tweede groep, o.a. die met een zeer verworden kop op de voorzijde en op de keerzijde een muntbeeld, dat doet denken aan tiers de sol van Lyon of mogelijk van Chalon-sur-Saône (Pl. XXXVI 5, 6, 11).

Van grooter belang voor de kennis van het Friesche muntwezen is het feit, dat de eerste muntvondst van Dronrijp, behalve meerdere verbasteringen van het Lyonsche type, een massief gouden staaf bevatte, die niet minder dan 45,5 gram weegt en waarvan kennelijk een stuk is afgekapt. Voorts een in 5 stukken gesloopte gouden gordelklamp (Pl. XXXVI). Dit herinnert aan de oudere muntlooze periode, waarin de Germanen goud in ringvorm als betaalmiddel plachten te bezigen. Ringen, waarvan zoo noodig een gedeelte afgekapt werd. Een

tweetal ongemunte gouden schijfjes, slechts gekenmerkt door enkele, onregelmatige knobbeltjes, eveneens tot voormelde vondst behoorende, kunnen van afgekapte deelen van den staaf vervaardigd zijn als een primitief soort geld (Pl. XXXVI 7, 8). Bij Nietap in Drente werd bij tiers de sol een dergelijk schijfje gevonden, terwijl een vierde weer uit Friesland kwam.

Op veel hooger peil dan de naslagen staan twee veel besproken en reeds terloops genoemde tiers de sol, die eveneens door sommige numismaten aan Friesland worden toegekend. De eene draagt het opschrift: D N A N A S T A S I U S F R I S . , de andere vertoont het bekende Merovingisch-Frankische type en de randschriften: AUDULFUS FRISIA-VICTURIA AUDULFO (Afb. 8:1, 2). Eén exemplaar berust te Parijs, twee andere uit de vondst van Escharen in Brabant bezit het Haagsche Munt-en Penningkabinet.

Afb. 8 : 3—6 in Friesland gevonden en aan de Friezen toegekende gouden muntjes (blz. 167)

De stijl is zoo goed, dat het kwalijk is aan te nemen, dat een Fries er de maker van was. Ware Friesland in staat geweest een dergelijke munt te leveren, dan zou het daar zeker niet bij gebleven zijn. Het munt-type is in stijl verwant aan de munten van Chlotarius II en moet dus omstreeks de eerste helft der 7e eeuw geslagen zijn. Sommigen denken aan een Frieschen vorst Audulfus, die dan een voorganger van Aldgils zou moeten zijn, doch stellen de vervaardiging op rekening van een Frankischen werkman. Anderen willen van Friesland niet weten en kennen deze interessante munten toe aan den civitas

Tricassium bij Parijs, waarvan Troyes de hoofdplaats was. Voorloopig lijkt deze laatste opvatting, de meening van den heer Prou, een der beste kenners van het Merovingische goudgeld, ons het meest aannemelijk. Met een oorspronkelijk Friesch munttype hebben wij in elk geval niet te doen, want de hier bedoelde goud-stukjes passen geheel in het kader der in het Frankrijk geslagen munten. Op de keerzijde staat zelfs een kruis, waaraan de letters alpha en omega hangen, christelijke symbolen, die men zich kwalijk kan denken bij een voorvader van Radbod.

De groote numismatische rijkdom en verscheidenheid der tweede terpenperiode is met de boven behandelde laat-Romeinsche, Byzantijsche, Frankische en wellicht ten deele Friesche groepen nog niet uitgeput. Geheel aan het slot van dit tijdperk verrassen ons drie groote muntvondsten uit de provincie Friesland, die uitsluitend bestonden uit kleine, tamelijk dikke *zilveren* muntjes, ter grootte ongeveer van een tiers de sol. Het zijn de vermaarde *s c e a t t a v o n d s t e n* van Hallum, Franeker en Terwispel, respectievelijk met 223, 410 en 161 exemplaren. Laatstgenoemde plaats ligt ten Z. van Drachten, buiten het terpengebied.

De tegenstelling met de zoo juist behandelde vondsten van goudgeld is in alle opzichten treffend: het groote aantal, het andere materiaal en vooral de geheel afwijkende muntbeelden. Het betreft hier dan ook munten, die in een ander land vervaardigd zijn, de zeer eigen producten van de Angelsaksische cultuur in Engeland, waar het muntwezen, na een beginstadium, dat in vele punten overeenstemming vertoont met de aanvankelijke ontwikkeling van de munt der Franken, een geheel eigen richting heeft ingeslagen, waarbij het zeer oorspronkelijke karakter van de Angelsaksische kunstzin, dat zich reeds uitte in de versiering der 4e en 5e eeuwsche urnen, leidde tot de vervaardiging van zeer karakteristieke en fraaie munten. Het type der aanvankelijk nagebootste Romeinsche en Merovingisch-Frankische munten is er gemeenlijk niet meer of nauwelijks in te herkennen (Pl. XXXVII 1—6).

De sceatta-aanmunting valt in Engeland, globaal genomen, tusschen 600 en 760 n. C. Mogelijk is de uitgifte iets eerder te stellen, een punt, dat voor ons van minder belang is nu bij de Friesche vondsten de late soorten de bovenhand hebben. Voor de tijdsbepaling van deze dépôts is nog van belang, dat onder de voor de Hallumer en Franeker vondst opgegeven getallen eenige late Merovingisch-Frankische zilveren muntjes begrepen zijn (Pl. XXXVII 7—12). Deze laatsten zijn niet in Engeland, maar op het vasteland geslagen en doen het in den grond raken van onze vondsten stellen omstreeks in het tweede kwartaal der achtste eeuw. De bepaling van dit tijdstip is van belang bij de beoordeeling der historische beteekenis der vondsten. Zij illustreeren in het bijzonder de handelsrelatiën van de Friezen met Engeland, waarvan ook Beda gewag maakte en vallen in een tijd, waarin Angelsaksische geloofspredikers als Bonifatius, vanaf het vaste land, door middel van correspondentie en het zenden van door boden overgebrachte pakketten, inhoudende geld, handschriften en kleine geschenken, in levendig verkeer stonden met de kloosters en kerkelijke autoriteiten in Engeland.

Dat vooral de handelsverbindingen met Engeland een voorname rol speelden bij de verspreiding der sceatta's in ons land, toont het feit, dat deze aldaar tot dusverre vrijwel uitsluitend bekend zijn uit Zeeland, Dorestad en de provincie Friesland. De handel op Engeland volgde toen vanaf de Rijnstreken een weg, die liep over Dorestad naar Zeeland, waar speciaal bij Domburg vele sceatta's zijn gevonden en reeds in den Romeinschen tijd door een Britschen importeur van aardewerk een geloftesteen is opgericht voor de godin Nehalennia uit dankbaarheid voor de behouden overkomst van zijn koopwaar.

Bij Dorestad takte zich af de waterweg naar het Noorden, waarlangs o.a. de provincie Friesland bereikt werd en ten slotte Skandinavië en het is opmerkelijk dat de oudste munten van Skandinavië (Birka) navolgingen zijn van een munt van Dorestad en een in Friesland veel voorkomend sceatta-type (Pl. XXXVII 3, 4). Het is overigens

geenszins uitgesloten en zelfs niet onwaarschijnlijk, dat de Friesche sceatta-vondsten, althans voor een deel, rechtstreeks uit Engeland in het terpenland kwamen. De op het strand bij Domburg meerendeels stuks-gewijs gevonden sceatta's leveren met elkaar toch een eenigszins ander beeld van de verhouding tot Engeland dan de Friesche vondsten. Bovendien zullen wij in een volgend hoofdstuk kennis maken met andere getuigen van nauwe relatiën tusschen Engeland en de terpenbewoners.

Hoewel Engeland onbetwist het land is, waar het sceatta-type ontstaan is en zich verder ontwikkelde, zijn er schrijvers, die het waarschijnlijk achten, dat enkele typen — men kent uit Engeland reeds een vijftigtal — in ons land vervaardigd zijn, speciaal te Dorestad. Sterke argumenten zijn daarvoor tot dusverre niet aangevoerd en er kan op gewezen worden, dat er in het tweede kwart der 8e eeuw te Dorestad een Frankisch munthuis werkte, waarvan de Madelinus-munten een geheel Frankisch karakter vertoonen. Sceatta's hebben slechts bij uitzondering een aanduiding van de plaats van vervaardiging. Van belang is het dan ook, dat bij de vondst van Hallum een te Londen (Lundonia) geslagen sceatta voortkomt (Pl XXXVII 1), die omtrent de herkomst uit Engeland geen twijfel overlaat. Enkele typen kunnen hier te lande zijn nagevolgd.

4. GERMAANSCH SIERKUNST

De Romeinsche inbezitneming van de Rijnstreken en de groote export van allerlei voortbrengselen van de Romeinsche en provinciaal-Romeinsche industrie naar de door vrije Germanen bewoonde landen, was niet bevorderlijk voor de ontwikkeling van de Germaansche volkskunst. Na het einde van de 4e eeuw en hier en daar reeds in die eeuw komen echter overal in de Germaansche landen versierde gebruiksvoorwerpen voor den dag, die een eigen Germaansch karakter dragen en spreken van een renaissance van de inheemsche volkskunst, die in het praehistorische tijdperk perioden van bloei had gekend.

De eerste voorwerpen van dien aard in de provincie Friesland behooren bij de cultuur van Hoogebeintum en

werden o.a. in de grafvelden der Angelsaksische immigranten gevonden op reeds besproken skeletten van menschen uit het midden en de tweede helft der 5e eeuw. Het zijn de, reeds in ander verband besproken, gegoten kruisvormige mantelspelden van brons, waarvan de voet den vorm heeft van een phantastischen dierkop met breeden snuit en twee knobbels als oogen (Pl. XXXII 1—5). Enkele vroege vormen, in andere terpen gevonden, mogen nog tot de eerste helft der 5e eeuw gerekend worden. Voorts beenen haarkammen, meest in foudraal, versierd met uitspringende dierhalzen (Pl. XXVIII 10, 12, 14). Ook deze laatsten zijn niet naturalistisch behandeld en herinneren zelfs niet aan een bepaalde diersoort. Alles verraadt terstond een geheel andere en meer primitief-onbewuste kunstrichting en smaak dan de natuurgetrouw weergegeven leeuwen, paarden, honden, enz., waarmede o.a. het export-sigillata der Romeinen was versierd. In de groote vondsten in de venen bij Nijdam en Thorsbjerg, op de Oostkust van Sleeswijk en het Vimoor op Fünen (Denemarken), gedeeltelijk uit de 4e eeuw, ziet men dergelijke dierkoppen reeds in hun eerste stadium te voorschijn treden. Door een kleine verlenging en verdikking, het aanbrengen van een paar punten, nemen de uitspringende deelen der voorwerpen in de handen van den inheemschen werkman, die daarbij haast intuïtief aan zijn smaak uiting gaf, den vorm aan van deze dierekoppen, die zoo geheel pasten bij zijn naief-phantastische geestesrichting. Inspireerend moeten daarbij gewerkt hebben de dierekoppen, die omstreeks 400 reeds voorkomen aan provinciaal-Romeinsche gordelgespen, o.a. bekend uit Noord-Fransche Germanengraven en door den handel tot naar de Elbestreken verspreid. Ook hier te lande komen zij sporadisch voor.

Het dierornament nam daarna bij de Germanen een groote vlucht, gelijk in andere perioden het lijnornament. Vooral in Scandinavië is deze ontwikkeling te volgen, onder invloed ook van allerlei impulsen, die hier niet in bijzonderheden hoeven te worden onderzocht en teruggaan tot het Westen van Azië, waar in Zuid-Rusland een Scythische cultuur bloeide, die prachtig grillig dierornament

heeft opgeleverd. De aan den Pontus en Donau gezeten Germaansche stammen (Goten) maakten daarmede kennis en deden dit op hun beurt, bij het voortdringen naar het Westen en Noorden, ingang vinden in de Germaansche cultuur.

Daar de Saksen en Angelen, die naar Friesland trokken uit de richting van Hannover en Sleeswijk kwamen, is het begrijpelijk, dat deze stroom van landverhuizers de dierekopspelden meebracht, want in die streken komen ook voorloopers van deze spelden voor, die in de terpen nog niet gevonden werden, n.l. een bepaalde soort der Germaansche fibulae met omgeslagen voet. Zeer verspreid zijn daar ook de vroegere vormen der dierekopspelden, die in Friesland zeldzaam zijn.

Verbreeding van de kopplaat en van de neusvleugels van het dier, waarneembaar bij enkele Friesche exemplaren, maken het waarschijnlijk, dat het type zich in Friesland een weinig heeft ontwikkeld, maar binnen zeer bescheiden grenzen. In Engeland en Noorwegen was die ontwikkeling van oneindig grooter belang en onderling verschillend, als product van een daar zelfstandig bloeiende volkskunst.

Opmerkelijk is, dat de dierekopspelden, waarvan er alleen in de provincie Friesland reeds een twintigtal gevonden werden, in ons land buiten de terpen niet bekend zijn. Zij kunnen beschouwd worden als een middel om de Friesch-Angelsaksische cultuur te onderscheiden van die der Franken. Het verreweg fraaiste stuk kwam uit Westertwintward in Groningen. Zelfs het achterstuk is hier met een diersnuit versierd, doch het is de vraag of dit afwijkende, breed ontwikkelde sieraad wel ter plaatse is vervaardigd.

De beenen haarkammen met uitspringende dierehalzen, die naast de dierekopspelden optreden, zijn, evenals de vroege vormen dier spelden, echte producten van den overgangstijd, waarin de Romeinsche import geleidelijk door eigen Germaansch werk verdrongen werd. De spelden herinneren, door de facettering van sommige deelen,

aan stijlinvloed van laat provinciaal-Romeinsch werk en ook bij de kammen met dierhalzen is de vormverwantschap met de reeds besproken Romeinsche import-kammen duidelijk merkbaar. Daarmede is nog niet gezegd, dat deze soort een vervorming is van Romeinsche kammen, zooals de oudste Germaansche munten nabootsingen zijn van Romeinsche typen. Het probleem der ontwikkeling is hier gecompliceerder, omdat de Germanen het maken kammen in tegenstelling met het slaan van munten, niet van de Romeinen hebben geleerd. Deze kammen met dierhalzen dragen geheel het karakter van lokaal werk, met allerlei variaties, en tot dusverre zijn geheel gelijksoortige typen ons buiten de terpen nog niet bekend. Friesland leverde reeds vijf karakteristieke exemplaren, waarvan twee met bijbehorende beenen foudralen en bovendien nog een aantal losse foudralen. Evenals het te Hoogebeintum op een skelet, tegelijk met een dierkopspeld gevonden fraaiespecimen moet het meerendeel uit de 5e eeuw dateeren, sommige kunnen nog wel in de eerste helft der 6e eeuw vervaardigd zijn (Pl. XXVIII 10, 12, 14).

Bij de 5e eeuwse sieraden uit den cultuurkring der Angelsaksen valt verder op een groep van schijfvormige broches, die meestal aangeduid worden als „saucerbrooch”, hun Engelse naam. De lichte uitholling van het oppervlak doet toch eenigszins aan een schoteltje (saucer) denken. Uit de terp van Oosterbeintum is in 1925 een exemplaar (Pl. XXXII 9) voor den dag gekomen, dat met zijn acanthusranken sterk herinnert aan de laat-Romeinsche kunst. De ondergrond van brons is hier bedekt door een versierd zilveren plaatje. In Engeland zijn deze broches zeer in de mode gekomen en men neemt aan, dat de vroegste stukken door de Angelen en Saksen uit hun stamland zijn meegebracht. Daar kwamen zij oorspronkelijk uit een provinciaal-Romeinsch centrum en inspireerden zij de Angelen en Saksen tot navolging. Een tweede saucerbrooch, van gelijke techniek (applied), versierd met concentrische kringen, spreekt eveneens van Saksischen invloed en werd gevonden te Jouwswier (Fr.) (Pl. XXXII 11).

Het acanthus-ornament, waarmede de eerst gemelde

broche versierd is, speelt in de Germaansche kunst, alleen in het begin een bescheiden rol en wel als vlakversiering, later wordt het verdreven door het dierornament.

Behalve aan kruisvormige (dierekop) mantelspelden en haarkammen vertoonen omstreeks in de 5e eeuw een paar gevoelig gegoten, langsnuitige dierekoppen zich aan een bepaalde soort van groote bronzen ringgespen, waarvan er reeds twee uit Ferwerd in Friesland en één uit Dorkwerd in Groningen bekend zijn (Pl. XLI 4). Deze handige gespen, waarbij de ring niet gesloten is, zijn reeds in den Romeinschen tijd bekend, maar dan zonder dierornament.

In de 6e eeuw bereikte het dierornament in de Noord-Europeesche kunst een trap van ontwikkeling, die sedert de verschijning van de uitvoerige studie van den Zweed Salin over de „Alt-Germanische Tierornamentik” (1904) algemeen wordt aangeduid als stijl I. Het dier, dat tot dusverre alleen bezit had genomen van de uiteinden en randen der voorwerpen, vertoont zich nu ook op het geheele oppervlak, als laag-reliefornament. De omtreklijnen, ook van de ledematen, worden sterk naar voren gebracht en leiden tot ornamentaal zelfstandige dieronderdeelen. Het dier lost zich dan op in allerlei stukken, zoodat het décor soms lijkt op wat men niet ongeestig „ragout van dierornament” heeft genoemd.

Bij stijl II, die vooral de kunst van de 7e eeuw typeert, ontwikkelt zich een soort vlechtwerk van dierelijven, die vaak in banden overgaan. Een stijl, die reeds hier en daar in de tweede helft der 6e eeuw opkomt, en in Scandinavië prachtig is uitgebeeld op gouden en zilveren sieraden, vooral op de groote spangen, waarmede de mantel op den schouder werd vastgemaakt.

Het dierornament heeft zich ook bij de Germanen in midden- en West-Europa ingeburgerd, hoewel later dan in Scandinavië. Oostersche invloeden deden zich, gelijk reeds vermeld, bij deze ontwikkeling gelden, maar dit neemt niet weg, dat de sieraden uit dezen tijd een eigen-Germaansch karakter hebben, een stijl vertoonen, die Germaansch mag heeten. De motieven, ook al komen zij

van elders, worden geheel zelfstandig en origineel verwerkt en in verschillende deelen van het groote Germaansche gebied leeren wij min of meer lokale stijlrichtingen kennen, die reeds aanleiding beginnen te geven om onderscheid te maken tusschen de kunst van verschillende Germaansche stammen.

De terpen hebben, behalve de tot dusverre genoemde eenvoudige kruisvormige spelden, gespen en kammen, ook fraaie voorbeelden van de nà-Romeinsche sierkunst der Germanen opgeleverd. In meerdere mate zelfs dan eenige andere Nederlandsche provincie. Tot dusverre zijn deze aantrekkelijke werkstukken, vooral in ons eigen land, nog te weinig bekend. Zij kunnen een niet onbelangrijk hoofdstuk vormen van een algemeen overzicht van de kunst in Nederland, al is hun aantal, in tegenstelling met b. v. Scandinavië en Engeland, nog zeer beperkt. Een landgenoot schreef onlangs reeds een belangrijke studie over „Die Altnordische Kunst”, in hoofdzaak echter in verband met materiaal uit het buitenland. Het is soms moeilijk te beslissen tot welke groep of welk land van oorsprong de hier bedoelde terpensieraden behooren, maar wel zal reeds blijken, dat onderscheidene stukken vaak wat al te vanzelfsprekend voor Frankisch werk zijn aangezien. Deze opvatting is een miskenning van den invloed van en de relatiën met landen, die tot den Noordelijken cultuurkring behoorden, waar het Frankenrijk buiten viel. Een miskenning soms ook van hetgeen onze eigen landgenooten konden praesteeren. Om laatst bedoelde praestaties als zoodanig te leeren kennen is een uitgebreid vergelijkend onderzoek noodig, dat stellig nog niet afgeloopen is. Reeds kwam van buitenlandsche zijde belangstelling voor onze sieraden, waardoor hun plaats in de nà-Romeinsche kunst der Germanen steeds duidelijker wordt.

Het best bekend is de in 1867 door Dr. Janssen beschreven goudvondst uit Wieuwerd (Pl. XXXVIII, XXXIX 6, 12), waarvan ook enkele fraaie stukken door Lindenschmit in 1880 werden afgebeeld in zijn alom gelezen „Handbuch” betreffende „Die Alterthümer der

Merovingischen Zeit". Op de in 1900 in het Friesch Museum gehouden tentoonstelling van goud- en zilversmidswerken is deze vondst voor het eerst te zamen met de overige toen bekende Germaansche sieraden uit de terpen geexposeerd. Het Friesch Genootschap stelde naar aanleiding van deze tentoonstelling een album met foto's en toelichtingen verkrijgbaar.

Van de buitenlanders, die in de volgende jaren deze terpensieraden bestudeerden, zijn vooral te noemen Prof. Baldwin Brown in Engeland, die ons land in 1910 bezocht en de resultaten van dat bezoek bekend maakte in zijn uitgebreid werk over „The arts in Early England, vol. III —IV, London 1915". In 1915 verscheen ook de belangrijke studie van den Duitschen archaeoloog E. Brenner over „Der Stand der Forschung über die Kultur der Merovinger Zeit", waarin enkele beschouwingen werden gewijd aan de in 1909 door ons in den catalogus van het Friesch Museum beschreven en afgebeelde Germaansche sieraden, waarvan het aantal sedert 1900 met enkele belangrijke stukken is vermeerderd. Ook aan het prachtige werk uit het Engelsche graafschap Kent, in zijn verhouding tot de Merovingisch-Frankische kunst, werd door Brenner aandacht gewijd. Met het oog op het nader te bespreken, hoogst merkwaardige en van Nederlandsche zijde tot dusverre niet naar voren gebrachte verband dat er bestaat tusschen die kunst der Kentsche juweliers en de in ons land speciaal in de terpen, en te Rijnsburg in Z.-Holland gevonden Germaansche sieraden, verdienen aandacht de uitnemende afbeeldingen van meerdere Kentsche prachtstukken in den „Guide to Anglo-Saxon Antiquities" van het Britsch Museum (1923). Dit verband, dat ook ons getroffen heeft, is zeer onlangs besproken in de rijk geïllustreerde studie van Nils Aberg over „The Anglo-Saxons in England" (1927). Aberg, die Leeuwarden in 1925 voor de tweede maal bezocht, heeft evenals te voren Baldwin Brown, meerdere terpensieraden afgebeeld en getracht de plaats te bepalen, die zij innemen naast de verwanten in Engeland en Scandinavië.

De beschaving van het graafschap Kent ten Z. van de Theems, aan de Z.O.kust van Engeland, vormt een scherp contrast met die van het overige Engeland, met uitzondering van het eiland Wight en de daar tegenover liggende strook van Hampshire. In de 5e eeuw bestaat die tegenstelling nog niet. Eerst in de 6e eeuw begint het verschil zich te ontwikkelen, terwijl de grootste bloei van deze cultuur valt in het laatste kwart dier eeuw en het begin van de volgende. Die bloei valt samen met de overheersende rol, die Kent in Engeland innam tijdens de regering van Ethelbert, koning van Kent van 560—616 en nauwe handelsrelatiën met het vasteland en ook met Scandinavië. Door de eerstgemelde verbindingen kwam Kent in contact met de Frankische kunst. Van de Franken leerden de Kentsche goudsmeden het vervaardigen van goud-filigraanwerk en de versiering met in cellen gevatte, kleurige half-edelsteenen. Daardoor bestaat er, oppervlakkig gezien, verwantschap tusschen de Frankische en Kentsche sieraden. De Frankische leermeesters werden evenwel door hunne navolgers ver overtroffen. Het werk van deze laatsten bereikte een perfectie, die in dezen tijd elders niet voorkomt. Dikwijls is hierbij ook gebruik gemaakt van omlijsting der half-edelsteenen met randjes van een witte substantie, die vroeger vaak voor ivoor is aangezien, maar tegenwoordig meestal wordt aangeduid als „meerschium”, een aan liefhebbers van fraaie pijpen welbekend materiaal. De charme van zuiver, met roode steentjes en filigraanwerk versierd goud, wordt door die witte omranding aanzienlijk vergroot.

Rechtstreeks openbaart de invloed van de Kentsche kunst zich in Friesland eerst in de 7e eeuw. Enkele in de provincie Friesland ontgraven sieraden zijn kennelijk uit Kent — met inbegrip van het eiland Wight en een deel van Hampshire — geïmporteerd. Wij zagen hoe uitgebreid Fresia reeds was in die eeuw en in overeenstemming daarmee is te achten het feit, dat ook te Rijnsburg bij Leiden, dat destijds tot Fresia behoorde, een zeer fraai Kentsch sieraad, een gordelgesp, is gevonden in een grafveld, dat helaas slechts voor een klein deel systematisch

is onderzocht en overigens ten prooi viel aan personen, die het toevallig ontdekten. Bij de behandeling van het grafveld van Hoogebeintum is reeds gewezen op punten van overeenstemming met Rijnsburg.

Naast directe import openbaart zich in den stijl van het eigen Friesche werk invloed van de Kentsche sieraden, zooals bij de behandeling der sieraden van Wieuwerd nader ter sprake komt.

Terwijl in Kent het hoogtepunt van de cultuur samenvalt met de grootste politieke beteekenis van dit koninkrijk, treffen wij in Friesland de belangrijkste sieraden, waaronder lokaal werk, in de 7e eeuw, de eeuw van Aldgils en Radbod; in een tijd, waarin Fresia sterk uitgebreid en krachtig te voorschijn komt na het einde van de historisch duistere eeuwen. Zoo openbaart de kracht en welvaart van een land zich ook in de kunst.

Reeds vóór de 7e eeuw bestaat er verwantschap tusschen de verschijnselen in Kent en die in de provincie Friesland. In beide streken zijn n.l. meerdere exemplaren gevonden van een bepaalde soort van uit Scandinavië geïmporteerde gouden hangsieraden, z.g. *bracteaten*, een groep die door de Noorsche archaeologen aangeduid wordt met de letter „D”. Uit deze verspreiding mag worden opgemaakt, dat de handelsverbinding tusschen Kent en Scandinavië liep langs de Friesche kust.

Uit verschillende terpen in Friesland zijn er reeds zes D-bracteaten opgedolven (Pl. XXXIX 3, 4). In Engeland komen zij alleen voor in Kent, vanwaar er te zamen een 12-tal bekend zijn. Van de andere Scandinavische bracteaatsoorten zijn er in Engeland, buiten Kent, wel enkele voor den dag gekomen, doch hoogst zelden, terwijl in Friesland één van deze groepen vertegenwoordigd is door een Noorsche bracteaat met runeninscriptie uit een terp te Hitsum (Fr.). (Pl. XXXIX 1). Afgezien van hunne beteekenis voor de kunst, ligt het belang van deze sieraden in de omstandigheid, dat de herkomst vaststaat en dat ook vrij nauwkeurig vaststaat, dat zij vervaardigd zijn in de tweede helft der 6e eeuw. Daar bracteaten in de Germaansche kunst

een belangrijke plaats innemen en een goeden indruk geven van de ontwikkeling dier kunst, verdienen zij stellig een nadere bespreking.

Het zijn ronde, meestal dunne gouden plaatjes met ingestempelde figuurlijke of ornamentale voorstellingen, die slechts op één der zijden voorkomen. Een enkele maal zijn de bracteaten niet gestempeld, maar gegoten. Het latijnsche woord „bractea”, in den zin van een dunne plaat, werd aanvankelijk gebruikt om éézijdige Middeleeuwsche munten aan te duiden.

De Friesche D-bracteaten zijn interessante voorbeelden van den boven geschetsten stijl van het Germaansche dierornament. Bij drie exemplaren is het slang- of draakvormige dier nog onversneden. Het heeft een wijd opengeperde muil en de twee, tusschen de geweldige kronkels van het lijf uitstekende menschenhanden geven aan den hedendaagschen beschouwer de impressie, dat hier gesymboliseerd is een strijd tusschen dier en mensch, waarbij de laatste het jammerlijk heeft afgelegd. In werkelijkheid zijn het slechts onbewuste uitingen van een eigen Germaanschen stijl en smaak, verwordingen van motieven, waarbij volledige dieren en menschelijke figuren te pas kwamen.

Bij de andere exemplaren is het dier reeds in stukken gehakt en dus tot „ragout-ornament” verworden. Behalve in Kent, zijn meerdere gelijksoortige bracteaten gevonden in Jutland en Zuid-Zweden en in Zweden komen ook voor de voorloopers, die hier ontbreken.

De ontwikkeling van deze Noorsche bracteaten kan dienen ter verklaring van sommige gouden sieraden uit de terpen, die tot de groep der bracteaten behooren, doch op het vasteland, waarschijnlijk zelfs in ons eigen land, vervaardigd zijn. Al deze stukken zijn oorspronkelijk geïnspireerd op gouden, laat-Romeinsche en Byzantynsche munten (solidi), die, zooals wij boven zagen, sedert de 5e en 6e eeuw zoo talrijk in Germaansche handen kwamen en vaak, na het aansoldeeren van een oogje of medaillon omlijsting als hangsieraad zijn gebezigd.

Het gebruik van fraaie munten als sieraden is overi-

gens geen Germaansche vinding. Reeds in den Romeinschen tijd komen prachtige medaillons voor, bestaande uit origineele Romeinsche gouden munten (solidi), die gevat zijn in breede gouden randen. De door Dr. Pleyte afgebeelde vondst van Velp (Gld.) gaf daarvan enkele zeer belangrijke stalen uit de 5e eeuw.

Aanvankelijk werden die solidi door de Germanen min of meer slaafs gecopiëerd en het is dan moeilijk uit te maken of het te doen was om een munt dan wel om een sieraad te maken, daar dergelijke navolgingen als eerste Germaansch geld en ook als sieraad voorkomen, immers met aangesoldeerde oogen of omlijstingen. Had de Germaansche copiïst oorspronkelijke opvattingen, dan uitte dit zich al spoedig in een vrije weergave van het model en toevoeging van nieuwe détails. Bij Harlingen (Fr.) werd een interessant goudstuk van dien aard gevonden, dat omstreeks 600 door een Angelsaks in Engeland is vervaardigd (Pl. XLII 3). De voorstelling van het origineel, een solidus van Theodosius I (379—395) of Theodosius II (395—418) is nog duidelijk te herkennen, ook aan het onbeholpen weergeven en niet begrepen randschrift op de voorzijde. De keizerskop heeft een barbaarsch aanzien gekregen en het haar is door gestreepte driehoeken vervangen. De hals is afgezet met een vlecht-ornament, motieven, die in de inheemsche kunst herhaaldelijk werden toegepast en bij het origineel ontbreken. De keerzijde is nog oorspronkelijker geworden, want hier is het randschrift vervangen door een *r u n e n i n s c r i p t i e* met Angelsaksisch-eigen teekens, luidende „H a d a”, wellicht de naam van een vorst, zooals die bij later Engelsch geld van het sceatta-type ook in runenteekens voorkomen. Opmerkelijk zijn verder een drietal punten boven het hoofd op de keerzijde, religieus symbolische teekens, die ook op Friesch vaatwerk uit den Romeinschen tijd voorkomen. Met een verwant goudstuk in de verzameling van het Britsch Museum is dit het alleroudste Angelsaksische geldstuk van Engeland of als men wil: muntvormig sieraad. Aan de Hada-munt zitten toch sporen van aanhechting van een oogje, die duiden op een gebruik als sieraad.

Ook ter illustratie der verbindingen met Engeland is dit zoo zeldzame stuk, berustende in het Friesch Museum, uiterst belangrijk.

Dergelijke navolgingen ontwikkelden zich in Scandinavië reeds in de 6e eeuw tot zelfstandig opgevatte sieraden, waarin de voorloopers nauwelijks meer herkend kunnen worden. Daar het in dit stadium ongetwijfeld te doen was om sieraden en niet om munten te maken, werd slechts één kant van de nog muntvormige gouden schijf versierd, met steeds vrijere navolging van den keizerskop en ook hier, in Scandinavië, werden de randschriften van de solidi spoedig door runeninscripties vervangen. Dierfiguren en symbolische teekenen, als hakenkruis en triskele verschijnen naast de koppen en soms is het duidelijk, dat de Germaansche kunstenaar een bepaalde mythologische voorstelling wilde uitbeelden, b.v. van Odin met zijn heilige slangen. Uit een van deze groepen zijn de voormelde, in de terpen gevonden D-bracteaten ontstaan.

De eveneens op een stempel geslagen gouden bracteaat van een andere soort, gevonden te Hitsum (Fr.), laat alleen een barbaarsche kop zien, die nauwelijks meer herinnert aan de keizerbuste der solidi. Een breede rand met ingepunte ornamentjes en twee runeninscripties, waarvan één onleesbaar is geworden, kenmerken dit stuk als specifiek Noorsch werk. Volgens het oordeel van Prof. L. Wimmer te Kopenhagen is deze bracteaat in de 6e eeuw vervaardigd en de eene inscriptie weer te geven als „Foro”, vermoedelijk de naam van een man (Pl. XXXIX 1).

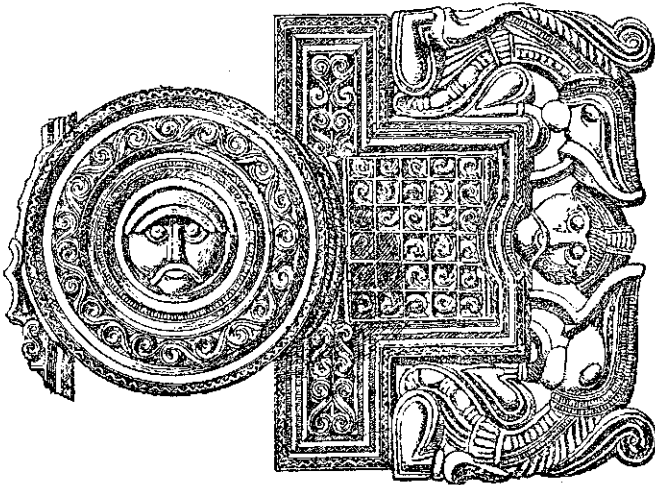
Friesland had dus omstreeks het einde der 6e eeuw veelzijdige relatiën met noordelijke landen. Het Hada-hang-sieraad of munt kwam uit het Angelsaksische gedeelte van Engeland, de Foro-bracteaat en de draken-bracteaten uit Scandinavië.

Onwillekeurig gaat de gedachte hier uit naar het Beowulf-lied, dat gebeurtenissen uit de 6e eeuw behandelt en de daden bezingt van den Zweedschen koning Hygelac, die optrok tegen Franken en Friezen en van Finn, den koning der Noord-Friezen en Eoten (Jutten). Met de prachtige halssnoeren o.a. van Hygelac, die in dit lied

herhaaldelijk als de trots der helden bezongen worden, zijn stellig bedoeld colliers van gouden bracteaten en dergelijke hangsieraden, onderling gescheiden door eveneens aan het snoer geregen, klokvormige gouden hangertjes, waarvan er in Friesland één voor den dag kwam uit de terp van Hijum (Pl. XXXIX 2).

De ontwikkeling van het dier-ornament is vooral duidelijk bij de talrijke, rijk versierde spangen, die zoozeer de aandacht trekken in de musea van Denemarken, Scandinavië en Engeland. De terp van Achlum in Friesland bevatte daarvan een fraai specimen van verguld zilver (Pl. XL 1). Een karakteristiek voorbeeld van stijl II in de 7e eeuw. Eigenaardige vogelkoppen met hoekigen onderkaak flankeren de voet en in de fraaie versiering van de vierkante kopplaat zijn de dieren overgegaan in samengestelde, kronkelende banden, die een menschelijk masker omgeven. Dat deze banden verworden dieren zijn, is bij dit motief gemakkelijk na te gaan.

In een ouder stadium, vertegenwoordigd o.a. door een bekend spang-fragment uit N.O.-Sleeswijk bij de grens van Jutland, vertoont de kopplaat een dergelijk masker tusschen twee draken met opengesperde muilen,

Afb. 9. Spangfragment uit N.O. Sleeswijk (naar Mestorf).

die op hun rug reeds een gelijksoortig band-ornament dragen, als verworpen vleugels van den griffioen, die de voorvader van deze monsters was. Het oorspronkelijk klassieke motief van een door griffioenen besprongen Gorgo-kop is dus in de Germaansche dierstijl geleidelijk verwerkt tot een masker met bandslingers.

Åberg is van oordeel, dat de spang van Achlum met enkele nog te noemen spangen uit de terpen van Hoogebeintum, Wieuwerd en Aalsum een groep vormt, die als het ware de kloof overbrugt, die de Engelsche en Scandinavische soorten scheidt. Van een groep kan hier echter moeilijk sprake zijn omdat de bedoelde spangen wel alle uit de 7e eeuw dateeren, maar zoowel technisch als stylistisch zeer uiteenloopen. Nu de spang van Achlum vogelkoppen heeft in stijl II, zooals die in Engeland op spangen niet voorkomen en dit voorwerp in Nederland een unicum is, valt o.i. te denken aan import uit de richting van Sleeswijk.

Terwijl spangen met een décor als de zoo juist behandelde uit Achlum in Nederland tot de witte raven behooren, ontbreekt het in de terpen niet aan meer uitgebreide en samenhangende groepen van sieraden, die voor ons bijzondere beteekenis hebben omdat zij nu eens niet als buitenlandsch, maar als *i n h e e m s c h f a b r i k a a t* beschouwd kunnen worden. Een van deze groepen sluit zich aan bij de boven vermelde, zeer fraaie gouden médaillons uit Velp in Gelderland, bestaande o.a. uit een als hangieraad in een geparelden gouden rand gevatten solidus van keizer Honorius (395—423). De randen maken met hun strenge, correcte uitvoering nog geheel den indruk van vervaardiging door een Romeinschen goudsmid, althans van zuivere voortzetting der Romeinsche traditie. De munten van de Velsche sieraden, zijn echte munten, geen éézijdige bracteaten. Deze hangieraaden maakten deel uit van een goudvondst, bestaande o.a. uit een collier, waarvan twee médaillons berusten in het Haagsche kabinet.

Een bij Arum in Friesland gevonden gouden broche (Pl. XXXIX 8) stamt kennelijk af van dergelijke goudmedaillons. Hier is een Germaansche goudsmid aan het woord. Een

nog geheel muntvormige, gegoten bracteaat is gevat in een breeden, vierdubbelden rand van gouden bolletjes. De keizerskop, afgezien van een solidus, is omringd door een tot streepjes geworden randschrift en decoratief, maar overigens vrij getrouw gevolgd. Dit laatste onderscheidt het Friesche exemplaar van de vrijer opgevatte bracteaaten uit Scandinavië. Aan herkomst uit het Noorden valt daarom niet te denken. Een zeer verwant sieraad in gelijke vassing, gevonden in Utrecht, versterkt deze meening.

Bovendien leverden de terpen *bronz*en schijfvormige broches (Pl. XXXIX 10), die ongetwijfeld latere vormen vertoonen van het hier besproken sieraad, dat omstreeks in de 6e of de eerste helft der 7e eeuw valt. Een dergelijke samenhangende groep dient wel als inheemsch beschouwd te worden.

Vooral in de 7e eeuw komen dan in Friesland de gevolgen aan het licht van den reeds vermelden goudrijkdom der Germanen in de tweede terpenperiode. De *vondst van Wieuwerd* (Pl. XXXVIII) is daarvan een symptoom. Deze 39 sieraden, alle van goud, hebben in hoofdzaak deel uitgemaakt van een zeldzaam rijk halssnoer, waarbij gevoegd waren de helft van een gouden spang en twee vingerringen. De talrijke van een draagoog voorziene Byzantijnsche en Frankische munten zijn reeds vermeld in een vorig hoofdstuk en vooral deze laatste, meerendeels te Marseille geslagen, deden vanaf de eerste publicatie door Dr. Janssen de geheele vondst inlijven bij de Merovingisch-Frankische kunst. Ook meende men, dat deze sieraden *toevallig* naar het terpenland verhuisd en dus geen echte representanten waren van de Friesche cultuur in de 7e eeuw. Dit laatste standpunt was reeds in strijd met de vele als hangsieraad gedragen gouden munten, die sedert jaren uit de terpen bekend zijn. Bovendien werden er af en toe, stuksgewijs, sieraden gevonden van dezelfde soort als de niet-muntvormige bestanddeelen van den schat van Wieuwerd. Als zoodanig is in het bijzonder te noemen een schijfvormig hangsieraad van goud uit de terp van Cornjum, versierd met filigraanwerk en een kruis

van lichtroode steentjes (Pl. XXXIX 5), die een aardig coloristisch effect geven door de tegenstelling met de kleur van het goud, een effect dat verhoogd wordt door witte omranding met z.g. „meerschium”. De vondst van Wieuwerd bevat twee, eveneens met filigraanwerk en geclouonneerde steentjes versierde hangers in een stijl en techniek, die veel dichter staat bij de bovenvermelde goudsmidswerken uit Kent dan bij het Frankische werk uit de 7e eeuw. De sierschijf van Cornjum maakt zelfs den indruk rechtstreeks uit Kent geïmporteerd te zijn.

In dit verband zij erop gewezen, dat ook de gouden ring-spang met zilveren doorn (Pl. XXXII 10), die te Hoogebeintum in een onversierde brandurn lag, geheel overeenkomt met exemplaren uit Kent, en dat de prachtige, reeds even genoemde groote gouden gesp uit het grafveld van Rijnsburg stellig in Kent vervaardigd is.

Nieuw aanzien kreeg de schat van Wieuwerd ook toen in 1907 te Hoogebeintum, buiten het grafveld, een niet minder dan 13 c.M. lange gouden spang (Pl. XL 2) te voorschijn kwam, waarvan de breede voet gelijksoortig gevormd en versierd is als het spang-fragment uit Wieuwerd, dat nu niet meer alleen staat en in gedachten gereconstrueerd kan worden. Beschamend prachtig is dit fragment genoemd door de kunsthistorici, die er in 1900 kennis mee maakten op de Leeuwarder tentoonstelling. Beschamend voor onze juweliers. De décoratieve, maar toch rustig gehouden versiering van uitspringende halve bollen en bandslingers van filigraanwerk vertegenwoordigt een décor, dat in vele details verwant is aan dat van gelijktijdige prachtstukken uit Kent, Scandinavië en het Frankische rijk. Met nadruk mag echter worden geconstateerd, dat van de onderling zoo gelijkvormige spangen van Wieuwerd en Hoogebeintum, tot dusverre geen directe verwanten bekend zijn. In 1909 spraken wij op dien grond het vermoeden uit, dat hier waarschijnlijk aan lokaal (Friesch) werk te denken is. Later hebben Brenner en Åberg zich in gelijken zin uitgelaten.

Aan Frankisch werk kan bij deze spangen reeds niet gedacht worden omdat zich bij de Frankische spangen

niet zulke middenschijven ontwikkelden als die, welke de beugel van het exemplaar uit Hoogeteintum versiert.

De spang van Hoogeteintum verraadt in de uitvoering van het filigraanwerk een minder fijnen smaak dan het fragment van Wieuwerd. Op een lijn met dit laatste staan daarentegen een zestal rechthoekige gouden plaatjes uit de terp van Krassum in Groningen, die met filigraanbanden belegd zijn en in cloisons telkens een drietal nu verdwenen gekleurde steentjes gedragen hebben (Pl. XXXIX 13).

Het is mogelijk, dat een gedeelte der als hangsieraden gedragen munten van Wieuwerd door Frankische goudsmeden voorzien zijn van hun fraaien rand. Doch ook daaraan kan getwijfeld worden, nu soortgelijke Byzantijnsche en zelfs Merovingische munten in Engeland als sieraden voorkomen. Een bekende vondst van Sarre in Kent, uit denzelfden tijd, bevatte o.a. een solidus van den Frankenkoning Chlotarius II, zooals er meerdere te Wieuwerd werden aangetroffen. Doch hoe dit ook zij, als geheel mag laatst gemelde, voor de kennis der Germaansche kunst meest belangrijke Nederlandsche vondst zeker niet voor Frankisch werk gehouden worden. De Kentsche goudsmeedkunst heeft zoowel hierbij, blijkens de voormelde hangers, als in het algemeen in Friesland een grooten invloed gehad, geheel in overeenstemming met de reeds te voren aangewezen relatiën met Engeland. Ook de sceatta's, zoo overvloedig in Friesland gevonden, zijn munten, die voornamelijk in Kent en in het algemeen in het Zuiden van Engeland thuis hooren. Daarnaast blijkt dan, dat de Friezen in dezen tijd een eigen spang-type droegen, een variant van de noordelijke groepen en dat zij die spangen zeer waarschijnlijk zelf hebben vervaardigd.

De man van Wieuwerd heeft, behalve de spang, die zijn mantel op den schouder vasthield, een halssnoer van gouden hangsieraden gedragen; de eigenaar van de spang van Hoogeteintum was minder rijk, doch ook hij droeg een halssnoer en wel van een honderdtal kleurige kralen (Pl. XXIII 11). Verwante kralensnoeren zijn uit meerdere terpen voorhanden.

De versiering met in vakjes of cellen gevatte kleurige half-edelsteen, die wij zoo juist bij de terpensieraden uit de 7e eeuw aantreffen, deed reeds aan het einde der 5e eeuw haar intrede in de Germaansche kunst in verband met invloeden uit het Oosten.

Zweden en vooral het daarbij behoorende eiland Gotland heeft een reeks prachtige spangen opgeleverd, waarbij dit ornament van geclouonneerde granaatsteentjes zeer op den voorgrond treedt. Een tot die soort behoorende 7e eeuwse spang van brons werd gevonden op een skelet in de Friesche terp van Aalsum (Pl. XL 3). De steentjes vormen hier belegstukken, die met vijf nagels aan den ondergrond bevestigd zijn. Schijfjes, van schelpen vervaardigd, omgeven de knoppen van deze nagels en verhoogen het kleurig effect der steentjes.

Waar Gotland met zijn Wisby reeds in den Romeinschen tijd en nog lang daarna een centrum was van den Oostzeehandel, is het wel interessant zijn cultuur tot het terpenland te zien uitstralen.

Deze spang uit Aalsum heeft tot dusverre geen verwanten in Friesland, Nederland en Engeland. Het meest aannemelijk is dus om vanwege de nauwe overeenkomst met de Gotlandsche kunst aan import te denken, zoo al niet rechtstreeks uit Gotland, dan toch uit een daardoor beïnvloed centrum.

De 7e eeuw was in de provincie Friesland dus wel het rijkst aan kostbare sieraden. Hoewel eerst in de eerste helft der 8e eeuw in de terp van Dronrijp begraven, met de besproken gouden muntjes en staaf, kan tot de 7e eeuw nog behooren een zeldzaam groote *g o u d e n g o r d e l g e s p* (Pl. XXXVI 1), waarvan het achterstuk reeds omstreeks 13 c.M. lang is. De eigenlijke gesp was hier draaibaar aan bevestigd. Dit sieraad, dat op het einde van een breeden lederen gordelriem gedragen werd, spreekt door zijn omvang van een eenigszins pompeuzen smaak. Het voorwerp is echter gesloopt in 5 stukken, die slechts een indruk geven van den kalen romp. Verschillende openingen duiden op belegsel. Vermoedelijk behoorden daartoe gekleurde steentjes, die stellig het voorste gedeelte versierden blij-

kens nog aanwezige ledige cloisons. Het exemplaar uit Dronrijp is in verband met zijn enorme afmetingen wel als een der laatste vormen van de langwerpige-driehoekige gespen te beschouwen, die met allerlei ornament in de 7e eeuw in verschillende Germaansche landen voorkomen.

Men kan zich nu zoo langzamerhand een voorstelling vormen van de kostbare gouden sieraden, die door Friesche heerschers als Aldgils in de 7e eeuw werden gedragen.

Sieraden van niet-edele metalen werden door de Germanen in dezen tijd soms à jour bewerkt. Ook de terpen hebben daarvan enkele, zeldzame voorbeelden opgeleverd. Meestal zijn het sierschijven van brons, die door vrouwen aan hun gordel gehangen werden. Een dergelijke opengewerkte schijf uit de terp van Ferwerd heeft als uitgespaard patroon een man te paard, die de handen omhoog heft (Pl. XLI 1). De houding dus van iemand die bidt (orant). Hoewel in Duitschland en België vertegenwoordigd, zijn voorwerpen met dit christelijke motief vooral in N.O. Frankrijk vervaardigd. De oorsprong van dezen ritter-heilige, die op zijn tocht door de Germaansche kunst soms zeer barbaarsch getypeerd werd, wordt gezocht in Alexandrië in Egypte. Als poging om personen voor te stellen is deze serie stellig interessant. Een soortgelijke schijf uit dezelfde Friesche terp heeft een trapvormig patroon, terwijl een sierlijke bronzen broche gevormd is als een rad met zes spaken (Pl. XLI 2, 3), dat herinnert aan de reeds vermelde laat-Romeinsche radvormige broche met émailversiering (Pl. XVII 12). Dergelijk in de 6e of 7e eeuw vooral in den Frankischen cultuurkring voorkomend werk is wellicht geïmporteerd, doch de mogelijkheid is niet uitgesloten, dat enkele stukken in Friesland zelf vervaardigd zijn.

Wij mogen het hoofdstuk over de Germaansche sierkunst niet besluiten alvorens nog even de aandacht te vestigen op de eenvoudige ornamenten, waarmede voorwerpen van been en hertshoorn, vooral haarkammen, speelschijven en oorhangers min of meer traditioneel werden ver-

sierd (Pl. XXVIII). Kleine cirkels met een punt in het midden vervullen daarbij de hoofdrol. De geïmporteerde Romeinsche kammen zijn er reeds mee getooid en in de tweede terpenperiode bleef dit ornament zich handhaven op de inheemsche kammen, zoowel in Friesland als in andere Germaansche landen. Door strepen afgezette vakken met puntcirkels, rosetten, halfbogen van dubbele lijnen met puntcirkels, komen in allerlei variaties voor. Bij het smaller en langer worden der kammen, aan het eind der tweede periode of in het begin der volgende, treden streeppatronen meer op den voorgrond en begint de puntcirkel na eeuwenlange heerschappij te verdwijnen (Pl. XXIX). Een omstreeks 7e eeuwsche kam is afwijkend versierd met een fraaie vlechtband en een rand van zuiver gestoken geometrische motieven (Pl. XXVIII 15). Een houten lepeltje, vermoedelijk nog uit de tweede periode, is hier een der oudste voorbeelden van kerfsnee-ornament. Eerst na afloop van den terpentijd, in de Romaansche periode, beginnen aldus versierde voorwerpen, o.a. kandelaars van gebakken aarde, minder zeldzaam te worden in Friesland. De versiering van vaatwerk in de tweede periode kwam reeds in een vorig hoofdstuk ter sprake bij de behandeling van de cultuur van Hoogebeintum.

5. RUNENSCHRIFT — DE OUDSTE FRIESCHE TAAL-DOCUMENTEN

Vanuit het Z.O. van Europa zagen wij talrijke gouden munten zich verplaatsen naar de Germanen in het Noorden. Uit diezelfde richting ontving het Germaansche dierornament nieuwe motieven. Dit alles hangt samen met een verhuizing van Germanen, met name de Goten, van de streken bij de Zwarte Zee en de Donaulanden naar Zweden en aangrenzende gebieden. De reeds vermelde groote vondsten van oudheden in de venen op Fünen en aan de Oostkust van Jutland herinneren nog aan de verovering van deze streken van Denemarken door de voormelde volksstammen.

Onder die vondsten o.a. uit het „Vimoor” verschijnen

nu ook de oudste uit Noord-Europa bekende inscripties in runenschrift, waarvan de kennis door de Goten werd verspreid. In diezelfde vondsten, waarvan de oudste ongeveer in de 4e eeuw vallen, begon ook voor het eerst het eigen Germaansche werk met sierornament naast nog overvloedige Romeinsche import voor den dag te komen. Zeker een merkwaardige samenhang met de oudste verschijnselen van Germaansch letterschrift.

Geheel oorspronkelijk is het runenschrift niet, want onmiskenbaar is de overeenkomst tusschen meerdere runen-tekens en letters uit het Grieksche en Romeinsche cursief-schrift. De afwijking in vorm — de runen bestaan steeds uit rechte lijnen — laat zich verklaren doordat deze tekens oorspronkelijk alleen gesneden werden in hout, dat door zijn vezelige natuur zich slecht leent voor gebogen lijnen. Toch blijven er afwijkingen, die daarmede geen verband kunnen houden.

De oudste runen-alphabetten, bestaande uit 24 tekens, komen als zoodanig en in gelijke volgorde voor op een viertal voorwerpen en deze volgorde wijkt af van die der klassieke alphabetten. In plaats van met A B C beginnen de runen met F.u.th.a.r.k., enz., zoodat bij deze runen-reeksen met meer recht van „Futhark” dan van alphabet gesproken kan worden.

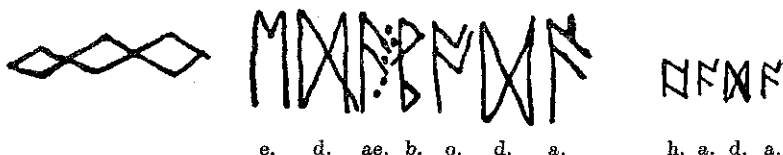
In Engeland en Scandinavië, waar de meeste runen-inscripties gevonden zijn, hebben deze Germaansche lettertekens zich eeuwenlang gehandhaafd, met geleidelijken overgang in jongere vormen. Op het vasteland van Europa is althans het oudere runenschrift bekend geweest. Daarmede beschreven voorwerpen zijn hier weliswaar zeldzaam, maar uit een in de tweede helft der 6e eeuw door den bekenden dichter en hoveling Venantius Fortunatus aan zijn vriend Flavus gerichtten brief blijkt zijn bekendheid met de runen. Flavus wordt uitgenoodigd te antwoorden in het Latijn of in een andere taal, desgewenscht in het barbaarsche runenschrift, op houten tafeltjes of op een gladde houten staaf:

Barbara fraxineis pingatur runa tabellis
quodque papyrus agit, virgula plana valet.

Daar Venantius, uit Italië afkomstig, sedert 565 in Frankrijk vertoefde en eindelijk bisschop van Poitiers werd, duidt zijn brief er wel op, dat het runenschrift op het vasteland bekend was in de 6e eeuw en bij voorkeur in hout gegrift werd.

Ten aanzien van Nederland waren tot het eind der vorige eeuw geen documenten bekend, die konden aantoonen, dat onze Germaansche voorouders zich aldaar van dit schrift bediend hadden. Enkele hier gevonden munten met runeninscripties waren immers kennelijk geïmporteerd, o.a. een paar sceatta's van het strand te Domburg. Dit is ook het geval met de reeds besproken, bij Harlingen ontgraven gouden *H a d a - m u n t*, volgens den Deenschen runen-kenner Prof. Wimmer, een der twee oudste representanten van het Angelsaksische runenschrift, vervaardigd in Engeland omstreeks 600 n. C. De in het vorige hoofdstuk genoemde runen-bracteaat uit Hitsum is eveneens geïmporteerd en wel uit Scandinavië. (Afb. 10 en 11).

In 1895 kwam echter uit een terp bij Arum in Friesland

Afb. 10 en 11. Runeninscripties op het zwaard van Arum en de Hada-munt.

een miniatuur-zwaard van taxus-hout met runeninscriptie voor den dag (Pl. XLII 4), waarbij de gedachte aan import, zooal niet uitgesloten, toch minder op den voorgrond trad. In 1906 werd in de terp van Britsum in Friesland een tweede runeninscriptie (Pl. XLII 5) gevonden, ditmaal op een vierkant stokje van taxus-hout. Daarna zijn in Friesland nog twee inscripties voor den dag gekomen, n.l. een driekantig, spits toeloopend amulet van been uit Wijnaldum (Pl. XLII 1), en een beenen plaatje uit de terp van Hantum, met een vijftal runenteekens op de eene kant en de latijnsche letters *A B A* op de keerzijde. Deze letters vormen waarschijnlijk een Friesche naam, die o.a. gedra-

gen werd door den nader te noemen 8e eeuwſchen prefect van Dokkum, in wiens amtsgebied de inſcriptie gevonden werd (Pl. XLII 2). Eindelijk is te noemen een zeer belangrijke, prachtig geconſerveerde runeninſcriptie op een houten ſtokje uit een terp bij Weſteremden in de provincie Groningen. Dit laaſte behoort aan het museum te Groningen, de in de provincie Friesland gevonden inſcripties behooren aan het Frieſch Museum.

Na deze verrassende reeks van vondſten ſtaat het vaſt, dat de terpenbewoners van Friesland en Groningen bekend waren met het runenſchrift. De vervaardiging der op hout en been gegrifte inſcripties, althans van een aantal daarvan, mag ongetwijfeld aan hen worden toegeschreven. Het betrekkelijk groote aantal van deze vondſten toont, hoe hun gebied in dit opzicht weer behoort tot den noordelijken cultuurkring en ook taalkundig ſchijnen de inſcripties, blijkens den vorm der teekens, zich aan te ſluiten bij die uit Engeland en Scandinavië. Bij de beoordeeling van de nationaliteit en beteekenis der inſchriften doen zich tal van laſtige vragen voor, waarvan de beantwoording grootendeels buiten onze competentie valt. De laaſte vondſten zijn nog niet door vakgeleerden beſproken. Die van Arum en Britſum, door ons gepubliceerd met behulp van zeer gewaardeerde inlichtingen, verſtrekt door wijlen Prof. L. Wimmer te Kopenhagen, mogen zich reeds verheugen in groote belangſtelling der runologen en in verband daarmee kunnen thans reeds enkele punten naar voren worden gebracht.

De Engelsche „Futhark” onderscheidt zich van de Noorſche door den vorm van enkele teekens, o.a. van de *a*, *o* en *h* en daardoor is het ook voor een niet taalkundige gemakkelijk vaſt te ſtellen, dat de inſcripties van Arum, Hantum en Weſteremden, waarbij één of meer van die ſpeciale teekens voorkomen, overeenſtemmen met de Angelsakſiſche uit Engeland en ſtellig niet uit Scandinavië afkomſtig zijn.

Een belangrijke aanwijzing dat de taal, die deſtijds in Friesland werd geſproken nauw verwant was aan het Angelsakſiſche idioom. Daar de oudſte handschriften in de

Friesche taal niet ouder zijn dan vroegstens de twaalfde eeuw, leggen dus de genoemde inscripties een veel oudere getuigenis af van de met de bedoelde teksten aan te toonen overeenkomst tusschen beide talen. Gezien de richting en tijd, waarin het runenschrift zich verspreidde, is het waarschijnlijk, dat de Angelsaksische immigranten, bij hun komst in Friesland, daarmede reeds bekend waren.

Op het runen-houtje van Britsum en het beenen amulet uit Wijnaldum komen de speciale Anglo-Friesche teekens niet voor. Prof. Wimmer is dan ook van oordeel, dat de dubbele inscriptie op het 12,5 c.M. lange staafje van Britsum uit Scandinavië afkomstig is, evenals de Noorsche runen-bracteaat uit Hitsum. Beide voorwerpen behooren volgens hem tot de 6e eeuw. Voor die meening pleit, dat het later gevonden beenen amulet uit Wijnaldum, wat materiaal, grootte en vorm betreft, geheel gelijk op een beenen amulet uit Lindholm in Zweden. In dit verband mag herinnerd worden aan de Noorsche sieraden uit de vorige afdeeling.

De runologen zijn erin geslaagd om verschillende inscripties te lezen en de beteekenis der woorden te begrijpen. Met de oudere is dit dikwijls moeilijk en het bleek voorts, dat sommige inscripties geen taalkundige beteekenis hadden en slechts dienden om aan een voorwerp magische kracht te verleen, er een amulet van te maken. Bezien in het licht van deze kennis, blijkt het zwaardje van Arum, van hout en slechts 23 c.M. lang, een der belangrijkste en oudste voorbeelden te zijn van de uit de literatuur zoo bekende Germaansche symbolen. Saxo Grammaticus vermeldt o.a. dat men een houten pijl, gelijkende op een van ijzer, rond zond, wanneer er oorlog dreigde. In Scandinavië ging in dergelijke omstandigheden een half verbrande stok „b o d” (bode) geheeten rond als mobilisatie-sigitaal. Buren werden ter vergadering van de buurschap bijeen geroepen door het rondzenden van een hamer, knuppel of stok. Aan dit alles herinnert reeds de verkoolde punt van het Arumer houtje en de omstandigheid, dat het den vorm heeft van een zwaard. Het is geen mesvorm, maar een klein twee-

snijdend zwaard, z.g. „spatha”. Treffend is, dat de inscriptie luidt „edaeboda”, waarvan het laatste gedeelte „boda”, in het Friesch en in het Angelsaksisch, bode beteekent. Het zwaardje was dus ongetwijfeld een oproepingssignaal of een legitimatiebewijs voor den bode, die er mee rondtrok. De stamgenooten moeten het runenschrift hebben kunnen lezen, anders had het geen zin een dergelijk voorwerp te laten circuleeren. De vervaardiging is te stellen in het midden of aan het eind van de tweede terpenperiode.

Het staafje van Britsum, dat in vorm het meest nabij komt aan dat van Westeremden, draagt een inscriptie, die volgens Prof. Wimmer slechts magische, geen taalkundige beteekenis heeft. Daar er enkele teekens op voorkomen, die voor verschillende lezing vatbaar zijn, willen wij niet nalaten te vermelden, dat een andere runoloog met ervaring en kennis, wijlen Prof. Sophus Bugge te Kristeanea, aan de inscriptie, die hij voor Friesch houdt en in de 6e eeuw geschreven acht, de beteekenis hecht van: *T r a g e i m m e r d i e s e e i b e* (d.i. dit stokje van taxus-hout). Darin liegt Tugend. Deze lezing blijft een hypothese. Prof. von Friesen verwerpt haar.

De runen op het amulet van Wijnaldum, eertijds aan het Vlie bij Harlingen, staan gedeeltelijk omgekeerd naast elkaar. Aan taalkundige beteekenis is hier niet te denken. Misschien was het wel de talisman van een Noorman, een talisman, die den bezitter niet heeft kunnen behoeden voor den dood in een vreemd land.

Het beenen plaatje van Hantum heeft aan iemand behoord, die ook de Latijnsche letters kende. Allerlei kerven, die ten deele de letterteekens beschadigden, doen denken dat de bezitter dit voorwerp gebruikte zooals wij onze zakboekjes, om er van alles op te noteeren.

De inscripties verraden over het algemeen een vaste hand en soms, b.v. bij die van Westeremden, mag van meesterlijk schrift gesproken worden, dat wijst op langdurige oefening en afwezigheid van dilettaantisme.

Aan het runenschrift, dat vooral in Engeland lang werkte, herinneren wellicht de ook bij ons tot in de 17e eeuw

bekende huis- en handmerken, die steeds uit rechte strepen bestaan en in Friesland o.a. voorkomen in familiewapens, op zegelringen en als handteekening onder kerkvoogdij-rekeningen, zooals nu nog een kruisje wordt gezet door analphabeten.

Enkele der jongste Zweedsche runen-inscripties uit de 11e eeuw, ontdekt in het oude handelscentrum Sigtuna, tusschen Stockholm en Upsala, spreken merkwaardigerwijs van daar gevestigde Friesche (Noord-Nederlandsche) handelsgilden. Deze lieten gedenkstenen voorzien van opschriften als: „*frisa kiltar letu rista runar...*”. Men ziet, dat die jongere inscripties zich veel gemakkelijker laten lezen dan de oudere, wanneer zij in ons letterschrift zijn overgezet.

Inscripties, zij het ook niet met runenteekens, vertoonen nog een beenen kamfoudraal (Pl. XXVIII 13) en een gebakken spinsteentje (Pl. XXV 11). Op dit laatste staat *Gerle Rex* (Karel Koning?), dat ook door zijn vorm herinnert aan het randschrift „*Carlus Rex*” op sommige karolingische munten.

DE DERDE PERIODE VAN DEN TERPENTIJD (Midden 8e—11e eeuw)

1. HET BESTUUR VAN FRIESLAND ALS DEEL VAN HET FRANKISCHE RIJK

Het voormalige koninkrijk van Radbod was reeds tot aan het riviertje de Lauwers trapsgewijs aan het Frankische bestuur onderworpen toen Pippijn de Jongere in het jaar 752 als eerste koning uit het Karolingische huis het gezag in handen kreeg. Naar het zeggen van Liudger, bisschop van Munster, vormde de Lauwers in de dagen van Pippijn de grens tusschen de christelijke en heidensche Friezen. De invoering van het Frankische bestuur betekende dus tevens een definitieve zegeviering van het Christendom.

Reeds daarom is de invloed van de inlijving van Friesland bij het Frankische rijk van buitengewone beteekenis geweest. De kerk kon thans eerst recht beginnen met alom haar beschavenden invloed te doen gelden en daar de geestelijkheid in die dagen de pen voerde, hebben wij dan ook aan haar de oudste en beste bronnen te danken voor de kennis van de Friesche toestanden in den Karolingischen tijd. Te betreuren is het alleen, dat zij geen oog had voor de Germaansche overleveringen uit het heidensche tijdperk.

De Frankische inlijving bracht ook een vastere bestuursorganisatie en daarmede gepaard gaande rechtspraak, hetgeen weldra leidde tot de vastlegging van het recht in de bekende „Lex Frisionum”.

In hoeverre deze organisatie en dit recht verschilden met hetgeen voorheen in Friesland gold, is bij gebrek aan voldoende gegevens slechts bij benadering, dikwijls in het

geheel niet, te bepalen. Aanpassing aan bestaande toestanden zal ongetwijfeld hebben plaats gehad, volgens den gewonen gang van zaken. Sommige rechtsgebruiken herinneren dan ook, zooals nader zal blijken, aan hetgeen uit vroegere dagen is overgeleverd. De indeeling in *g o u w e n* moet reeds vóór de inlijving hebben bestaan.

Uit de *Lex Frisionum* blijkt, dat *Fresia*, ook na de inlijving, een zekere eenheid bleef vormen. Een geheel, dat in drie deelen was gesplitst en zich uitstreckte van den Wezer tot het *Sincfal* of *Zwin*, een inham aan den mond van de *Schelde*. Met afwijkingen voor de verschillende onderdeelen gold de *Lex* voor dit heele gebied.

Bij de verdeelingen van het Frankische rijk in de 9e eeuw komt *Friesland* eenige malen te voorschijn als een „*ducatus*” een hertogdom, dat aan de landzijde eenigszins vaag begrensd is door *Vlaanderen*, *Brabant*, de *Veluwe*, *Overijssel* en *Drente*. De omgeving van *Utrecht* vormde een grensgebied, dat in de dagen van *Radbod* tot *Fresia* behoord had. *Lodewijk de Vrome* stond dit hertogdom in 839 af aan zijn zoon *Lotharius I*. In 870 werden de beide oostelijke deelen, n.l. *midden-Friesland*, gelegen tusschen *Vlie* en *Lauwers*, en *Oost-Friesland*, gelegen tusschen *Lauwers* en *Wezer*, aan *Lodewijk II* toegekend. Onzeker blijft of de Frankische vorsten ooit een bepaalden hertog met het bestuur van *Friesland*, in vollen omvang, hebben belast, al wordt er b.v. in 809 wel eens gesproken van den hertog van *Friesland*, waarmede bedoeld kan zijn een bevelhebber van de kustwacht, min of meer tijdelijk aangesteld in verband met invallen van de *Noormannen*.

De vorm van dit *Friesland*, dat bestond uit een langgerekt gebied langs de kusten, leende zich trouwens weinig voor een centraal bestuur en bij het verwijden van het *Vlie* werd het verband tusschen de verschillende deelen steeds lossen. Ook kerkelijk vormde *Friesland* geen eenheid. *West-Friesland* en *midden-Friesland*, behalve *Acht-karspelen*, behoorden bij het bisdom *Utrecht*; terwijl de rest was gesteld onder het gezag van den bisschop van *Munster*.

Voor de toekomst van den Frieschen stam waren deze ontbindende factoren van groote beteekenis. Omstreeks de 11e eeuw ontstaat nog wel de *landvrededonder zeven Friesche Zeelanden*, maar het bleef een bondgenootschap, dat later weer uiteen viel. Een inheemsch centraal gezag heeft zich hier niet ontwikkeld en reeds in de 12e eeuw strekte het Friesche gebied zich in het Westen niet verder uit dan tot Egmond. De stad Groningen met haar Saksische bevolking viel er buiten. Deze latere Saksers dienen overigens niet verward te worden met de oudere Angelsaksische scharen uit den tijd van Hengest en Horsa.

In hoeverre het uitgestrekte gebied, waar de *Lex Frisionum* gold, niet alleen in naam, maar ook in werkelijkheid stam-Friesch mocht heeten, kan hier niet nader worden onderzocht. Met het gebied der „Zeven Friesche Zeelanden”, waartoe o.a. de tegenwoordige provinciën Friesland en Groningen behoorden, was dit stellig het geval, blijkens de taal van de latere algemeene Friesche wetten.

Het Frankische rijk was verdeeld in gouwen, onder het bestuur van een graaf. Soms werden meerdere gouwen samengevoegd onder één beheer. Deze organisatie is ook in Friesland ingevoerd, want af en toe worden bepaalde graven met name genoemd. In 873 graaf Albdag voor Oostergo en nog in 983 graaf Bernhard in diezelfde gouw.

De drieledige verdeeling, waarvan de *Lex Frisionum* spreekt, moet wel reeds in de dagen van Radbod bestaan hebben, gezien de trapsgewijze verovering van Friesland en den aard van de Vliegrens. Ook de verdere verkaveling in gouwen kan kwalijk als een Frankische nieuwigheid beschouwd worden. Bij den slag op de Burdo in 734 worden de midden-Friesche gouwen Oostergo en Westergo reeds genoemd, zij het ook meer als afzonderlijke eilanden, dan als gouwen, van nature gescheiden door de diep indringende Middellzee en de beschrijving van den laatsten tocht van Bonifatius naar Friesland bevestigt deze veronderstelling, die ook past bij hetgeen in het algemeen bekend is omtrent de geleding van de oud-Ger-

maansche maatschappij. In zijn niet lang na den dood van Bonifatius (754) geschreven levensbericht zegt Willibald van deze reis, dat de geloofsheld per schip langs den Rijn voer naar de Friesche streken aan het Almere. Streken die door de tusschen liggende wateren in vele, afzonderlijke namen dragende gouwen (pagi) waren verdeeld. Eindelijk komt Bonifatius aan de oevers van de Bordine, tusschen Oostergo en Westergo, de eenige pagi, waarvan de namen genoemd worden.

Reeds tijdens de regeering van Pippijn den Jongere, omstreeks 755, wordt ons een door dezen benoemde Frankische ambtenaar genoemd in het prefectschap, waartoe Dokkum behoorde. De veel besproken Abba, die volgens Willibald de ophooging of opwerping inspecteerde van de terp, waarop ter eere van Bonifatius een kerk gebouwd zou worden.

De Frankische graven vertegenwoordigden den koning, leidden het gouwgericht, den ding, waren aanvoerders der gewapende bevolking, inners der belastingen, toll en boeten. De krijgsplicht der Friezen werd door den vele oorlogen voerenden Karel den Groote in 807 afzonderlijk geregeld. Hunne graven en de vasallen, die goederen als leen hadden ontvangen, benevens de bezitters van paarden, moesten allen voor den krijg opkomen. De armeren behoefden met hun zessen slechts een zevende uit te rusten. Belastingen, die de Friezen reeds in de dagen der Romeinen hadden leeren kennen, bleven ook thans niet uit. Een der oudsten is de reeds in 948 genoemde „h u s l a t h a”, een huisschatting, die, volgens jongere bronnen, in midden-Friesland betaald moest worden door een ieder, die huis of hof had. In 1498 werd zij nog geheven. De opbrengst was voor den koning, die soms een deel afstond aan de kerk. Aldus kreeg de Utrechtsche kerk in 948 een tiende van de „huslatha” van keizer Otto I, die deze kerk tevens bevestigde in het bezit van den tiend der domeingoederen, gelegen binnen de grenzen van het bisdom.

De Frankische bestuursorganisatie is in het algemeen genomen wel in Friesland ingevoerd, maar zij ontwikkel-

de zich hier in andere richting dan elders. Het gravenambt werd hier niet erfelijk, gelijk in Holland, en het *leenselsel* heeft slechts in den Karolingischen tijd in Friesland geheerscht, in een primitief stadium. Zonder blijvenden invloed is de invoering van de Frankische bestuursvormen evenwel niet gebleven. Gezaghebbende schrijvers zijn van oordeel, dat de latere, middeleeuwsche rechterlijke organisatie in Friesland zich uit Frankische instellingen heeft ontwikkeld en dus het beste bewijs levert, dat de Frankische instituten werkelijk in Friesland zijn toegepast. In het bijzonder zou de indeeling der gouwen in een viertal onderdeelen, met een skelta, frana of schout aan het hoofd, daaraan te danken zijn. Een onderverdeling, waaromtrent de bronnen uit den Karolingischen tijd geen voldoende licht verspreiden. Inderdaad is dikwijls noodig een grondige kennis van latere toestanden om het weinige, dat uit oudere tijden tot ons kwam, te kunnen verklaren. Dit laatste geldt wel in hooge mate voor het Friesche recht in den Karolingischen tijd.

2. RECHTSWEZEN — DE „LEX FRISIONUM — STRAFRECHT

Het oude Friesche recht heeft groote vermaardheid en in algemeene wetenschappelijke kringen is Friesland wellicht het meest bekend door zijn talrijke en belangrijke rechtsbronnen. Meerdere buitenlandsche geleerden hebben daaraan afzonderlijke werken gewijd en tevens belangstelling getoond voor de oude Friesche taal, waarin de meeste van die rechtsbronnen zijn geschreven.

Voor den Karolingischen tijd is er evenwel slechts één rechtsmonument, de bekende, in het Latijn geredigeerde „*Lex Frisionum*”, waarvan de bepalingen dikwijls eerst duidelijk worden door vergelijking met gelijktijdige en oudere volksrechten van andere stammen of kennisneming van het latere Friesche recht. Al loopen de meeningen omtrent oorsprong en aard van deze rechtsbron bij het ontbreken van voldoende gegevens uitteraard uiteen, vast staat toch wel, dat de *Lex* samengesteld is uit

bestanddeelen, die in verschillende tijden zijn ontstaan en aan verschillende bronnen zijn ontleend. Meerdere bepalingen, b.v. die betreffende het verbod om op den dag des Heeren te werken, den eed op de reliquien en het nog nader te bespreken lotwerpen in de kerk, duiden op vaststelling na de invoering van het Christendom; andere daarentegen zijn kennelijk opteekeningen van recht uit den heidenschen tijd. De schender van een heidenschen tempel (*fanum*) mocht b.v. volgens de *Lex* door iedereen, het pasgeboren kind door de moeder gedood worden, in beide gevallen zonder verplichting om daarvoor boete te betalen. Deze laatste bepaling is op zichzelf reeds in strijd met Christelijke opvattingen. Uit het leven van Liudger is bovendien bekend, dat deze regel reeds in Friesland gold in de dagen van Radbod. Het meest heidensch is wel het in een der bijvoegsels van de wet vermelde Oostfriesche rechtsgebruik om den tempelschender naar het strand van de zee te leiden, hem daar de ooren te splijten en te ontmannen en hem vervolgens te offeren aan de goden, wier heiligdom geschonden werd. Weer andere bepalingen zijn ontleend aan een edict van den koning of aan het volksrecht der Alemannen (*Lex Alamannorum*). Genoeg om een indruk te geven van de heterogene bestanddeelen van onze oudste Friesche rechtsbron.

Het voornaamste bestanddeel laat zich denken als samengesteld onder invloed van den bekenden wensch van Karel den Groote om aan alle Germaansche stammen, die nog geen geschreven wet hadden, er een te verschaffen. Bij de invoering van de Frankische rechtspraak zal de rechter, die ook terloops in de *Lex* genoemd wordt, stellig behoefte gehad hebben aan een geschrift, waaruit hij het toe te passen recht kon leeren kennen.

Het geheel, zooals dat tot ons is gekomen, in een gedrukte uitgave van een niet meer aanwezig handschrift, bestaat uit een kern en later daaraan toegevoegde uitspraken van rechtsgeleerden en afwijkende bepalingen betreffende West- en Oost-Friesland. Alles schijnt nog in den Karolingischen tijd geredigeerd te zijn. Treffend is zeker, dat die kern, het hoofdbestanddeel der *Lex*, voor

midden-Friesland is bijeengebracht, dus voor het gebied der tegenwoordige provincie Friesland, waarschijnlijk omstreeks den tijd van den in 802 te Aken gehouden Rijksdag.

De taal van de Lex is over het algemeen zakelijk en koel juridisch, de indeeling systematisch. Een groot verschil met de dichterlijke taal van de inheemsche Friesche rechtsbronnen uit de middeleeuwen. De inhoud is voor de kennis van de Friesche toestanden in den Karolingischen tijd van groot belang. Een bonte wereld, een primitieve rechtsstaat rijst uit de oudste rechtsbron voor ons op. De bevolking bestaat uit edelen (nobiles), vrijen, hoorigen (liten en mancipia) en slaven. De hoorigen hadden een betere positie dan de slaven. Zij behoorden bij het land, dat zij tegen een vasten cijns mochten gebruiken. Zij konden zichzelf vrijkopen en hunne magen werden als zoodanig erkend. Economisch was deze stand en die der slaven van beteekenis omdat zij de productie opvoerde tot een grootere hoeveelheid dan voor eigen gebruik van den landeigenaar noodig was. Dit meerdere kon worden verkocht en uitgevoerd. Soms doen in dezen tijd de landgoederen met slaven, o.a. op het eiland Wieringen, in het bezit van de St. Maartenskerk te Utrecht, denken aan kleine plantages. Opmerkelijk blijft, dat er na de 10e eeuw feitelijk niet meer gerept wordt van slaven in Friesland.

De verhouding der standen komt eigenaardig uit in de regeling van het zoengeld, dat betaald moest worden wanneer iemand gedood werd. Het zoengeld voor een edele bedroeg 80 solidi, voor een vrije $53 \frac{1}{3}$ solidi, voor een hoorige $26 \frac{2}{3}$.

Vergeleken met ons recht heeft de Lex Frisionum nog het meest van het wetboek van strafrecht, al ontbreken niet enkele bepalingen van processueelen aard. Tracht men zich een voorstelling te maken van het oude Friesche strafrecht, dan blijkt de diepte van de kloof, die ons geestelijk scheidt van onze voorouders in den Karolingischen tijd. De maatschappij was oud-

tijds ook geheel anders ingericht. Een politiemacht ontbrak, zoodat de bemoeiingen van de overheid zich slechts in zeer beperkte mate konden uiten. In overeenstemming daarmede moest en kon, bij de afdoening van strafbare feiten, het particuliere belang en de inmenging van de beleedigde partij en hare magen, de sippe, wel sterk op den voorgrond treden. Sommige misdrijven, die sacrale belangen raakten, waardoor dus de goden beleedigd waren, werden evenwel reeds in den heidenschen tijd beschouwd als aangelegenheden van algemeen belang. Dit zelfde gold ook later nog voor wanbedrijven, die door hun aard getuigden van een zeer slechte gezindheid van den dader.

Het particuliere element uitte zich vooral in het *veete recht* en de *boetesystemen*, welke laatste in de Lex een ruime plaats innemen. Beide instellingen hingen nauw samen. De boete, die naar aanleiding van bijkans alle vergrijpen, door het slachtoffer of diens magen van den dader en diens verwanten kon worden geëischt, had meer het karakter van eene schadevergoeding voor onrechtmatige daden dan van onze geldboetes voor strafbare feiten, welke laatste immers uitsluitend vloeien in den zak van den Fiscus, niet in dien van de beleedigde partij. Aan deze laatste is ook bij de hedendaagsche strafprocedure een vorderingsrecht toegekend. Toch kwamen de door de Lex bepaalde boeten niet altijd volledig aan de beleedigde partij ten goede, want de misdadiger moest oudtijds reeds in vele gevallen, doch alleen wanneer de overheid gemengd werd in de afdoening van een strafzaak, een bedrag, gelijkstaande met een deel van de boete, aan den koning opbrengen als z.g. „vredegeld”.

Behalve zijn algemeen recht op betaling van zoen- of boetegeld, een zaak, waarbij het gerecht slechts te pas kwam, indien partijen het onderling niet eens konden worden, had de beleedigde partij in bepaalde gevallen de keus tusschen boete en veete. De Lex Frisionum gedoogde veete in geval van doodslag.

Eigenrichting, tegenwoordig in geen enkel opzicht, hoogstens als noodweer, geduld, werd door het veeterecht

niet alleen toegelaten, maar bepaaldelijk ook geregeld. Dat laatste treft ons zeker als iets merkwaardigs, en onderscheidt de bloedwraak, de vendetta, van het willekeurige lynchen door een verblinde en opgewonden menigte. Wie niet tot de magen van den verslagene behoorde, had met het veete-geval niet te maken en mocht den moordeenaar niet dooden, behalve in geval van betrapping op heeterdaad. Veete was een toestand van wettig erkende vijandigheid tusschen de magen van het slachtoffer en den misdadiger en diens aanhang. Bij rechtmatige veete mocht iemand straffeloos gedood worden en was geoorloofd het binnendringen in het huis van den particulieren vijand, zelfs brandstichting was geoorloofd.

Het veeterecht was bij de Germanen reeds bekend in het heidensche tijdperk. Duidelijk blijkt dat o.a. uit de berichten van Tacitus. De Karolingische wetgevers trachtten er een einde aan te maken of het althans zoo veel mogelijk te beperken, maar nog gedurende een zeer groot deel van de middeleeuwen heeft het in Friesland een rol gespeeld en het openbare leven ten sterkste beïnvloed. Wat uit die latere tijden bekend is, geeft inhoud en beteekenis aan de enkele, gedrongen zinnnetjes van Tacitus en de sobere aanduidingen in de Lex Frisionum.

Van den omvang en verwickeling, die de veeten konden nemen, getuigt o.a. de geschiedenis van het geslacht Menalda. In 1295 was het in het destijds nog Friesche Fivelgo gewikkeld in niet minder dan vier veeten. Stinzen werden belegerd en verwoest. Het einde bracht eerst een door de geestelijkheid bewerkte verzoening. Zeer oud was het gebruik om het lijk van den verslagene niet te begraven vóórdát zijn dood gewroken was. „M o r t h m o t m a m i t h m o r t h e k e l a”, moord moet met moord gekoeld worden, heette het in de oudste inheemsch Friesche wetten. Een geestelijke uit de 13e eeuw vertelt van de Friezen, dat zij het lijk van hun vermoorden bloedverwant in den rook hingen tot het einde der veete.

Eischte de beleedigde partij boete, hetzij in geval van doodslag of in zaken, waarbij geen veete was geoorloofd,

dan kwam het gerecht er eerst bij te pas wanneer de wederpartij onderhands geen boete wenschte te betalen of wel de beschuldigde de schuld ver van zich wierp. Was men het over de boete eens, dan kwam er, vooral in gevallen van doodslag, een plechtige verzoening tot stand, waarbij de vredekus te pas kwam en de eed den zoen te houden onverbreeklijk, ten eeuwigen dage: alsoe langhe soe di wynd fan dae vlkenum wayth, ende ghers groyt ende baem bloyt, ende dio sonne op tyocht ende dio wrald steed.

De toewijzing van de boetevordering door het gerecht, den ding, was niet zoozeer noodig om het bedrag daarvan te fixeeren, dan wel om vast te stellen wie schuldig was aan het strafbare feit en om den schuldige te dwingen tot betaling. Hechtenis ter vervanging van boete kende men niet, verhaal door middel van den „sterken arm” evenmin. Maar toch wist de maatschappij zich reeds oudtijds zonder deze moderne executie-maatregelen te helpen door dengeen, die de rechtmatig opgelegde boete niet wilde betalen „ferdlos”, vredeloos te verklaren. Een paardemiddel, dat stellig preventief gewerkt zal hebben, doch bij toepassing onnoodig hard was. Immers de vrede was, wat tegenwoordig rechtsorde heet. De vredeloze werd de vijand van den koning, van het geheele volk, een vogelvrij verklaarde, die door iedereen straffeloos gedood mocht en moest worden, wiens huis verbrand en wiens overige goederen verbeurd verklaard werden. Niemand mocht hem herbergen of ondersteunen! Een gevaarlijk instituut, want noodgedrongen werd de banning vaak een bandiet. Het laatste woord is dan ook uit het eerste ontstaan. Ferdlos werd ook de op heeterdaad betrapte misdadiger.

De oud-Germaansche rechtspleging had in den Karolingischen tijd nog veel van haar oorspronkelijk karakter bewaard. De beslissing was in handen van het vrije volk, dat aan de rechtspraak deelnam, en de terechtzitting, den ding (placitum) gewapend bijwoonde.

Reeds in den tijd van Tacitus was het bij de Germanen gebruik om aanklachten van misdrijven aan te brengen in

een vergadering (*consilium*) van de volksgenooten. Ook bestuurszaken, algemeene stambelangen werden daar behandeld en nog in de 8e eeuw wordt de meermalen vermelde terp bij Dokkum, waarop een kerk ter eere van Bonifatius zou worden gebouwd, opgeworpen of verhoogd „cum consilio plebis”. De stamhoofden waren in de dagen van Tacitus belast met de leiding van de rechtspraak, waarbij ook de priester een rol vervulde. Het consilium werd met godsdienstige plechtigheden geopend, de priester gebood stilte en er was zelfs een bepaalde „dinggod”, als hoedanig genoemd wordt „Mars Thingsus”. De middeleeuwsche Friesche landrechten eischen bij de rechtspraak nog de volledige toestemming van de volksgenooten. Ook in den Karolingischen tijd deed de rechter (*judex*), die af en toe in de *Lex Frisionum* genoemd wordt en die volgens inheemsche bronnen „asega” heette, slechts een *voorstel* aan het beslissende volk, dat oudtijds en wellicht nog lang daarna met wapenklank zijn instemming kon beuigen.

Werd de tusschenkomst van het gerecht ingeroepen om dat de misdadiger niet buitengerechtelijk wenschte te transigeeren, dan maakte de *Lex Frisionum* het bepalen van de boete wel zeer gemakkelijk, door voor tallooze gevallen, volgens een merkwaardige casuïstiek, bij voorbaat het boetebedrag vast te stellen. Een algemeen gebruik in dezen tijd. De waarde (het weergeld) van een edele, een vrije en een hoorige werd reeds vermeld. In verband met *verwondingen* vernemen wij nu ook de waarde van een oog, een arm, een been, van een vinger en een tand, enz. In de later aan de *Lex* toegevoegde uitspraken worden nog genoemd de handen van de vrouw, die het „*fresium*”, het wollen kleed maakt; van den goudsmid en den harpspeler. Deze werden hooger gewaardeerd dan die van andere stervelingen. Een afwijking reeds van het oorspronkelijk star-uniforme systeem. Bij het bepalen van een boete voor hem, die een ander in het water wierp, wordt er zelfs op gelet of het slachtoffer geheel „kopje onder ging”. Was de beteekenis van het letsel vooraf moeilijk te fixeeren, dan werd toch zooveel mogelijk de metho-

de vastgesteld, die bij de berekening diende te worden toegepast, o.a. als er uit een wond stukken been te voorschijn kwamen. Die stukken werden dan over de breedte van den publieken weg tegen een schild geworpen. Klonk het schild hoorbaar, dan bedroeg de boete vier solidi, anders slechts het halve bedrag. Men denkt hier onwillekeurig aan een terechtzitting met de naar den klank van het schild luisterende, gewapende volksgenooten. Opmerkelijk is ook de vermelding van den publieken weg, want omtrent wegen hooren wij in dezen tijd slechts weinig. Overigens is het de vraag of dergelijke geluidsproeven steeds letterlijk werden toegepast. In het iets latere inheemsche Friesche recht komen, zooals wij nader zullen zien, verwante klinkende waardebepalingen voor, die nauwelijks praktisch uitvoerbaar waren.

Toch was het wel een tijd van vormen en formalisme. Zondigen tegen den processueelen vorm gaf alle kans op verlies van het proces. Rechtszaken werden plechtstatig en volernstig behandeld. Wie denkt aan een gemoedelijk onderonsje, heeft geen ware kijk op de rechtspraak in oude tijden.

Een op Oost-Friesland toepasselijk toevoegsel aan de Lex geeft een indruk van de procedure in geval van doodslag. In een terechtzitting, ten overstaan van rechters, doet namens de partij van den verslagene een klager de klacht tegen een bepaalden persoon, volgens een vast formulier. De beschuldigde kon daarop, in geijkte termen bezweren, dat een ander de dader was en dezen aanwijzen door hem bij den zoom van den mantel vast te houden. Uit niet-Friesche bronnen is bekend, dat het bij een dergelijke klacht gemeenlijk indrukwekkend toeging. Men klaagde „met den doode”. Zijn lijk werd door de verwanten, met het bloote zwaard in de hand, onder het aanheffen van weegeklaag, voor den rechter gebracht.

Bij het verdere verloop van deze procedure blijkt vooral het verschil tusschen de toenmalige en hedendaagsche *b e w i j s m i d d e l e n*. In het Oostfriesche geval kon de beschuldigde, die ontkende, den klager tot een gerechtelijk duel uitdagen. Iedere partij mocht echter ook een

remplaçant huren, om het geschil met den kampioen van de wederpartij uit te vechten! De uitslag van het gevecht beschouwde men als een godsoordeel. Zoo ook het resultaat van heetwater-proeven.

In midden-Friesland werd bij een doodslag-proces als bewijsmiddel een ander godsoordeel voorgeschreven, bestaande uit het reeds in de dagen van Tacitus en Radbod bij de Germanen bekende werpen van loten. In de Lex heeft dit godsoordeel uiterlijk reeds een Christelijken vorm aangenomen. Het is de moeite waard om van de heele bepaling kennis te nemen, die van de nog half-heidensche vroomheid der Friezen en de eigenaardige opvatting van het bewijs een indrukwekkend voorbeeld geeft en blijkbaar een opteekening is van oud-Friesch gewoonterecht.

Indien iemand — zoo luidt het artikel — bij een oproer of ophoop van menschen gedood wordt en de moordenaar niet te vinden is, omdat er zoovelen aanwezig waren, staat het hem, die het zoengeld van den verslagene wil opvorderen, vrij om hoogstens zeven personen daarvoor aan te spreken en ieder van hen van den doodslag te betichten. Ieder van de zeven beklagden kan zich voorloopig met behulp van twaalf eedshelpers vrij zweren. Daarna worden de zeven verdachten naar een kerk geleid, waar op het altaar het lot wordt geworpen. Kan het niet in een kerk geschieden, dan op de reliquieën van heiligen. Het lot werpen geschiedde aldus: twee van een boomtak afgesneden stokjes, één gemerkt met een kruis, het andere ongemerkt, werden met wol omwikkeld op het altaar of op de reliquieën gelegd. De priester of een onschuldige knaap moest één der loten opnemen en inmiddels God smeeken om hem door een teeken duidelijk te maken of de zeven beklagden de waarheid hadden bezworen. Trok hij het met een kruis gemerkte lot, dan werden zij geacht onschuldig te zijn. Nam hij het andere lot, dan moesten de beklagden elk een lot snijden en van hun eigen merk voorzien. Deze zeven loten werden weer met wol omwikkeld en neergelegd alsvoren. Stuk voor stuk nam de priester of knaap de loten op. Degeen wiens lot het laatst getrokken werd, moest het weergeld betalen!

Wellicht mogen wij in de boven beschreven runenhoutjes van Britsum en Westeremden herinneringen zien aan soortgelijke plechtigheden in vóór-Christelijke tijden, waarbij de wil van de goden werd geraadpleegd.

Uitteraard konden hier slechts enkele trekken van het oude Friesche strafrecht naar voren gebracht worden. Voldoende echter om een indruk te geven van den grooten afstand, die ligt tusschen de toenmalige en de hedendaagsche maatschappij.

3. DE CHRISTELIJKE KERK — GRONDBEZIT VAN HET KLOOSTER FULDA — ECONOMISCHE TOESTANDEN — GEOGRAPHIE

De tragische dood van Bonifatius (754), een der meest indrukwekkende figuren van zijn tijd, maakte alom een geweldigen indruk, niet het minst in de kringen der bekeerde Friezen. Dokkum, de plaats waar of in de nabijheid waarvan de geloofsheld was neergeslagen, werd hierdoor weldra het centrum van het Christelijk geloof in midden-Friesland. Het derde kwart der 8e eeuw zag hier een kerk verrijzen ter eere van Bonifatius, wiens lijk naar het door hem te Fulda gestichte klooster was vervoerd. Enkele van de met hem omgekomen gezellen werden echter te Dokkum begraven. Nog steeds zweeft de herinnering aan dit wereldgebeuren boven het kleine Dokkum. In het jaar 1926 deden de bisschoppen van Mainz en Fulda met den aartsbisschop van Utrecht de eerste nationale bedevaart naar het Friesche stedeke.

De Angelsaks *Willehad*, uit Northumberland afkomstig, later bisschop van Bremen, was een der eersten, die, omstreeks 770, leiding gaf aan het missiewerk te Dokkum. Zijn levensbeschrijving vermeldt, dat hij hier eenige jaren predikte en dat vele edelen hunne kinderen door hem lieten onderwijzen. De beroemde *Liudger*, een Fries van geboorte, de latere bisschop van Munster, zette te Dokkum het werk van Willehad voort. Waar dergelijke krachtige figuren eenige jaren in Dokkum zelf hun zetel hadden en in aanzien stonden bij de aanzienlijken uit hun-

ne omgeving, kan het niet anders of de invloed van de kerk moet hier van zeer groote beteekenis geweest zijn voor de Friesche cultuur. Zoo is het ook te verklaren, dat onder de schenkingen aan het klooster te Fulda aan den Roer in Duitschland, vele giften van Friezen voorkomen. De aldus overgedragen landelijke eigendommen lagen over geheel Friesland verspreid, meerdere in de omgeving van Dokkum. Toch vormen de Friesche dotaties slechts een onderdeel van een algemeen verschijnsel, dat de universeele beteekenis van Bonifatius wel zeer duidelijk doet uitkomen. Het door hem in 744 gestichte klooster, waar, gelijk vermeld, ook zijn stoffelijk overschot begraven werd, ontving toch na zijn dood giften uit tal van streken, zoodat deze abdij weldra de rijkste van allen werd en aan het einde der 8e eeuw in West-Germanië reeds een bezit had van niet minder dan 15.000 hoeven en landerijen. Aardsch bezit door de geloovigen prijsgegeven ter wille van hun zieleheil.

Liudger, die in 782 Dokkum moest verlaten naar aanleiding van den opstand van den Saksischen hertog *Widukint*, met wien een deel der Friezen gemeene zaak maakte tegen de Franken, stichtte later het beroemde klooster Werden aan den Roer. Ook deze abdij werd door de vrome Friezen niet vergeten, doch de meeste Friesche bezittingen, die aan Werden geschonken zijn liggen in de provincie Groningen en in Oost-Friesland, streken, die door Karel den Groote gesteld werden onder het geestelijk bewind van Liudger.

De registers van de goederen van deze beide kloosters, vooral die van *Fulda*, leveren een schat van gegevens betreffende de economische toestanden en geographie van midden-Friesland in den Karolingischen tijd. *Fulda* was niet alleen een der rijkste kloosters, maar tevens een centrum van beschaving en wetenschap, dat grooten invloed in wijden kring heeft uitgeoefend. Hier werden de beroemde „annalen van *Fulda*” geschreven, die officieus de geschiedenis van het heele Frankische rijk, sedert omstreeks 829, zeer objectief, jaar voor jaar in korte trekken hebben vastgelegd. De monniken-historie-

schrijvers stonden in relatie met het hof en keken daar door ver buiten de muren van hun klooster. Reeds Karel de Groote beseftte de noodzakelijkheid van de wetenschappelijke vorming van den geestelijken stand, zooals uit een nog aanwezig rondschrijven, o.a. aan Fulda, bekend is. Tal van geleerde en kunstzinnige abten hebben dit rijke klooster beheerd. Geen wonder, dat de archieven van Fulda voor ons tal van gegevens bewaarden omtrent de Friesche bezittingen en het is stellig de moeite waard kennis te nemen van den aard van de hier bedoelde archivalia.

De oorspronkelijke schenkingsacten zijn niet bewaard gebleven. Het raadplegen van zoovele losse stukken was van nature hoogst bezwaarlijk. Daarom liet Hrabanus, de vijfde abt van Fulda, omstreeks het tweede kwartaal der 9e eeuw die losse oorkonden, het geheele bezit van het klooster betreffende, inschrijven in een achttal perkamenten bandjes, waarvan slechts één is overgebleven. Hoewel niet op het Friesche bezit betrekkelijk, is dit oudste register toch ter beoordeeling der waarde van de verdwenen bandjes, van veel belang. Drie eeuwen later, toen vele schenkingsakten en alle oude registers er nog waren, liet abt Markwerd I (1150—1165) nieuwe registers aanleggen in twee banden, thans een sieraad van het Rijksarchief te Marburg. De monnik *E b e r h a r d* schreef en versierde ze met duidelijke hand en fraaie miniaturen. De op Friesland betrekkelijke schenkingsakten zijn er verkort in weergegeven. Af en toe gaf Eberhard, bij wijze van inleiding tot een nieuwe afdeeling, inzicht in zijn werk en leidt hij ons als het ware binnen in zijn cel, waar hij rustig, ver van aardsch gewoel met zooveel talent de pen hanteerde. Hij prijst den keldermeester, die hem het duurzame perkament leverde en klaagt over het lastige Angelsaksische — door hem „Schotsch” genoemde — schrift der oude oorkonden, die de bibliothecaris verschafte, naar gelang ze nog te vinden waren. In hoofdzaak raadpleegde hij evenwel de eerste registers en de daarbij in den loop der tijden bijgeschreven aanwinsten. De goede Eberhard heeft vrij behoorlijk werk geleverd, al vergiste hij zich wel eens en duidelijk blijkt, dat eigennamen en ook plaatsna-

men weergegeven werden, niet in den oorspronkelijken vorm, doch zooals ze in het klooster werden uitgesproken.

Vele van de Friesche bezittingen werden reeds aan het einde der 8e eeuw geschonken, andere in de 9e eeuw. Het beste bewijs, dat de schenkingen plaats hadden lang vóór den tijd van Eberhard, geeft een merkwaardig relaas van een in 945 gedane inspectie der Friesche bezittingen en de opsomming der daaruit door het klooster getrokken inkomsten. In 945 toch wordt van de Friesche goederen gesproken als iets, dat reeds lang aan het klooster behoorde. De verspreide ligging van deze kloostergoederen, de groote afstand, die Fulda van Friesland scheidde, de onrust der tijden in verband met de invallen van de Noormannen, maakten het beheer wel zeer bezwaarlijk. De overgrootte rijkdom had de eigenaren ook wel wat doen indommelen, waarvan door v r e e m d e i n d r i n g e r s ijverig was geprofiteerd. De inspectietocht van den energieken abt Hadamar in 945 was dus zeker niet overbodig en gaf niet alleen aan het klooster, maar ook aan het nageslacht een indruk van de Friesche toestanden in een jaar, waarin de ergste invallen der Noormannen reeds tot het verleden behoorden, zooals nader ter sprake komt.

De indruk, die de schenkingen geven van Friesland in de toenmalige uitgestrekte beteekenis en in het bijzonder ook die van midden-Friesland, is als die van een openbaring. Omtrent de vroegere agrarische toestanden was al zeer weinig bekend en de op de registers van Fulda volgende bronnen hebben betrekking op veel latere toestanden dan het einde der 8e eeuw. Tal van dorpen, die ondanks de vreemde spelling der namen gedeeltelijk nog met tegenwoordige plaatsen te identificeren zijn, blijken toen reeds bestaan te hebben. De grond was voor een goed deel reeds onder tal van eigenaren verdeeld en wel vrij gelijkmatig, zonder groote opeenhooping van bezit. Er moet destijds in midden-Friesland een vrij belangrijke stand van kleine grondbezitters geweest zijn en economische toestanden geheerscht hebben, die in het wezen der zaak niet zoo heel ver van ons afstaan en waarvan wij ons een

voorstelling kunnen maken, hetgeen ten aanzien der vorige periode in veel mindere mate het geval was. In het geheel vermelden de registers een 112-tal schenkingen van onroerend goed uit geheel Friesland, waarbij echter een aantal, die door Eberhard bij vergissing of door het overschrijven van verschillende gegevens dubbel geboekt zijn. Enkele der Friesche donateuren hadden reeds bezittingen, die in of bij meerdere dorpen lagen, soms zelfs in verschillende gouwen. Vermoedelijk waren deze groot-grondbezitters edelen van ouden stam.

Doorgaans bestaan de schenkingen uit landen, waarvan de grootte wordt aangeduid door het getal der runderen, dat er kon grazen. Bij het 30-tal tot midden-Friesland betrekkelijke giften zijn er perceelen voor 5, 10, 20, 40 en zelfs 100 beesten.

Bouwland, dat af- en toe in de registers voorkomt, wordt voor midden-Friesland slechts één maal genoemd, n.l. een „v u r t a c k e r”, zooals men het te Fulda uitdrukte, van vijf virgae en vier voeten, dus een op een wierde of terp gelegen akker. De aard van het land is overigens niet steeds na te gaan, o.a. wanneer de schenking aangeduid wordt als: „land met 20 hoorigen (mancipia) en 2½ hoeve bij Kornwerd” of alleen de ligging is aangegeven, b.v. „ten Oosten van de rivier M a r d u n g a tot aan de grenzen van het dorp H i n d e l o o p e n”. Niet alleen hoorigen of mancipia, ook slaven en slavinnen werden soms met de hoeven overgedragen. Zoo gaf Ratburc in hetzelfde Kornwerd twee hoeven met 20 slaven en hunne kinderen.

Uit de omstandigheid, dat dergelijke onroerende bezittingen door een bepaalde persoon aan het klooster konden worden overgedragen blijkt, dat het e i g e n d o m s r e c h t zich omstreeks het einde der 8e eeuw reeds vrij ver had ontwikkeld.

Aanvankelijk, in de dagen van Caesar, kenden de Germanen slechts wisselende gebruiksrechten op den grond, die toekwamen aan bepaalde geslachten. Reeds in de dagen van Tacitus is daarvoor een vast gebruiksrecht in de plaats getreden, dat eenige eeuwen later den vorm aan-

nam van eigendomsrecht van de buur- of boerschap. De verschillende gezinnen, die tot de buurschap behoorden, hadden elk weer het recht om deze gemeenschappelijke eigendommen te gebruiken. Deze gebruiksrechten van het gezin moeten zich dus in de dagen, waarin de giften aan Fulda gedaan werden, reeds tot eigendomsrechten ontwikkeld hebben. De doneator zal evenwel voor het doen van de gift gewoonlijk nog de toestemming van zijn gezin en zelfs van zijn erfgenaam, indien er een was, noodig gehad hebben. Want nog het na-Karolingische Friesche recht verplicht den eigenaar van onroerend goed om bij voorgenomen verkoop de toestemming van zijn erfgenaam te vragen. Het begrip „familiegoed” was destijds dus geen ijdele klank. Het had niet alleen moreele, doch ook juridische waarde.

Ondanks deze ontwikkeling van het eigendomsrecht bleven in den Karolingischen tijd en nog eeuwen daarna vele gronden in Friesland gemeenschappelijke eigendom van de buurschap. Dit waren o.a. de gemeene weiden, heidevelden, bosschen, veengronden en vischwateren. Dorp en buurschap waren begrippen, die meestal samenvielen. Dergelijke marken of gemeenschappelijke gronden heetten in Friesland hemrik of hemmerk. De gemeene weiden komen later voor als „meenscharren”.

In midden-Friesland treffen wij nu blijkens de registers van Fulda tal van dorpjes of buurtschappen aan, die in de kleistreken elk op een terp lagen en wier aantal nog veel grooter was dan de schenkingen, die slechts een gedeelte daarvan vermelden, doen vermoeden. Op de klei in de tegenwoordige provincie Friesland zijn immers een 400-tal terpen geteld, waarbij ook een aantal van betrekkelijk geringen omvang, waarop slechts enkele woningen, soms slechts één boerderij gestaan heeft. Deze laatste zijn echter sterk in de minderheid. Reeds ten opzichte van den Romeinschen tijd gaf de planmatige ontgraving van de kern der Hatzumer terp bij Dronrijp een indruk van een complex woningen, een buurschap, in het midden van

Friesland. De registers van Fulda verstrekken voor het eerst ook nadere gegevens voor de Friesche zand- en veenstreken, die nog zoo uiterst arm zijn aan archaeologische gegevens uit den terpentijd. Ook hier verreezen dorpjes, o.a. Kollum en Waltheim in het district van Dokkum. Het laatste is kennelijk een der dorpen van Dantumadeel, wellicht Oudwoude, waar in het jaar 1902 62, omstreeks 850—875 begraven Karolingische munten voor den dag kwamen.

Van het 30-tal dorpen, die de registers in midden-Friesland vermelden en die omstreeks 800 n. C. aanwezig waren, zijn de door Eberhard soms danig verhaspelde namen slechts ten deele te identificeeren met die van nog bestaande dorpen. Sommige namen zullen zich in den loop der tijden aanmerkelijk gewijzigd hebben en iedere „villa” is ook geen dorp geworden of gebleven, toen het oprichten der dijken het verhuizen van een afgelegen terp naar een beter gesitueerde woonplaats mogelijk maakte.

In Oostergo treffen we reeds aan: Dokkum, Waltheim (Oudwoude?), Kollum, Ferwerd — met een groot complex van terpen — Benitum (Hooge- of Oosterbeintum), Ternaard, Marrum (Mereheim), Metslawier (Metwid), Ringesheim (Rinsumageest?), Bornwerd (Bonfurt), Reitsum (Reisheim) en eindelijk het eiland Ameland (Ambla), dat onder Oostergo gerekend werd.

In Westergo lagen Kornwerd, Hindelopen (Hindalop en Hintinluofe, éénmaal zelfs verbasterd tot Hintinkufe), Westerburen en Hasalon (Hieslum?). Een schenkingsakte van het klooster Werden van het jaar 855 noemt in Westergo nog Schettens, Colwidum (Koudum?), Dedingiwervi (Dedgum?) en Midningi (Midlum?).

In het jaar 945 liet abt Hadamar van Fulda naar aanleiding van zijn vermelde inspectie der Friesche bezittingen een register der inkomsten aanleggen, waarin weer allerlei dorpen in midden-Friesland genoemd worden, zoo wel reeds vroeger vermelde als andere. In „Frangilande” is Franeker of Franekeradeel te herkennen.

Westerbinteim, genoemd naast Oosterbinteim, moet het bekende terpdorp Hoogebeintum zijn, dat vroeger blijkbaar Westerbeintum heette.

Het beheer van zoo talrijke afgelegen boerderijen en landen was waarlijk niet gemakkelijk. Plaatselijke rentmeesters waren onmisbaar en zoo worden dan ook bestuurders genoemd, die ieder een dertig- tot veertigtal hoeven administreerden, welke te zamen een ministerium vormden. Boven deze beheerders stond dan in Friesland minstens een hoofdvertegenwoordiger voor de wereldlijke aangelegenheden van het klooster, de advocatus. Als zoodanig treedt soms op een graaf of de zoon van een prefect. De macht en invloed van den advocatus, wiens principalen zoo ver af woonden moet wel zeer groot geweest zijn, vooral wanneer het een graaf was, die gemeenlijk reeds van den koning domeingoederen ontvangen had.

Die koninklijke domeinen waren eveneens zeer omvangrijk en ook in midden-Friesland treffen wij er een aan. De veel besproken villa Cammingehundi in Westergo, met de daaromheen gelegen plaatsen. De getrouwe Gerulf, waarschijnlijk een graaf, had die goederen vroeger in leen gehad en ontving ze in 839 van Lodewijk den Vrome in eigendom.

Zoo ontwikkelde zich in midden-Friesland naast het meestal bescheiden landbezit van den vrij geboren boerenstand, het grootgrondbezit van de kloosters Fulda en Werden en van den koning of diens gunstelingen. Veel domeingrond zal voorheen aan Friesche vorsten hebben toebehoord.

Op de domeinen werden gewoonlijk koningshoeven gesticht, naar Frankisch model, hoeven, die tevens steunpunten waren voor het Frankische gezag, De „curtis" of hoeve van den hertog wordt ook genoemd in de Lex Frisionum. Iets dergelijks is in midden-Friesland tot dusverre niet bij opgravingen geconstateerd kunnen worden, al lijkt het waarschijnlijk, dat ook hier de Frankische ambtenaren zich in de dagen der eerste Karolingische vorsten in min of meer versterkte hoeven zullen hebben ge-

vestigd. Het geïmporteerde Karolingische vaatwerk, zoo overvloedig in Dorestad ontgraven, komt ook in de meeste terpen voor en levert op zichzelf geen aanwijzing voor aanwezigheid van Frankische ambtenaren. Een uitzondering vormen wellicht die terpen of gedeelten van terpen, waar dit vaatwerk, zooals wel door ons waargenomen, in betrekkelijk groote hoeveelheden voorkomt (Pl. XLV). Dit was o.a. het geval te Cornjum.

Van eigen exploitatie der Friesche bezittingen door de monniken van het klooster Fulda kon natuurlijk geen sprake zijn en het aan de Romeinen bekende groot-grondbedrijf lag ook niet in de lijn van den Karolingischen tijd. Degenen, die de verschillende hoeven bewerkten moesten, hoe hunne verhouding tot de eigenaren ook precies geweest moge zijn, cijnzen in geld, of landelijke producten opbrengen als vergoeding voor het gebruik van den grond. Fulda's lijsten van inkomsten uit Friesland, opgemaakt in de 9e eeuw en in den jare 945, geven een indruk van hetgeen er destijds werd geproduceerd. Het geld, dat betaald werd, vertegenwoordigde vrij zeker de opbrengst van de runderen, de boter en de kaas, die niet in natura aan Fulda werden afgedragen en dus wel op locale markten verkocht zullen zijn.

Het oudste register noemt enkele geldcijnzen met hunne bijzondere namen. Van een heet het, dat deze werd ingesteld door den graaf Nordalah, tevens advocatus Fresonum. Dus blijkbaar de algemeene vertegenwoordiger van Fulda in Friesland.

De producten, die in natura aan het klooster moesten worden opgebracht, bestonden bijna uitsluitend uit „pallia” of zooals het dikwijls heet „pallia cana”, d.i. grauwe wollen mantels. Deze werden geweven van de wol der in grooten getale gehouden schapen, waaraan nog herinneren de vele skeletdeelen van schapen, die in alle terpen worden aangetroffen. Het waren vierkante doeken, die dubbel geslagen als bovenkleeding werden gedragen, zoodat de punten voor en achter tot de voeten afhingen. Dergelijke pallia vormden een hoofdartikel voor den z.g.

Frieschen handel, die destijds te Dorestad geconcentreerd was. Al werden zij ook lang niet alle uit Friesland zelf betrokken, dit nam niet weg, dat dergelijke mantels vaak werden aangeduid als „Friesche pallia”, zooals men in de 17e en 18e eeuw alles wat de O.I. Compagnie aanvoerde „Oost-Indisch” noemde ondanks de herkomst van het porcelein en de weefsels uit China of van de kust van Koromandel. Notker, een monnik van St. Gallen, kende in de tweede helft der 9e eeuw witte, grauwe, roode en blauwe Friesche pallia, die door Karel den Groote aan kalief Harun-al-Raschid ten geschenke gezonden zouden zijn. De registers van Fulda leveren in elk geval het bewijs, dat de grauwe mantels werkelijk in Friesland, bepaaldelijk ook door midden-Friesland, opgebracht werden. Het landgoed van Hiltrates in Westergo, bij Kornwerd, bracht o.a. 72 pallia op en bovendien 15 pond en 8 ons zilver. De hand van de vrouw, die het „Fresum” weefde werd reeds vermeld bij de bespreking van de aanvullingen bij de Lex Frisionum.

De rol, die de pallia speelden komt zeer duidelijk aan het licht in verband met de bekende inspectie-reis van abt Hadamar, in het jaar 945. Hij nam den toenmaligen advocatus Gerbertus, een zoon van den prefect Reginbertus, mee naar Fulda en sloot daar met hem een overeenkomst betreffende hetgeen uit de Friesche bezittingen door dezen vertegenwoordiger verantwoord moest worden. Gerbertus beloofde jaarlijks ter keuze van den abt, hetzij 35 pond aan zilveren denariën van het zuiverste gehalte te zullen opbrengen, hetzij 600 pallia cana. Voor een deel zullen deze mantels als grauwe pijpen door de monniken van Fulda gedragen zijn. Koos de abt geld, dan zorgde de Friesche handel wel voor den afzet der niet begeerde mantels. Gerbertus inde ook, wat in Friesland de „f o r a h u r a” genoemd werd, een recognitie, die door de pachters om de zes jaren moest worden opgebracht, waarvan het klooster twee derden en Gerbertus de rest kreeg. De positie van den advocatus was langzamerhand wel zeer invloedrijk en voordeelig geworden.

Het aanvankelijk ontbreken van plaatselijke kloosters

moet het bedenken van Fulda zeer hebben bevorderd. Eerst in het begin de 9e eeuw, omstreeks 830, werd door Odulphus, een geestelijke uit Utrecht, met goedvinden van bisschop Frederik, te Staveren een klooster gesticht, het beroemde St. O d u l p h u s - k l o o s t e r, dat zich later in het bezit van vele goederen mocht verheugen.

4. HET OPTREDEN DER NOORMANNEN

Na den trek der Angelen en Saksen naar Engeland en Friesland herstelde zich voor geruimen tijd het evenwicht tusschen de bij de Noordzee wonende volken, totdat in 793 in Engeland een eerste aanval der Noormannen groote verrassing en ontsteltenis veroorzaakte. Weldra kreeg ook het Frankische rijk het te stellen met deze onversaagde benden en wel in het bijzonder met de Denen, hoewel ten slotte de Wiking-beweging zich over geheel Scandinavië heeft uitgebreid. De Zweden vallen echter buiten onzen horizon, omdat zij hunne tochten voornamelijk richtten naar de Oostzee en Rusland.

De onderlinge verdeeldheid in het Deensche rijk eenerzijds, o.a. ten gevolge van den strijd tusschen kroonpretendenten; de lust tot uitbreiding van het Frankische rijk anderzijds, die vooral bij Karel den Groote levendig werd toen na de onderwerping der Saksen de Denen naaste bureu der Franken werden, leidde tot tweeërlei verhouding tusschen de Denen en de Franken. Om invloed in Denemarken te krijgen werden sommige kroonpretendenten door Karel den Groote en ook nog door zijn zoon Lodewijk den Vrome gesteund, hetgeen de tegenpartij prikkelde tot invallen in het Frankrijk. Ook de meer algemeene oorzaken van de Wiking-tochten hebben daartoe geleid. Tot deze oorzaken behoorde zeker de toenmalige zeer sterke bevolking van Scandinavië. Tijdgenooten spreken niet ten onrechte van overbevolking. Dit gevoegd bij groote militaire bekwaamheden en onverschrokkenheid verklaart gereedelijk den geweldigen drang naar expansie, die het optreden der Noormannen kenmerkt. Niet slechts als vrijbuiters, ook als ontdek-

kers van den Atlantischen oceaan en de Middellandsche zee dienen zij herdacht te worden.

De voormelde politiek van Karel den Groote en zijn opvolger leidde al spoedig tot de vestiging van Deensche kroonpretendenten in het uitgebreide Fresia, aanvankelijk met de positie van leenmannen. Hemming kreeg Walcheren, waar hij in 837 sneuvelde bij een inval van zijn eigen landgenooten. Harald de Oudere mocht het tot Oost-Friesland behoorende Rüstringen als zijn domein of wijkplaats beschouwen.

Na een inval in 810 had Friesland in den eerst volgenden tijd geen last van de Denen, die toen blijkbaar nog ontzag hadden voor de na den dood van den grooten Karel steeds afnemende macht der Franken. Eerst sedert 834 begon de eigenlijke overlast. Een Deensche vloot zeilde toen langs den noordelijken handelsweg, die vroeger in omgekeerde richting door de Romeinsche legers was bevaren, naar het hart van Friesland. Dorestad werd geplunderd en ten deele verbrand. Volgens sommigen moest ook midden-Friesland het destijds reeds ontgelden. Genoemde handelsweg over Vlie en Almere was maar al te goed bekend in Scandinavië, evenals de rijkdom van Dorestad, de vermaarde koopstad. In Scandinavië woonden toch velen, die als kooplieden den tocht daarheen hadden gedaan, gelijk Anskar, de zendeling mededeelt, die in 826 den ouden Harald, na diens doop te Keulen, langs voormelden weg naar het land der Denen begeleidde.

De plundering van Dorestad en omliggende streken herhaalden zich in de volgende jaren. Met de rust en de veiligheid, die de voorafgaande periode hadden gekenmerkt, was het gedaan en al ontbreken plaatselijke bijzonderheden betreffende midden-Friesland, het lijdt geen twijfel, dat ook hier toenmaals veel is geleden. Denemarken deed destijds wel denken aan een vulkaan met machtig eruptieve kracht, die telkenjare nieuwe scharen van brandschattende vrijbuiters deed uitzwermen over onze voor Wiking-schepen zoo gemakkelijk toegankelijke lage landen.

In dezen tijd valt het optreden in Fresia van twee jongere Deensche prinses, de gebroeders Harald Jr. en Rorik, neven van Hemming en Harald Sr. Zij werden door Lodewijk den Vrome, aan het eind van diens regeering beleend met Dorestad. Hunne positie werd — teeken van de verzwakking van het Frankische rijk — reeds veel machtiger dan die van hunne oudere bloedverwanten. Zij begrepen zeer goed, dat de Karolingers hen niet meer geheel in de macht hadden en zelfs niet voldoende in staat waren om Fresia tegen de aanvallen der Noormannen te verdedigen. Vooral toen het rijk uiteen viel. Na den dood van Lodewijk den Vrome werd het Frankische rijk toch in drie gebieden gesplitst. Fresia viel in de portie van Lotharius I, later opgevolgd door zijn zoon Lotharius II. Een oogenblik moest Rorik vluchten, nadat hij op verdenking van verraad door den eersten Lotharius was gevangen genomen. Hij keerde echter reeds in 850 terug en verplichtte voormelden vorst om hem opnieuw met Dorestad te beleenen en eenige andere graafschappen in Fresia, die hij met een bende Denen reeds feitelijk aan zijn gezag had onderworpen. De bescherming van dit gebied aan de monden van den Rijn tegen de invallen der Noormannen werd nu aan dezen indringer opgedragen. Het verloop van het bewind van Rorik bleef voor de staatkundige ontwikkeling van Noord-Nederland niet zonder beteekenis. Midden-Friesland, onze tegenwoordige provincie, viel echter, zoo niet geheel, dan toch grootendeels, buiten het leen van Rorik. De grenzen van dit leen zijn slechts vaag bekend, al werd het later wel met wijsche titels als „regnum Fresonum” aangeduid. Kennemerland viel er zeker in en waarschijnlijk werd het begrensd door de Maas en het Vlie.

In 882 werd Rorik in dit leen opgevolgd door den Deen Godfried, die gehuwd was met een Karolingische prinses en, gelijk bekend, in 885 op last van keizer Karel den Dikke uit den weg werd geruimd, toen hij neiging toonde om zijn gezag ver buiten Friesland uit te breiden.

Met Godfried verdween de laatste Deensche heerscher uit Fresia en was daarmee de ergste Noormannen-tijd

voorbij. In 918 kon bisschop Balderik terugkeeren naar Utrecht, dat in 857 in handen der Denen was geraakt en zoo grondig verwoest, dat er geen muur meer stond waartegen een hond kon wateren!

Godfried had minstens twee Friesche graven onder zich gehad, Gerulf en Gardolf, die door hem naar den keizer werden afgevaardigd om zijn wensch tot gebieds-uitbreiding kenbaar te maken.

Voor de vraag of wellicht ook midden-Friesland tot het regnum Fresonum van Godfried behoord heeft is het van belang te weten waar de graafschappen van Gerulf en Gardolf gelegen waren. Dat van Gerulf lag ongetwijfeld ten Westen van het Vlie, omdat de graven van het Hollandsche huis zijne opvolgers werden. Omtrent het gebied van Gardolf bestaat echter helaas geen zekerheid, al blijft het merkwaardig, dat in een oorkonde van het jaar 966 een deel van midden-Friesland genoemd wordt als in het bezit geweest te zijn van een graaf Gardolf. Dit gebied strekte zich uit van Urk tot Winnigen, d.i. een afdeling van Oostergo.

Maar al mogen Rorik en Godfried geen gezag hebben uitgeoefend over midden-Friesland, toch staat vast, dat ook daar althans één Noorman zich heeft gevestigd, die als aanvoerder der Friezen genoemd wordt bij een geduchten inval van zijn landgenooten in Oostergo in den jare 873 onder leiding van Rudolf, een neef van Rorik. De beschrijving, die de annalen van het klooster Fulda hiervan geven, is het uitvoerigste bericht omtrent een dergelijk optreden der Noormannen in ons land en hier des te meer welkom nu het midden-Friesland betreft. Het vloeide uit de pen van den monnik Meginhard, die door de nauwe relatiën tusschen zijn klooster en Friesland goed op de hoogte kon zijn. In de maand Juni, zoo luidt de mededeeling, leidde Rudolf, een Noorman van koninklijken bloede, een vloot naar het rijk van koning Lodewijk, in het graafschap van Albdag. De annalen van Xanthen vermelden nader, dat de inval in Oostergo plaats had. Rudolf zond boden uit en vorderde van de bewoners van die streek, dat zij hem een schatting (tri-

butum) zouden betalen. Deze weigerden met de boodschap, dat zij slechts schatplichtig waren aan den koning en diens zonen. Rudolf trok daarop terstond het land binnen en zwoer, dat hij alle mannen zou doodden, alle vrouwen en kinderen als slaven zou wegvoeren en hunne bezittingen zou buit maken. De Friezen verzetten zich onder aanroeping van Gods hulp en Rudolf was de eerste, die sneuvelde en met hem tachtig mannen. De overigen die hunne schepen niet konden bereiken, zochten toevlucht in een gebouw, waar zij door de Friezen werden belegerd. Op voorstel van hunnen aanvoerder, een Christen geworden Noorman, die lang in hun midden had gewoond, werd besloten gijzelaars te vragen en een deel der belegerden naar de schepen te laten trekken om het daar geborgen geld op te halen. De Noormannen namen dit voorstel aan en wisselden tegen de gijzelaars een groote hoeveelheid buitgemaakt geld uit, waarna men hen liet aftrekken, nadat zij nog gezworen hadden nimmer meer in het rijk van koning Lodewijk terug te zullen komen. Een duidelijk staaltje van het optreden der Wikingen. Geld speelde voor hen een hoofdrol. Was dat niet te krijgen, dan werden vrouwen en kinderen in slavernij weggevoerd, de mannen gedood en hunne bezittingen tot buit verklaard.

Met koning Lodewijk is bedoeld Lodewijk de Duitscher, een broeder van Lotharius II. In 870 had hij Friesland ten Oosten van het Vlie gekregen. Karel de Kale ontving de rest van Friesland.

Meerdere plaatsen in de Zeventien Keuren, behorende tot de oudste algemeene Friesche wetten, opgesteld omstreeks tusschen 1000 en 1250, herinneren aan dezen gang van zaken. Het wegvoeren als slaaf naar vreemde oorden kwam blijkbaar herhaaldelijk voor en heeft diepen indruk gemaakt. De 14e keur bepaalde, dat een Fries, die door de Noormannen was gevangen genomen en verkocht, bij terugkeer weer in het bezit gesteld moest worden van zijn eigendommen: „syn eckeren ende syn faders staten.” De eveneens zeer oude Vieren-twintig Landrechten hebben een verwante

bepaling. De moeder-voogdes mocht het goed van haar kind slechts in bepaalde omstandigheden verkoopen. Als eerste noodzaak wordt genoemd de omstandigheid, dat het kind gevangen en geboeid weggevoerd was naar het Noorden over de zee (hef) of naar het Zuiden over de bergen en teruggekocht kon worden.

Ook aan het betalen van schattingen aan de Noormannen is de herinnering in de 7e van de Zeventien Keuren vastgelegd. Alle Friezen zijn vrij, hebben een vrije stoel, voor zoover zij vrij geboren zijn, staat er in de midden-Friesche tekst; dat gaf hun koning Karel opdat zij Christenen zouden worden, het betalen van „klipschielda” zouden weigeren en den koning de „huuslag a” zouden betalen. Daarmede kochten zij hun adelom en vrijheid, want alle Friezen waren vroeger onderworpen aan het Noordelijke Koninkrijk, „oenda gramma herna”.

Wij bevinden ons hier reeds op het terrein van de overlevering, van de sage, maar deze bevestigt toch volkomen dat de Friezen dikwijls geld aan den Noorman moesten betalen, schattingen, die den naam droegen van „klipschilda” of „clipscelde”. De vermelding, dat alle Friezen vroeger aan de Noormannen onderworpen waren, getuigt reeds van een generaliseering, die niet klopt met de toestanden in midden-Friesland, gelijk het verhaal van den inval van Rudolf, aan het eind nog wel van den ergsten Noormannentijd, heeft geopenbaard. Wij maakten daar toch kennis met een bevolking, die zich weliswaar onder leiding stelde van een Christen geworden Noorman, doch die zich nog trouw verklaarde aan den wettigen Frankischen vorst. Een bevolking, die zelfstandig genoeg was om zich gewapend en ditmaal met groot succes tegen de invallende Denen te verzetten.

De vraag rijst, welke gevolgen het optreden der Noormannen voor Friesland gehad heeft en of deze voor de volgende tijden hebben nagewerkt. Ten deele is deze vraag reeds door de voorafgaande bespreking beantwoord. Van langdurige vestiging van Noormannen, op eenig-

zins uitgebreiden schaal, is voor midden-Friesland niets gebleken. Hierin ligt reeds een groot verschil met de invasie der Angelen en Saksen in vorige eeuwen, die meer het karakter droeg van het binnenvallen van groepen landverhuizers, die zich blijvend, deels althans voor geruimen tijd op de Friesche klei hebben gevestigd. De talrijke sporen van hun verblijf, in een vorig hoofdstuk vermeld, getuigen daarvan tot den huidigen dag.

De invallen der Denen in het tegenwoordige Friesland droegen, voor zoover na te gaan, steeds een tijdelijk karakter, in zooverre met blijvend gevolg, dat het regelmatige Frankische bestuur allengs werd ontwricht. Er is gezegd, dat Friesland na den Noormannen-tijd leek op een land, waar de sprinkhanen alles hebben geraserd. Deze voorstelling is wat het platteland betreft te somber uitgevallen. Het grootste onheil is aangèricht in de centra als Trecht, Dorestad en Witla aan den Maasmond. Het platteland met zijn zeer verspreid opgestelde bevolking was van nature minder kwetsbaar dan het dichter bevolkte Dorestad, waarvan de welvaart reeds vernietigd werd wanneer de koopman er zijn bedrijf niet meer veilig kon uitoefenen. Ophooping van rijkdom, b.v. in kloosters, kwam in midden-Friesland slechts sporadisch voor. De eenige plaats, die nu met name genoemd wordt, is dan ook Staveren, dat in 991 door de Noormannen werd geplunderd, doch daarvan geen blijvende gevolgen heeft ondervonden. Juist omstreeks dezen tijd begint het als koopstad bekend te worden.

In het rapport over de bekende inspectiereis door abt Hadamar van Fulda in 945 naar Friesland ondernomen, klinkt ons ook nog iets tegemoet van de verwilderende, desorganiseerende invloed der rooftochten op de agrarisch-economische toestanden in Friesland, maar per saldo valt hetgeen er voor het klooster te redden viel toch wel mee, zooals de tusschen den abt en den advocatus Gerbrandus gesloten overeenkomst over de jaarlijksche opbrengst ons waarborgt. De achteruitgang der inkomsten in vorige jaren wordt door den abt trouwens niet alleen aan de invallen van buitenlanders geweten, maar ook aan gebrek

aan contrôle op de met het beheer belaste ambtenaren. Te Fulda was men door den overmatig grooten rijkdom wat ingedommeld en het Friesche bezit lag zoo ver weg.

Wanneer na een inval der Denen zware schattingen waren geheven of wel een deel der bevolking was vermoord, gevlucht of in slavernij weggevoerd, hunne woningen waren verbrand en een deel van het vee geroofd, dan trokken de woeste Denen toch telkens weer weg en zij zullen wel niet steeds op dezelfde plaats teruggekeerd zijn. De grond zelf, hoofdbron van bestaan, was onvernieligbaar. Het plat getreden gras der weiden kreeg tijd om zich op te richten, de verwoeste, nog betrekkelijk lichte woningen werden weder opgebouwd en zoodra de ergste tijd met de vermoording van Godfried, in 885, over was, kon de boerenstand weer tamelijk rustig zijn aandacht schenken aan de uitbreiding van den gedunden veestapel, het weven der pallia en het bezoek der lokale markten.

Misschien hebben de Noormannen met hun heffen van schattingen, van de „klipschiolda” het opleggen van de geregelde koningsbelasting, de reeds genoemde „huslotha” of „huuslaga” voorbereid, zooals door sommige schrijvers is vermoed, want een belasting voor den koning, gelijk de huslotha, was in de 10e eeuw, waarin zij opduikt, iets onbekends in het Frankenrijk. Toch blijft het mogelijk, dat reeds in de 9e eeuw en vroeger namens den Frankischen koning van de Friezen geldelijke bijdragen werden gevorderd, die later tot de huslotha-plicht leidden. Want wat wil anders het antwoord zeggen waarmede in 873 de eisch van Rudolf door de bewoners van Oostergo werd afgewezen, n.l. dat zij slechts aan den koning en diens zonen schatplichtig waren?

Omtrent het klipschiolda, waarvan „klip” beteekent „klinken” bestaat er een aardige Deensche sage, die in de 12e eeuw is opgeteekend. De Deensche vorst Gothricus, die in Friesland heerschte en waarmede kennelijk de in 885 vermoorde Godfried bedoeld werd, had een zeer lastige schatting ingevoerd. Hij had een huis laten

inrichten van 240 voeten lengte, verdeeld in 12 afdeelingen, elk van 20 voet. Aan den eenen kant zat de schatmeester en tegenover hem, aan het andere einde, stond een rond schild. De Friezen moesten hun schatting in dit huis betalen en hunne penningen in het schild werpen; slechts de goedklinkende stukken werden gerekend, de overige evenwel niet teruggegeven.

Dit is een van de klankproeven, waarop bij de behandeling der Lex Frisionum reeds werd gewezen en waarin wel een reële kern schuilt, maar die ten slotte slechts in overdrachtelijken zin kunnen worden opgevat. Er moest betaald worden in goed klinkende munt.

Deze sage kan dienen ter verklaring van een verwante bepaling in de negende der *Zeventien Keuren*. Een bepaling, die reeds lang de aandacht heeft getrokken en wellicht van belang is voor de kennis van de oud-Friesche greid-boerderij. Volgens de Westerlauwersche teksten moest de penning, waarmede de „huuslaga” betaald werd, zoo zwaar zijn, dat men „moghe hera clinnen in een lewyn ur nyogen fecke huses”. Men moest de penning kunnen hooren klinken wanneer deze over negen vakken van een huis in een bekken werd geworpen. Sommigen meenen, dat bedoeld is een afstand van negen huizen ver. Maar wanneer men leest negen vakken van een huis, in overeenstemming met het twaalf-deelige huis van de Deensche sage, dan moet Friesland tusschen 1000 en 1200 reeds groote boerehuizen gekend hebben, al wil de bepaling o.i. ook hier niet anders dan beeldsprakig aanduiden, dat de huslotha met goed klinkende, volwichtige penningen betaald moest worden.

De vraag of het Noormannen-gevaar bij het verval van het Frankische gezag de aan zichzelf overgelaten Friesche gouwen bijeen gedreven heeft tot den landvredebond der Zeven Friesche Zeelanden kan hier onbesproken blijven. De wording van dien bond is in nevelen gehuld en valt feitelijk nà de tiende eeuw, dus buiten onze grens.

Tastbare en karakteristieke herinneringen heeft het verblijf der Noormannen hier te lande, voor zoover wij kunnen nagaan, bijna niet nagelaten, zeer in tegenstel-

ling met dat der Angelsaksen. In de vorige eeuw en nog in het begin van de tegenwoordige was men heel wat royaler met het toeschrijven van bodemvondsten aan den Wiking. Menig bronzen zwaard, dat thans minstens eenige eeuwen vóór onze jaartelling gesteld wordt, werd grif aan hen toegekend. Dr. Pleyte dacht in 1877 bij een steenen beitel nog aan de mogelijkheid, dat de invallende Noormannen dit voorwerp in Friesland hadden achtergelaten. Tegenwoordig weten we wel beter, n.l. dat tot de wapenen, waarmede de Wiking aanviel, behoorden ijzeren zwaarden, lansen, knodsen, pijlen en bogen en vooral zijn gevreesde ijzeren bijl. Ook is bekend, dat Denemarken en Zweden tal van sieraden hebben opgeleverd, die aan hun eigen stijl dikwijls te herkennen zijn als Scandinavische producten uit den Wiking-tijd. Een in dit verband nog onbesproken vondst, die daaraan herinnert, is een in 1880 te Wijk bij Duurstede opgegraven en hier afgebeelde gouden armband (Pl. XLIII 1). Een in doorsnede ruitvormige gouden staaf, zich naar onderen verdikkend, is gesplitst tot twee, naar het midden dikker en daarna weer dunner wordende ronde staafjes, die met twee dergelijke zijn samengevlochten. Na hunne ombuiging vereenigen deze vier goudstaafjes zich weer tot een ruitvormige staaf, die het andere einde van den armband vormt. Waar Montelius geheel gelijksoortige Zweedsche armbanden uit den Wiking-tijd afbeeldt, doet de geschiedenis van Dorestad, waar het boven beschreven sieraad voor den dag kwam, vermoeden, dat het eveneens een Scandinavisch product is uit den Noormannen-tijd, ook al komen soortgelijke armbanden af en toe buiten Scandinavië voor. Na de laatst bekende verwoesting van Dorestad in 863 kan men daar kwalijk meer dergelijke sieraden uit lateren tijd als bodemvondst verwachten. Een aanwijzing, die ook eenige algemeene beteekenis heeft voor de chronologie der kunstvoortbrengselen van den Wiking-tijd. De in en met ons land bekende Zweedsche oudheidkundige Nils Åberg te Upsala had de welwillendheid ons te berichten, dat de armband van Dorestad behoort tot een in Scandinavië veel voorkomend type, dat vooral uit de zilver-

vondsten der 10e en 11e eeuw bekend is. Of het aldaar ook in 9e eeuwsche vondsten voorkomt, is nog niet te zeggen. Een nauwkeurige dateering der oudheden uit den Wiking-tijd wacht toch nog op een publicatie der rijke vondsten van de Zweedsche koopstad Birka, bekend door het bezoek van den zendeling Anskar, die daar in het jaar 831 personen aantrof, die Dorestad hadden bezocht. Birka is omstreeks 1000 n. C. verwoest en aangezien Dorestad reeds aan het eind der 9e eeuw te gronde ging, kunnen de daar gevonden oudheden de gegevens van Birka nader omlijnen.

De Noormannen hebben hier te lande overigens meer weggehaald dan gebracht, maar zelfs in hun eigen land zijn de rechtstreeksche herinneringen aan het toestroomen van ongehoorde schatten zeldzaam, wat in het bijzonder geldt voor munten uit de 9e eeuw. Ook de herinneringen aan het uit Engeland gehaalde Denen-geld zijn niet zoozeer te voorschijn gekomen uit de streken, waar de Noormannen woonden als wel ontgraven op plaatsen, waar de handel zich bij voorkeur concentreerde en de in de circulatie opgenomen Angelsaksische munten, waaruit het Denen-geld bestond, voor een deel in den bodem terecht kwamen.

Toch heeft de bodem, vooral in het Noorden van ons land, meerdere vondsten opgeleverd, die hoewel niet van de Noormannen afkomstig, duidelijk spreken van de dagen van onrust en angst, die bij het naderen van de „grimma herna” den bewoners hun geldelijk bezit deden toevertrouwen aan den schoot der aarde. Menige bewoner van het tegenwoordige Friesland, Groningen en Drente verloor toen zijn leven. Zijn geld bleef in den bodem rusten, vaak geborgen in een kruik of pot, stellig teeken, dat het nu teruggevonden geld niet den inhoud had gevormd van een verloren beurs, maar opzettelijk begraven was.

De 22 Karolingische muntvondsten uit de voormelde drie provinciën, elders volledig door ons beschreven, zijn merkwaardigerwijs meerendeels in de 9e eeuw begraven, juist in den tijd der Deensche invallen. Het omgekeerde van hetgeen men zou verwachten. In het

land der geplunderden wel, in dat der plunderslaars geen muntvondsten van beteekenis uit de 9e eeuw.

Deze vondsten hebben ook over de grens aandacht getrokken, zoozeer zelfs, dat een bekende buitenlandsche numismaat van ons land gezegd heeft: „Les Pays-Bas sont la terre classique des trouvailles de monnaies franques”.

Midden-Friesland leverde elf van deze kleine schatten. Slechts één daarvan dateert uit de rustige dagen van het bewind van Karel den Groote. De begraafing der overigen vangt in het midden of de tweede helft der regeeringsjaren van Lodewijk den Vrome aan. De meesten raakten na diens dood in den grond. Het zijn alle Frankische munten en op één vondst na denariën van zilver, vaak uit het atelier van Dorestad. De vondst van Marsum bij Delfzijl bevatte bovendien twintig verbasterde gouden solidi van Lodewijk den Vrome en eenige uiterst belangrijke en fraaie zilveren sieraden, zeldzame voorbeelden hier te lande van de Karolingische kleinkunst (Pl. XLVI 2, 4, 5). De herinnering aan de Noormannentochten naar ons land werd sterk verlevendigd toen wij bij een bezoek aan het Nationale Museum te Kopenhagen eenige geheel soortgelijke, in Denemarken ontgraven zilveren sieraden aantroffen, die kennelijk op het vasteland waren buitgemaakt en zeer wel te onderscheiden van het in Denemarken ook voorhanden inheemsche werk, dat op deze kunst geïnspireerd is.

5. HANDEL — MUNTVONDSTEN — CERAMIEK — KUNST

Bij het begin van het derde tijdvak van den terpentijd bloeide reeds de handel van Dorestad. Een tiental stuks-gewijs in de provincie Friesland gevonden gouden Madelinus-muntjes van Dorestad getuigt gedeeltelijk van iets oudere relatiën met dit centrum van den Noord-Nederlandschen handel. Gedeeltelijk, want ook na 750 zal dit in gehalte steeds afnemende goudgeld nog eenigen tijd gecirculeerd hebben. Onder het latere Frankische zilvergeld der in het vorige hoofdstuk vermelde Friesche vondsten is

de munt van Dorestad eveneens ampel vertegenwoordigd. Tot omstreeks 900 overheerschen in die vondsten twee geldsoorten. Eerst dat met den naam van Lodewijk den Vrome (Hludovvicus Imp.) rondom een kruis zonder vermelding van muntplaats, zooals het in verschillende munthuizen en zeker ook te Duurstede geslagen werd, met de bekende voorstelling van een tempeltje en het randschrift: Christiana Religio op de keerzijde (Pl. XLIII 5). De vondst van Achlum bevatte daarvan niet minder dan 436 exemplaren naast enkele meer zeldzame met den naam van Dorestad. Iets later en daarnaast zijn het de te Dorestad geslagen muntjes van Lotharius I (840—855), die op den voorgrond treden (Pl. XLIII 6, 7). Deze zijn de laatsten, die van Duurstede bekend zijn. De geleidelijke verbastering, de verhaspelde spelling van den Lotharius-naam was zeker een gevolg van het optreden der Noormannen en het daarmee gepaard gaande verval van het Frankische bestuur. Niet-officieel kan het genoemde munthuis nog een tijdlang na 855 hebben doorgewerkt, de laatste geldtypen slaafs navolgende, ook na den dood van den daarop vermelden vorst, zooals dat in deze tijden bij goed ingevoerde muntsoorten wel meer gebruikelijk was. De laatste plundering van Dorestad, waarvan de annalen melding maken, had plaats in 863; daarna zal het wel voorgoed zijn beteekenis voor den handel verloren hebben en de aanmunting van geld gestaakt zijn. Andere handelsplaatsen en munthuizen begonnen nu de rol van het Duurstede over te nemen. Gewoonlijk wordt aangenomen, dat dit in de eerste plaats Keulen en de Keulsche munt is geweest. Op de vondsten, waarbij de munt van Dorestad de overhand heeft volgen echter die uit het begin der 10e eeuw, uitsluitend bestaande uit m u n t e n v a n S t r a a t s b u r g of imitaties daarvan (Pl. XLIII 8, 9). Reeds in 831 verleende Lodewijk de Vrome aan de lieden van de kerk van Straatsburg in den Elzas vrijdom van tol, behalve te Dorestad. De Dichter Ermoldus Nigellus, die schreef in het begin der 9e eeuw, verhaalt, dat de Noord-Nederlanders, toenmaals Friezen genoemd, wijn, hout en vooral graan uit den Elzas haalden, in ruil voor bonte gewaden en sie-

raden (*lucida gemma*), wellicht van barnsteen. Eerst in het midden der 10e eeuw volgt een vondst met Keulsche munten en nog in de latere Friesche wetten, met name de Zeventien Keuren, treedt de Keulsche munt of Agrippijnsche penning op den voorgrond.

Na den val van Dorestad deed de herleving van den handel op de Oostzee den noordelijken waterweg opnieuw bij den koopman in eere komen en bevorderde zij de opkomst van Stavoren. De negende der Zeventien Keuren noemt ook een weg, die over land van Stavoren naar Koevorden liep en verder naar Keulen. In de eerste helft der 9e eeuw is er een klooster gesticht en vermeld werd reeds de plundering door de Noormannen in 991. Enkele omstreeks 10 en 11e eeuwse kruiken en een zeldzaam, vroeger voor Romeinsch gehouden, groot Middeneeuwsch voorraadsvat van gebakken aarde, herinneren nog aan de jeugd van Stavoren. De Brunswijksche graven Bruno en Egbert sloegen er reeds munt (1038—1068), evenals te Leeuwarden, Dokkum en Bolsward. Munten, die merkwaardigerwijs in hoofdzaak bekend zijn uit vondsten in Scandinavië, de Oostzeestreken en Rusland en aldus ook voor de voorafgaande eeuw een vingerwijzing geven betreffende de streken, waarmede de Friesche handel direct of indirect in verbinding stond.

Gelijk in vele buitenlandsche hoofdsteden een onderzoek is ingesteld naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, is het wenschelijk de buitenlandsche muntkabinetten, vooral van Scandinavië, te bestudeeren, met het oog op vondsten van in Nederland geslagen geld.

De Oostzee en Scandinavië bleven tot in de 18e eeuw het doel van menigen schipper uit de nu doode Friesche stadjes aan de Zuiderzee. Tot de Friesche handelsgilden, die, gelijk vermeld, in de 11e eeuw te Sigtuna in Zweden, waarheen de handel van het naburige Birka zich verplaatste, gedenkstenen van runeninscripties lieten voorzien, behoorden vermoedelijk ook de Friezen uit Stavoren. De zeeweg om Jutland was toen nog onbekend. Langs de kust voer men langs Sleeswijk tot de grens van

Denemarken en vandaar over land naar de beroemde handelsstad „Sliaswich” of „Hedeby”, waar de kooplieden uit de Oostzee en uit het Westen samenkwamen.

Na de inlijving van Friesland bij het Frankische rijk en de opkomst van Dorestad begint de nimmer geheel gestaakte import van gebruiks aardewerk uit de Rijnstreken een grootere rol te vervullen in het terpenland. Het inheemsche aardewerk bestaat in de derde periode voornamelijk uit bol- of kogelpotten, die in het algemeen zonder hulp van den draaischijf werden vervaardigd (Pl. XLIV). Ook bij de geïmporteerde soort is deze vorm geliefd, doch zuiverder van lijn, ten gevolge van het gebruik van den draaischijf. Soms komt er een tuit bij en een plat oor. Het baksel is veel harder dan bij de inheemsche waar, de kleur doorgaans goudgeel. De oudere en jongere hoofdsoort van dit uit de Duitsche Rijnstreken aangevoerde product is in de Friesche en Groninger terpen en in Duitschland zelf alom vertegenwoordigd (Pl. XLV). De oudere soort typeert wel den tijd van den grootsten bloei van Dorestad. Groote hoeveelheden van deze goudgele waar, die zich van de latere Pingsdorfsoort onderscheidt door de met een radstempel ingedrukte banden van kwadraat-punten of constructief, als netwerk opgelegde lijsten, kwamen bij de opgravingen van Dorestad voor den dag. Ook de terpen leverden daarvan goede voorbeelden (Pl. XLV 1, 4). De met paarse of roodbruine verfstrepen versierde ceramiek van het genre, dat o.a. te Pingsdorf aan den Rijn gebakken werd, komt in Dorestad weliswaar ook, maar veel minder overvloedig voor. Deze laatste soort, die reeds in de tweede helft der 9e eeuw begint op te treden, handhaaft zich betrekkelijk lang en gaat geleidelijk over in de bekende middeleeuwsche Jacoba-kannetjes. Ook in ons land, o.a. te Brunssum in Limburg, is het ten slotte gekomen tot aanmaak van de Pingsdorf-typen. Al deze soorten zijn als het ware de „Leitmusscheln” in de cultuurlagen der derde periode van den terpentijd, zooals het terra-sigillata voor de eerste periode.

Het meest karakteristieke grafveld uit deze periode is

wel het reeds genoemde bij de terp van *Godlinze* in de provincie Groningen. Negen vroeg-Karolingische potten illustreeren aldaar niet alleen de voormelde import, maar tevens door hun inhoud van verbrande skelet-deelen, dat het Christendom in de tweede helft der 8e eeuw, waartoe deze typen ongeveer behooren, de heidensche lijkverbranding nog niet geheel had verdrongen bij de Groninger Friezen. Een deel der overledenen was echter reeds op Christelijke wijze begraven met de voeten naar het Oosten, de hoofden naar het Westen gericht; waarbij in aanmerking komt, dat dit grafveld tusschen omstreeks 625 en 850 dienst deed.

Naast de geïmporteerde potten, die aanvankelijk voor huiselijk gebruik werden gebezigd, zooals reeds de tuit en het oor aan een dier vazen aanduidt, zijn er te Godlinze vele *inheemsche* bolle brandurnen voor den dag gekomen, die aansluiten bij de ceramiek van het Hoogebeintumer grafveld. Ook daar kwamen, zooals wij zagen, geïmporteerde Frankische vazen als brandurnen voor, doch van het oudere Merovingische model.

De Pingsdorfsoort (Pl. XLV 2—3), die vooral de 10e en 11e eeuw aanduidt, ontbreekt te Godlinze, op één, wellicht verdwaalde scherf na. Gave exemplaren kwamen in de terpen van Friesland vaak te voorschijn uit de late waterputten, die tot de bovenste terplaag reiken en waarvan de bekleeding gevormd wordt door twee of drie boven elkaar geplaatste houten vaten. Voor de verhoudingen is van belang, dat in die putten naast een enkele geïmporteerde kruik gewoonlijk vele inheemsche potten liggen. Bij uitzondering ook wel eens een Middeleeuwsche Jacobakan. Deze putten, gegraven nadat de terp haar vollen wasdom had bereikt, bleven toch ook na de 10e eeuw soms geruimen tijd in gebruik.

Voor de beteekenis van den import uit de Rijnstreken spreekt ook de omstandigheid, dat de inheemsche potten in Friesland het model van het laat-Frankische vaatwerk aannemen (Pl. XLIV 4, 6 en XLV 1, 3). Zoo blijkt ook het eigen en traditoneele handwerk, de pottenbakkerij, gevoelig te zijn voor invloeden van mode, stijl en import. De inheemsche

bolpot, die niet op eigen beenen staan kon, wordt toch voorzien van een standring en tuit, zooals de Pingsdorfkruik die vertoont. Soms zijn het een drietal uitgeknepen steunsels, die omvallen moeten verhoeden. Met deze verbeterde, tot den kruikvorm leidende edities van de Friesche bolpot komen wij echter reeds langzamerhand buiten de grens van de laatste terpen-periode.

De Karolingische kunst heeft in de provincie Friesland geen monumentale werken nagelaten. Kapellen, zooals het Valkhof te Nijmegen er een vertoont, behoeft men hier niet te zoeken. Of er iets dergelijks geweest is? Misschien, maar boven de plaats, die voor onderzoek is aanmerking zou komen, kabbelt of bruischt thans de zee. Reeds in de 15e eeuw moest het oude St. Odulphus-klooster verplaatst worden naar het Zuiden der stad Stavoren. In 1608 waren de oude ruïnen nog zichtbaar ten N.W. van de stad, drie of vier voet onder water. Het oudste Christelijke beeldhouwwerk (Pl. XLVII 3) werd gevonden bij de Friesche havenplaats de Lemmer, tusschen puin uit de sluis aldaar. Wellicht is het uit de een of andere der onder het St. Odulphus-klooster ressorteerende kapellen afkomstig en het bestaat uit een zerk van roode zandsteen, in vlak relief versierd met een Christus-kop met spitsen baard, omgeven door ornament van ranken en bladeren; in ons land eenig en daarom moeilijk te dateeren. Het meest worden wij herinnerd aan een der vlakken op den grooten Jelling-steen (Pl. XLVII 1) in Denemarken, een monument uit de 10e eeuw. Ook daar een Christus met spitsen baard, wiens lichaam reeds verstrikt is in allerlei ornamentale banden, doch daardoor nog niet geheel verdrongen, als op den steen uit de Lemmer, die alleen het hoofd vertoont. Deze laatste zal dus wel jonger zijn dan de 10e eeuw, maar geeft toch nog een indruk van den stijl uit het einde van de derde periode van den terpentijd.

Van de renaissance der kunst in het Frankische rijk sedert Karel den Groote, een tijd, waarin het klooster te Fulda zich modellen van antieke zuilen verschaftte, geven

rechthoekige zilveren sierplaten uit de reeds gemelde, omstreeks 900 begraven muntvondst van Marsum bij Delfzijl een aardig voorbeeld. Tusschen ruitvormig samengenomen ranken vertoonen zich leeuwtes met typisch door de achterpooten omhoog gestoken staarten (Pl. XLVI 2, 4). Het zijn weer natuurgetrouw weergegeven, echte leeuwen, geen fantastisch onherkenbare dieren, zooals het Germaansche dierornament van de tweede periode te zien gaf. Dergelijke stukken zullen eerder in een centrum van Frankische cultuur, dan in het hooge Noorden van ons land vervaardigd zijn.

Toch is er uit dezen tijd een inheemsch kunstproduct te noemen, dat, hoe bescheiden ook van omvang, de nieuwe stijl duidelijk vertegenwoordigt. Het verschijnt plotseling aan het eind van een merkwaardig instructieve, chronologisch zich ontwikkelende reeks van Friesche beenen haarnaalden. De oudste, nog uit den tijd der volksverhuizingen, heeft den vorm van een strijdbijl met langen steel. De kling onttaardt geleidelijk in een onversierd, rechthoekig uitsteeksel aan den top van den naald en neemt in een volgende phase den vorm aan van een omziend dier, met opgestoken voorpoot en elastisch gebogen rug (Pl. XLVI 6—9). Dergelijke diervormen, bekend uit Iersche manuscripten der 9e eeuw, treden reeds aan het einde der voorafgaande eeuw op in het fries van den bekenden Tassilokelk. Deze fraaie wit beenen haarnaald is afkomstig uit de terp van Dongjum bij Franeker.

Het Christelijk karakter van de derde periode komt een enkele maal reeds uit door het vinden van een kruisje op de borst van een geraamte of in de versiering van het schild van een gouden vingerring met de gegraveerde voorstelling van een lam Gods met twee kruisjes. Een zilveren haarnaald, een z.g. „h a n d p i n” uit een Hallumer terp, in ons land een unicum, heeft talrijke verwanten in Ierland en enkele in Engeland en herinnert daardoor aan den invloed der Iersche en Angelsaksische geloofspredikers in ons land Pl. XLVI 1, 3). Twee h o u t e n d o o p v o n t e n kunnen ook reeds uit dezen tijd dateren (Pl. XLVIII 1, 2). Stellig was dit het geval met het

daaronder afgebeelde belangrijke amulet van kalksteen uit Jorwerd. Op de voorzijde een Christus-figuur met nimbus, tusschen de letters alpha en omega. De rugkant is versierd o.a. met voorstellingen van zon (Sol) en maan (Luna). Vroeg christelijk zijn ook de vijf in Friesland gevonden gemmen van het z.g. Alsen-type (Pl. XLVIII 4, 5), in zooverre althans, dat banden van evangelaria uit de 10—12e eeuw, in het Centraal Museum te Utrecht, met dergelijke, geheimzinnige steenen versierd zijn. Hier zullen zij voor een dergelijk doel gediend hebben.

Het zou te ver voeren om hier een volledig overzicht te geven van de Friesche bodemvondsten uit de derde periode van den terpentijd. Van de bewapening is weinig overgebleven. Genoemd kunnen worden eenige lange, tweesnijdende ijzeren zwaarden, zooals ook door de Noormannen gebruikt werden. Een Groninger terp leverde het graf van een ruiter, wiens zwaard en stijgbeugels met zilver versierd zijn. Wellicht was het een aanvoerder in den strijd tegen de woeste Denen. Typisch voor den Karolingischen tijd is ook een sierlijke bronzen ruiterspoor uit een Friesche terp.

In de 10e eeuw groeiden de terpen niet meer en leert de Fries andere middelen kennen om de zee te bestrijden. Het dijkwezen begint zich aarzelend te ontwikkelen. De vlakke lokt de jongeren van de overvolle, maar veilige terp. Ook deze voorposten bouwen hunne hoeven nog op een eenigzins verhoogde plek, soms op een dijk.

De oudere, eerbiedwaardige hoogten, die eeuwenlang het Friesche volk beschermd hebben tegen de wilde golven, gaan nu van den actieven dienst over in de reserve. Over de volgende eeuwen weten zij slechts sporadisch iets mee te deelen. Betere getuigen treden in hun plaats. Daarom verloopt de terpentijd in de tiende eeuw.

AANTEKENINGEN ¹⁾

1 1. Nadat Torell in 1875 met de thans algemeen als juist erkende gletscher-theorie was voor den dag gekomen, is het vooral Dr. H. van Capelle geweest, die, aanvankelijk met steun van het Friesch Genootschap, de F r i e s c h e b o d e m in verband met die theorie heeft onderzocht. Diepe boringen bij het zoeken naar water voor de eerste roomboterfabrieken o.a. te Oosterlittens, omstreeks 1892, later het onderzoek voor de waterleidingen, brachten nieuw studiemateriaal. Naar aanleiding van een dergelijk onderzoek heeft Dr. J. F. Steenhuis in „De geologische bouw en geschiedenis van den ondergrond der provincie Friesland” (1919), dit onderwerp uitvoerig behandeld. Dr. J. Botke maakte zich ten slotte zeer verdienstelijk door in „Fen Fryslân's Groun” in populaireren vorm een wetenschappelijk betrouwbaar, geïllustreerd overzicht te geven van de geologie van Friesland. De eerste uitgave van dit in het Friesch geschreven werk geschiedde in 1922 met steun van het Friesch Genootschap. Een tweede uitgave verscheen in 1926. Zie verder het volledige literatuuroverzicht bij Botke, dat ook de talrijke artikelen van Dr. van Capelle vermeldt.

Een groot gedeelte van het „Oudemirdumer-Klif” is in Januari 1927 aangekocht door de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten.

4 2. Van de algemeene werken over den „S t e e n t i j d” noemen wij slechts het eerste deel van Déchelette „Manuel d'archéologie préhistorique”, Sophus Müller „Urgeschichte Europas” 1905 en Carl Schuchhardt „Alteuropa” 1919. Van Giffen, De Hunebedden in Nederland, Atlas 1925 en dl. I-II, 1927. Zie ook de literatuur vermeld in Dr. J. H. Holwerda's „Nederland's vroegste geschiedenis” 1925. Over de vroegste cultuur in ons land schreef o. a. Dr. A. E. van Giffen

¹⁾ Het eerste, vet gedrukte nummer duidt de bladzijde aan, waarop de aantekening betrekking geeft. Het tweede nummer slaat op de volgorde der aantekeningen.

„De Zuid-Limburgsche voorhistorische vuursteenindustrie tusschen Rijckholt en St. Geertruid” in het Tijdschrift van het Kon. Nederl. Aardrijkskundig Genootschap 2e s. XLII, 1925, blz. 481 v.v. Zie vooral Nils Åberg „Die Steinzeit in den Niederlanden” 1916. Deze schrijver behandelt ook de vondsten uit Friesland. Hoezeer nauwkeurige lokale kennis vereischt wordt, vooral wat betreft de herkomst der behandelde vondsten, toont het bekende in 1877 verschenen deel „Friesland” van het hier ook voor de volgende perioden aangehaalde werk „Nederlandsche Oudheden” van Dr. W. Pleyte, die op plaat 52, 1 als in het hunnebed van Rijs gevonden afbeeldt een fraaie vuursteenbijl van West-Europeesch type, die men zou willen toeschrijven aan een oudere phase van den steentijd dan die waarin dit hunnebed valt. In werkelijkheid werd deze bijl opgebaggerd uit den Rijn bij Rhenen in Gelderland. De op plaat 51, 1 als eveneens uit Rijs afkomstig afgebeelde dolk van vuursteen, die tot een jongere periode behoort, werd gevonden in Sleswijk-Holstein. Zie ook Nils Åberg t. a. p. s. 40 N. 44 en 71 No. 2. De door Åberg s. 62 No. 42 en op zijn kaart vermelde strijdbijl uit „Nijega” is bij Nijega in Smalingerland en niet, zooals deze auteur opgeeft, te Nijega in Hemelum Oldephaert en Noordwolde gevonden.

Voor de kennis van de nieuwste literatuur over de in Nederland gevonden voor-historische en Romeinsche oudheden zijn, dit zij hier eens vooral gezegd, van zeer veel waarde de overzichten, die Prof. Dr. A. W. Byvanck daarvan heeft gegeven. Zij worden vermeld in het laatst verschenen overzicht in het „Oudheidkundig Jaarboek” van den Ned. Oudheidkundigen Bond, 5e jaarg. afl. 3 (Nov. 1925) blz. 112 v.v.

- 4 3. De mammoth-kiezen zijn vermeld in „Verslag Friesch Genootschap 1908/9” blz. 46.
- 5 4. Vgl. Dr. A. E. van Giffen „Het hunebed te Rijs” in „De Vrije Fries”, Tijdschrift uitgegeven door het Friesch Genootschap, 27. 4, 1924 en het artikel van Dr. L. J. F. Janssen in hetzelfde Tijdschrift 5, 1850; v. Giffen, De hunebedden in Nederland, Atlas, pl. 150-153; tekst dl. II, blz. 323 v.v. Over de Eeze aldaar pl. 150/1.
- 7 5. De resultaten van het onderzoek van de steensoor t, waaruit de in het Noorden van Nederland gevonden steenen wapenen en werktuigen vervaardigd werden,

zijn nog niet volledig bekend gemaakt. Het materiaal van het Friesch Museum is door ons in 1918 opgezonden aan Prof. Bonnema te Groningen, wat slechts tot voorloopige resultaten heeft geleid. Voor definitief microscopisch onderzoek zouden slijpplaatjes vervaardigd moeten worden. Mondeling deelde Dr. van Giffen ons reeds iets mede omtrent hetgeen een door hem voor Drente ingesteld onderzoek aan het licht bracht. Nadere berichten zijn van die zijde spoedig te verwachten. Op zijn verzoek onderzocht Dr. P. Kruizinga te Delft het Groninger materiaal. Zie Verslag 1919 van het Museum van Oudheden te Groningen, blz. 13. Dit laatste onderzoek leidde tot het belangrijke resultaat, dat de onderzochte voorwerpen òf in de provincie Groningen, òf ergens in Noord-Duitschland, resp. Denemarken zijn vervaardigd. Slechts in enkele gevallen waren zij vervaardigd van uit het Zuiden afkomstige gesteenten.

8 6. H u n n e b e d d e n - v a a t w e r k e n v l e c h t t e c h n i e k. Het einde Juni 1927 verschenen tweede deel (tekst) van het zoo belangrijke groote werk van Dr. A. E. van Giffen over „De Hunnebedden in Nederland” kon voor onze tekst niet meer gebruikt worden. Het blz. 344 v.v. medegedeelde geeft aanleiding onze uiteenzetting aldus aan te vullen, dat de geschetste ontwikkeling van de hunnebedden-ceramik en het daarop voorkomende ornament aantoont dat dit vaatwerk geenzins in oorsprong een namaak is van vlechtwerk. Ook de vormen van de oudst bekende (Kjoekkenmoeddinger) soort heeft daar niets van. Dit neemt niet weg, dat in den loop der ontwikkeling, naast andere factoren, ook de vlechttechniek inspireerend kan hebben gewerkt bij de versiering van voormelde ceramik. Vgl. „De verklaring der oudste ornamentvormen uit de techniek” door Dr. F. Adama van Scheltema in „De Gids” van Aug. 1920 en zijn werk „Die Altnordische Kunst” 1924.

8 7. De vondsten uit het steengraf te Rijs bevinden zich in het Friesch Museum.

10 8. De belangrijkste steenen wapenen en werktuigen gevonden in de provincie Friesland, zijn beschreven en afgebeeld in Boeles „Catalogus van het Friesch Museum” 1909, pl. II. Zie voorts het in A. 2 aangehaalde werk van Åberg. Sedert 1909 is het aantal dezer vondsten toegenomen.

- 10** 9. Voor het nog voorkomen van steenen wapenen in den bronstijd en het geleidelijk verdwijnen van bepaalde typen is, behalve de in het volgende hoofdstuk te behandelen Drentsche opgravingen van Dr. van Giffen, vooral ook van belang het werk van Dr. W. Splieth „Inventar der Bronze-Alterfunde aus Schleswig-Holstein” 1900. Uit dit rijke en dichtbij gelegen gebied zijn er vele z.g. gesloten vondsten bekend. In de graven van mannen uit de tweede bronsperiode vindt men dikwijls alleen een bronzen zwaard of dolk, welke laatste, in tegenstelling met de eerste periode niet meer uit vuursteen, maar van brons vervaardigd is. De speren van vuursteen, die in de graven van de eerste periode nog voorkomen naast een kort bronzen zwaard of dolk, maken in de tweede periode plaats voor bronzen lanspunten. Zie Splieth s. 41 en fig. 22.
- 11** 10. Vgl. over het zeer belangrijke graf van Harendermolen: van Giffen „Een dubbele grafheuvel uit den steen- en bronstijd te Harendermolen”, Verslag Museum van Oudheden te Groningen, 1922. Zie ook van Giffen in „Praehistorische Zeitschrift” 1924. Het steentijd-graf was omgeven door twee concentrische greppels. De binnengrep vertoonde resten van een palissadeering van rechtopstaande palen. Een koepelvormige houtbouw was blijkbaar niet aanwezig geweest.
- 12** 11. De bronscultuur in Nederland: P. C. J. A. Boeles „Het bronzen tijdperk in Gelderland en Friesland” in „De Gids” van November 1920 en de daar aangehaalde literatuur. De bronsvondsten uit Friesland zijn beschreven en afgebeeld in Boeles „Friesch Museum” 1909. Dr. Pleyte vermeldt nog geen enkel stuk uit Friesland. Een overzicht van de Nederlandsche bronstijd-vondsten in den geest van de monographie over den steentijd door Åberg zou van groot belang zijn.
- 14** 12. Zie over de bronstijd-grafheuvels in Drente de belangrijke artikelen van Dr. van Giffen in „De Nieuwe Drentsche Volksalmanak” over de jaren 1920-24. Dr. Pleyte heeft in zijn „Nederlandsche Oudheden” verschillende en soms fraaie losse bronsvondsten uit Drente afgebeeld. Nadien zijn er nog verschillende belangrijke stukken bekend geworden.
- 14** 13. Zie over Zeien ook „Drentsche Volksalmanak” 1918.

- 15** 14. Over de opgraving te Doorwerth bevat het jaarverslag van het Gemeente-Museum te Arnhem over 1924 een voorloopige mededeeling. In Sleeswijk-Holstein behooren dergelijke graven volgens Splieth A. 9, p. 56, tot de derde periode van den bronstijd. De bijgaven voor den doode werden toen slechts zelden aan het vuur van den brandstapel blootgesteld. In gunstige gevallen was te constateeren, dat zij in een wollen kleed gewikkeld bij de verbrande beenderen lagen. De Absatz-bijl van Doorwerth is blijkbaar niet met vuur in aanraking geweest, doch het was moeilijk uit te maken of deze bepaald als bijgave bij het graf behoorde. Zij kan ook bij het opwerpen van den heuvel verloren geraakt zijn.
- 18** 15. Op den regel, dat tot dusverre uit geen enkele Friesche of Groninger terp een bronzen wapen bekend is, vormt oogen-schijnlijk een uitzondering de door Dr. Holwerda „Ned. Vr. Geschiedenis” 1925, blz. 72 vermelde „lappenbijl”, aanwezig in het Rijksmuseum te Leiden. Deze bijl zou gevonden zijn in de terp van Bornwerd (Fr.) en wordt door Dr. Holwerda ken-nelijk aangehaald ter bestrijding van de gebruikelijke da-teeringen van de bronstijd-vondsten. Hij noemt hier in het bijzonder den naam van Montelius. Wij meenen de juist-heid van de opgave van de vindplaats te mogen betwijfelen, vooral nu Dr. H. niet wenschte te voldoen aan het door ons gedane verzoek om den naam te noemen van dengeen, die het voorwerp aan het Museum heeft verkocht. Het is ons bekend, dat dit Museum wel terpoudheden koopt van een persoon, die ook in Gelderland verzamelde en wiens opgaven om-trent de herkomst der voorwerpen wetenschappelijk niet vol-ledig betrouwbaar zijn.
- 20** 16. Over „Een kringgrop-urnenveld te Oosterwolde” schreef Dr. Van Giffen in het Oudheidkundig Jaarboek van den Ned. Oudh. Bond. 5e jg., afl. 3 (Nov. 1925). Zijn rapporten over de opgraving der verwante velden onder Wollinghuizen en Wessingtange zijn opgenomen in de verslagen van het mu-seum te Groningen over 1920 en 1922. Vgl. de door van Gif-fen in eerstgemeld artikel aangehaalde literatuur betref-fende de verwante urnenvelden in Nederland en Holwerda t. a. p. (Aant. 2).
- 22** 17. Vgl. over de veenbruggen in het algemeen en over de door het Rijksmuseum van Oudheden onderzochte Buinerbrug in het bijzonder, van Giffen in de Oudheidkun-

dige mededeelingen van het Rijksmuseum VII, blz. 51 v.v. De literatuur over de Friesche veenbruggen wordt aangehaald op blz. 57. Zie ook Botke (Aant. 1) blz. 86 v.v. Over Wijster v. Giffen, Een rijengrafveld te Looveen bij Wijster. N. Drentsche Volksalmanak 1927.

- 22** 18. Het elandgewei uit Noordwolde en de beverkaak bevin- den zich in het Friesch Museum. Zie Catalogus 1881, blz. 22, waar het elandgewei ten onrechte als van een reuzenhert „Cervus Megaceros” beschreven wordt.
- 23** 19. Vgl. over terpen in het algemeen: Mr. Boeles „De Friesche terpen”, Vrije Fries XX, 1906; dezelfde „De oudste beschaving op de Friesche klei”, Elsevier’s geïllustreerd maandschr. 1908, blz. 168 v.v.; van Giffen „Die Fauna der Wurten”, Diss. 1913 s. 1—46; „Karakterschets Dr. van Giffen” in De Hollandsche Revue van Netscher, Jan. 1917, blz. 32 v.v.; Dr. van Giffen „Iets over terpen”, 3/4 Jaarverslag Vereeniging v. Terpenonderzoek, 1920, blz. 9 v.v. voorts de in het hoofdstuk „Uit de geschiedenis van het terpenonderzoek” genoemde werken. Acker Stratingh geeft in zijn „Aloude Staat enz”. dl. 2, 1e stuk, blz. 190 v.v. een uitvoerig overzicht van verschillende opvattingen, ook omtrent de beteekenis van het woord „terp”. Als Friesch woord is terp (therp of thorp) het eerst bekend uit de Friesche wetten. Zie Richthofen „Alt-friesisches Wörterbuch i. v. *therp* (dorp) en registers van de abdij Werden bij Friedländer, Ost-friesisches Urkundenbuch, o. a. S. 768. Volgens prof. H. Kern, Ned. Spectator 1871, blz. 381 is *terp* een betrekkelijk jonge vorm van voormeld *therp* of *thorp*. Het woord dorp is uit *thorp* ontsproten. Dit laatste komt echter reeds voor in het gotisch als *thaurp*, in het oud-noorsch, oud-saksisch en angelsaksisch als *thorp*. Gezien het algemeen Germaansche karakter van *thorp* lijkt weinig overtuigend de opvatting van prof. Bremer (Halle) volgens het verslag der „Erste Allfriesentagung” te Jever, 1925, S. 27 „über den Ursprung der Friesen”, dat het Friesche woord *terp* zou ontstaan zijn uit het Keltische woord *treb* (Ansiedelung) en dat de eerste terpen *dus* kennelijk door de Kelten zijn aangelegd. Daar komt bij dat *therp* in de Friesche wetten nog niet de speciale beteekenis heeft van bewoonde aardhoogte. In de namen der buiten het terpengebied gelegen Friesche dorpen als Olterterp en Ureterp, leeft *terp* voort in den zin van dorp. Deze dorpen zijn niet op terpen gebouwd.

- 30** 20. Vgl. over de geschiedenis van de bemesting met terpaarde: Dr. T. J. de Boer „Terpenonderzoek”, Ned. Spectator 1905, blz. 167.
- 30** 21. W. Eekhoff „Friesche Oudheden”. In 32 platen met toelichtingen uitgegeven door het Friesch Genootschap, 1875. Drie der platen geven afbeeldingen van terpoudheden. De laatste is een herhaling van de door Dr. Janssen in de Bonner Jahrbücher bekend gemaakte teekeningen van de sieraden van Wieuwerd.
- 32** 22. Vgl. over Corbelijn Battaerd diens levensbericht door Mr. P. C. J. A. Boeles in Vr. Fries, dl. 22, 1914. De eerste catalogus van het Friesch Museum van de hand van Mr. J. Dirks, Mr. W. B. S. Boeles en Corbelijn Battaerd, verscheen in 1881. Dr. W. Pleyte beschreef daarin de archaeologische afdeeling. De inventaris van die afdeeling is later bijgehouden volgens het door Pleyte bij zijn beschrijving gevolgde systeem.
- 34** 23. De studie der heeren Elema verscheen in „Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen”, dl. II, 1907, bl. 189 v. v., met naschrift van Mr. P. C. J. A. Boeles en Dr. J. H. Holwerda.
- 36** 24. Over het ontstaan der Friesche kleistrekken bestaat er een zeer uitgebreide literatuur, vooral in verband met het vraagstuk van de daling van den bodem. Uitvoerig en belangrijk is o. a. J. M. van Bemmelen „Beschouwing over het tegenwoordige standpunt onzer kennis van de Nederlandsche terpen”, Leiden, 1908. Dr. J. F. Steenhuis „Beschouwingen over en in verband met de daling van den bodem van Nederland”, Verh. d. Koninkl. Akad. v. Wetenschappen, 2e sectie, dl. 19 No. 2, 1917, o. a. blz. 49, 57 v.v.
- De door ons vermelde berichten der klassieke geschiedschrijvers vindt men bij A. Riese, „Das Rheinische Germanien in der Antiken Literatur” 1892, s. 2 f. f. Zie daarover ook Steenhuis t. a. p. en het prettig geschreven boek van A. Norlind, „Die geographische Entwicklung des Rheindeltas” 1912, s. 37 f. f. en de daar aangehaalde werken o. a. Dr. Detlefsen „Die Entdeckung des germanischen Nordens im Altertum”, Berlin 1904. Dr. Leopold maakt in een zijner artikelen „Uit de leerschool v. d. Spade” (CCXVI N. R. Courant, 30 April 1917, Avondbl. C) melding van een *zeemansboek* in 530 vóór Chr. geschreven door een Griekschen

auteur. Hier uit blijkt dat de landen aan de Noordzee reeds vóór Pytheas van Massilia ontdekt zijn: „In de richting waar de groote Beer verstijft ligt het land waar eens de door de Kelten uitgeroeide of verdreven Liguriërs woonden”.

Op Oostfriesland heeft vooral betrekking de studie van den geoloog Dodo Wildvang, „Eine prähistorische Katastrophe”, Emden 1911; idem, Neue Gedanken über die ältere Besiedelung Ostfrieslandes, 9/10 Jaarverslag Terpenonderzoek. Bijzonder belangrijk voor de kennis van de kleistreken van Friesland en Groningen en de ligging der terpzolen zijn de geschriften van Dr. van Giffen over „Het dalingsvraagstuk der alluviale Noordzeekusten in verband met bestudeering der terpen”, Tijdschrift v. Geschied-, land- en volkenkunde, jg. 25, 1910 en „Bijdrage tot de kennis van enkele geol.-arch. verkenmerken in verband met het vraagstuk der bodemdaling in historischen tijd”, verslagen van het Geol.-Mijnbouwkundig Gen. 1916. Zie ook Botke t. a. p. (Aant.1).

- 39** 25. Vgl. over de overstrooming in het jaar 839 n. C. Norlind (Aant. 24) s. 247 en Annales Xant. Mon. German. S. S. II, p. 226; Ann. Bert. alsvoren I. p. 433.
- 40** 26. De ligging der terpen in verband met riviertjes, schoorwallen, enz. komt het best uit op de belangrijke „Nieuwe Atlas van Friesland”, Leeuwarden 1849-59 bij W. Eekhoff. Met behulp daarvan en de m. s. terpenkaart van het Friesch Museum publiceerde R. Schuiling „De Nederlandsche vlucht-heuvels, geographisch beschouwd”, Tijdschr. Aardr. Gen. 1912, afl. 5 met bij behorende terpenkaarten, ook van Groningen en Zeeland. De m. s. kaart van het Friesch Museum werd op ons verzoek samengesteld door den heer J. P. Wiersma, die de terpen in de provincie Friesland heeft opgemeten in opdracht van het bestuur van de registratie ten dienste der Vermogensbelasting. Zie daarover Boeles, „De Friesche terpen” 1906, blz. 4 en 36 (Vrije Fries XX, 3 en 4, blz. 424) en vooral het 78e verslag v. h. Friesch Genootschap; 1905/6, blz. 42. De terpenlijst van de Registratie vermeldt 562 nummers, waarvan 1—362 betrekking hebben op in 1905 nog bestaande terpen. Deelen van terpen kregen soms een afzonderlijk nummer. In het geheel waren er 400—500 terpen in de provincie Friesland.
- 41** 27. Zie omtrent het profiel van de terp de „Parel” het 9/10 jaarverslag Vereeniging v. Terpenonderzoek blz. 10. Omtrent

Hatsum I het 5/6 en 7/8 jaarverslag. Omtrent de wierde van Ezinge het 9/10 jaarverslag. De voormelde terpen zijn voor een gedeelte, systematisch onderzocht door Dr. van Giffen.

- 43 28. S. Müller. Urgeschichte Europas, 1905, S. 114. Luigi Pigorini. De terpen van Friesland. Met naschrift van Mr. Dirks. Vrije Fries dl. 16, 1886. Zie over „*terremares*” o. a. S. Müller t. a. p. S. 108 ff. en fig. 91. Robert Munro, *Palaeolithic Man and terramara Settlements*, 1912; hfdst. LXIV handelt over: terpen and analogous structures in Holland.
- 44 29. Over de „Halligen” zie v. Giffen, „Die Fauna der Wurten”, S. 10 ff.
- 45 30. Saksische immigranten als terpenbouwers: Holwerda, *Ned. Vr. Geschiedenis*, 1925, blz. 232.
- 46 31. De berichten der klassieke geschiedschrijvers omtrent Friesland en de Friezen zijn o. a. te vinden bij A. Riese, *Das Rheinische Germanien in der Antiken Litteratur*, 1892. Zie o.a. blz. 52, 104, 116.
- 48 32. Vgl. over de woonplaatsen der Germaansche stammen in ons land: Krom, *De populis Germanis antiquo tempore patriam nostram incolentibus*, 1908. L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme, in Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie*, Heft 24, 1911, S. 74 ff. over „Die Friesen und Amsivarier”.
- 49 33. Bronnen van Tacitus: Münzer, *Die Quellen des Tacitus für die Germanenkriege*, *Bonner Jahrb.* 104. Tacitus vermeldt het praesidium in het land der Chauken, *Annales I*, 38. Daar Tacitus ook voor ervaren latinisten behoort tot de moeilijke schrijvers, kan een vertaling van de „*Annales*” goede diensten bewijzen om de berichten over de tochten van Germanicus in hun geheel te lezen. De afzonderlijke berichten over de Friezen en ons land komen dan ook beter tot hun recht. Hetzelfde geldt voor de „*Germania*” en de „*Historiarum libri*”.
- 52 34. Vechten en de Drusus-gracht: Ritterling, *Bonner Jahrbücher* 1906, S. 179 en Holwerda, *Ned. Vr. Geschiedenis* 2, blz. 183.
- 60 35. Friesche troepen-afdeelingen: Bang, *Die Germanen im Römischen Dienst*. De desbetreffende inscrip-

- ties op grafsteenen, enz. vermeldt: A. Riese, *Das Rheinische Germanien in den Antiken Inschriften*, 1914. Zie o. a. blz. 270
- 61** 36. *Panegyricus Constantio over de Friezen*: Riese t. a. p. (31) blz. 228.
- 62** 37. *O p p i d u m B a t a v o r u m*; Tacitus, *Hist.* 5. 19 (Riese blz. 147); Holwerda, *Ned. Vr. Gesch.* 2, blz. 134. Over onregelmatige bouw van Romeinsche vestingen: Ritterling, *Das frühromische Lager bei Hofheim*, *Ann. f. Nassauische Altertumskunde*, 1913 S. 3 ff. Idem over het gebruik van vroeg-Romeinsch vaatwerk, *Bonner Jahrb.* 1906 S. 179. De ceramiek uit Haltern is beschreven door S. Loeschcke, *Mitteilungen d. Altertums-Kommission f. Westfalen V*, 1909.
- 67** 38. *Het schrijftafeltje van Tolsum*: C. W. Vollgraff, *Een Romeinsche koopacte uit Tolsum*, *Vrije Fries* 1917 en *Mnemosyne XLV*. Boeles in *Bulletin Ned. Oudh. Bond* 1917. A. G. Roos, *Quo tempore exarata sit tabella emptionis...* *Mnemosyne XLVI*, 1918. Boissevain, *La tablette d'achat de Tolsum*, *Revue des études anciennes*, Tom. XXI, p. 91—96.
- 67** 39. Over den *H l u d a n a - s t e e n* van Beetgum: *Corpus Inscr. Lat.* XIII 8830; Boissevain, *Vrije Fries XVII* 1888; Zangemeister *Korresp. West-D. Zeitschrift* 1889 nos. 1 en 10; Willers, *Neue Untersuchungen*, 1907 S. 46.
- 70** 40. De brandurnen uit Bornwerd zijn beschreven door v. Giffen, *Die Fauna der Wurten*, Taf. I 23 en S. 30.
- 71** 41. De eerste groep van vroeg terpenvaatwerk: v. Giffen in *3/4 jaarverslag Ver. v. Terpenonderzoek pl. I, II* en blz. 15. Schwantes, *Die Gräber d. ältesten Eisenzeit in östl. Hannover*, *Prähistorische Zeitschrift I*, 1909, S. 140 ff. en o. a. Taf. XV, 12; Beltz, *Die Grabfelder der älteren Eisenzeit in Mecklenburg*, *Meckl. Jahrbücher* 1906.
- 72** 4. *Terpenvaatwerk met geom. ornament*: Boeles, *Vrije Fries XXI*; van Giffen, *Fauna*; idem 3e en 4e *Verslag Terpenonderzoek pl. II*; idem *9/10 Verslag* blz. 21. Van Giffen komt in laatst gemeld verslag tot een vroegere dateering van het geometrisch versierde vaatwerk dan oorspronkelijk door hem aangenomen. Schwantes, *Präh. Zeitschrift VII*, 1915, Taf. 1, 2 en S. 57 ff.

- 75** 43. Vroeg-Germaansche oorlooze potten: Holwerda, Ned. Vr. Beschaving pl. IV; idem, Das Gräberfeld von „de Hamert“; idem. Oudhk. Med. R. M. v. O. 1923; Schumacher, Die Hallstattkultur am Mittelrhein, Präh. Zeitschr. XI, Abb. 9, S. 143; Kiekebusch, Der Einfluss der röm. Kultur auf die germanische, S. 40, 47 en Taf. I; van Giffen; Kringgreptumuli onder Wollinghuizen, Verslag Museum Groningen over 1920, afb. 2, no. 4.
- 77** 44. Zagen van vuursteen: Åberg, Steinzeit i. d. Niederlanden, fig. 46; idem over de bijl van Wetzens — door hem opgegeven als te Oostrum gevonden — S. 13, no. 72. Symbolisch gebruik: Montelius, Kulturgeschichte Schwedens 1906, S. 67 ff. Over steenen werktuigen bij de Germanen: Holwerda, Ned. Vr. Gesch. 1925 p. 11; Idem 1918 p. 5; van Giffen, Een excursie enz., Drentsche Volksalmanak 1926; Pleyte, Friesl. blz. 65.
- 79** 45. Friesche ceramiek in Groninger terpen: v. Giffen, Fauna Taf. II; Idem uit Ezinge (Gr.), 9/10 Jaarversl. Terpenonderzoek afb. 10–12. Voetbekers in de buurt van Keulen: E. Rademacher, Mannus, 1922 S. 187–249. Interessant is ook de ceramiek uit het grafveld van Uden in N. Brabant. Zie daarover: Remouchamps, Oudk. Med. R. M. v. O. te Leiden 1924 Taf. XX. Potten als 5a, 6, 8 en 10a komen overeen met Friesch oorloos terpen vaatwerk uit den Romeinschen tijd. In het grafveld van Uden komen trouwens ook voor fibulae met waaivormig achterstuk als door ons uit de terpen beschreven (pl. XVII, 1 en 2) en ook te Ressen in de Betuwe aangetroffen. Zie Remouchamps t. a. p. Taf. XXI, afb. 11.
- 83** 46. Over de herkomst der Friezen: Holwerda, Mnemosyne 1912; Prof. Bremer (Halle) in het verslag van: „Die erste Allfriesentagung“ te Jever in 1925 (zie aant. 19); v. Giffen, 9/10 Jaarverslag Terpenonderz. blz. 30–32. Over de Bataven: Tacitus, Germ. 29; Hist. IV, 12; L. Schmidt, Geschichte d. deutschen Stämme, Die Bataver S. 367 ff.; K. Müllerhof, Deutsche Altertumskunde B. 4 1920.
- 87** 47. Provinciaal-rom. industrie o. a.: Kiekebusch t. a. p. (43); Loeschke t. a. p. (37).
- 90** 48. Almgren, Studien über nordeurop. Fibelformen, 1ste Aufl. 1897; 2te Aufl. 1923 Mannus Bibl. 32.

- 92 49. Het artikel van Willers komt voor in zijn werk: Die Röm. Bronzeeimer von Hemmoor, 1901. Over de vondsten van Onna en Feins: Dirks, Vrije Fries dl. 16 (1886); Willers, Ein Fund v. Serrati, Numism. Zeitschrift 31 (1899). Over numismatische vondsten in Scandinavië: Almgren-Nerman, Die ältere Eisenzeit Gotlands, Hft. 2, 1923, S. 57 ff.
- 93 50. Keulen als muntplaats ten tijde van keizer Postumus: Blanchet, Monnaies frappées en Gaule, Manuel 1912, p. 113. Volgens mondelinge mededeeling van Willers zou de in Friesland gevonden aureus van Postumus te Keulen geslagen zijn. De vondst van Driesum: zie 50ste verslag Fr. Gen., dat daarvan 90 exemplaren ontving. De andere vondst van klein-bronzen werd in haar geheel verworven door het Fr. Museum. Vgl. 97e versl. blz. 26.
- 96 51. Over Bronsgerei bij de Germanen: Willers, Hemmoor (49) en Neue Untersuchungen über die Röm. Bronze-Industrie, 1907; H. Aubin, Der Rheinhandel in römischer Zeit, Bonn. Jahrb. 130, 1925.
- 98 52. Godsdienst der Germanen: F. Drexel, Die Götterverehrung im röm. Germanien, 14er Bericht 1922, Röm. Germ. Kommission; Müllenhof t. a. p. (46) S. 213.
- 99 53. Over terra-sigillata bestaat een zeer uitgebreide literatuur, zie: Boeles, De invoer van terra-sigillata in Friesland, Vrije Fries, 1917.
- 103 54. Radstempelsigillata: W. Unversagt, Terra sigillata mit Rädchenverzierung, Mat. zur röm. Germ. Keramik III, 1919, Taf. VI, 181 en S. 19.
- 105 55. Het Fortuna-beeldje uit Tolsum is door ons afgebeeld in Vrije Fries, 1917, dl. 25, blz. 107. Over industrieën te Keulen: Aubin t. a. p. (51). In België zijn verschillende bronzen godenbeeldjes vervaardigd en in de buurt van Namen gemaillarde broches. Vgl.: F. Cumont, Comment la Belgique fut romanisée, Annales d'archéologie de Bruxelles T. 28, 1919.
- 106 56. Terra-nigra bekera uit Dingen: Plettke, Ursprung und Ausbreitung der Angeln und Sachsen, 1921, S. 84.
- 107 57. Over resten van woningen in de terpen Hatsum I en Ezinge; zie de sub 27 aangehaalde literatuur.
- 111 58. Huiselijk leven bij de Germanen: o. a.

Müllenhof t. a. p. (46); Steinhausen, Germanische Kultur in der Urzeit, 3e Aufl. 1916. *Kaasvormen*: de op pl. XXVI afgebeelde kommen van gebakken aarde uit de terpen met één of meer openingen in den bodem, zouden ten deele ook als *zeven* opgevat kunnen worden. Zoo doet bijv. Pleyte, Friesl. pl. XIX, 5 en blz. 64, die echter sommige vormen aanziet voor komforen om bolvormige potten op het vuur te zetten (blz. 95). Nu komen zeven van gebakken aarde in Europa reeds voor in den Steentijd en later. Zie Schrader, Reallexicon, 1925, Taf. XCVI. Die zeven zijn echter van anderen meest bol of trechtervormig, onze doorboorde kommen daarentegen plat. Exemplaren met vele *kleine* gaatjes, als Pleyte 38.3 zie ik ook voor zeven aan. Het exemplaar, door ons afgebeeld als no. 13, met steile wanden, is evenwel ongetwijfeld een kaasvorm, die in de 19e eeuw nog in Friesland gebruikt werden. Wegens de verwantschap van vorm achten wij het waarschijnlijk, dat onze nos. 12, 14 en 16 gebezigd zijn om b.v. schapenkazen te vervaardigen.

- 112** 59. Resten van huisdieren in de terpen: L. Broekema, *Cultura*, Dec. 1908 (hoornloos vee); *Cultura*, Febr. 1909 (gehoornd vee); *Cultura*, Maart 1910 (schapen); *Cult.* Oct. 1910 (oeros); *Cult.* Febr. 1912 (varkens). Over terphonden: Karakterschets van Dr. van Giffen, *Hollandsche Revue (Netscher)* Jan. 1917, blz. 33-41. Wilde dieren: van Giffen, *Fauna des Wurten*. Zie ook verslagen Ver. v. Terpenonderzoek passim.
- 114** 60. Spinnen en weven: Kimakowicz-Winnicke, *Spinn- und Webwerkzeuge*, *Mannus Bibl.* no. 2; Lehmann-Filhès, *Über Brettchen-Weberei*, 1901. Over sleutels o.a.: Jahn, *Präh. Zeitschrift* X S. 140/1. Idem over scharen, S. 120 en abb. 5. Zie verder omtrent dergelijke zaken van dagelijksch gebruik de algemeene werken van S. Müller, *Nordische Altertumskunde*; Montelius, *Kulturgesch. Schwedens*; Lindenschmit, *Die Altertümer d. Meroving. Zeit*, 1880 (*Handbuch*) en idem, *Die Altert. u. heidnischen Vorzeit* B. I-V; Pleyte, *Nederl. Oudheden*; Hoops, *Reallexicon der Germ. Altertumskunde* B. I-IV.
- 116** 61. *Haarkammen*: de sub 60 aangehaalde literatuur en F. Winter, *Die Kämme aller Zeiten*, 1906, een plaatwerk, waarvan de tekst weinig te beteekenen heeft; Hettner, *Illus-*

- tr. Führer Prov. Museum in Trier, 1903 S. 73; Präh. Zeitschrift X, 1918 S. 148 en het artikel „Kamm” bij Max Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte. Voor de verspreiding van de Friesche cultuur is het van belang, dat inheemsche kammen, geheel overeenkomende met de Friesche kammen uit de 2de en 3de periode, in ons land o. a. uit Wijk bij Duurstede, Katwijk en Zeeland bekend zijn. Zie Pleyte, Ned. Oudh. en Janssen, Oudheidk. Mededeelingen II en III, 1843/4.
- 118** 62. In de Romeinsche legerplaats te Newstead in Schotland zijn tal van zaken gevonden, die van belang zijn voor vergelijking met het terpenmateriaal. Zie het fraaie werk van Curle, A Roman Frontier post and its people, 1901.
- 119** 63. *Germaansche liederen*: Tacitus, Ann. II, 88; Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, 6e Aufl. S. 36; Beowulf, mit ausf. Glossar herausg. v. M. Heyne, 10e Aufl. 1913.
- 120** 64. Vgl. Gosses en Japikse, Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland; Poelman, Geschied. v. d. Handel v. Noord-Nederland, 1908, p. 17/18; Siebs, Zur Geschichte d. Englisch-Friesischen Sprache, 1889 S. 9.
- 123** 65. Volledig mensch. skelet uit de 3e eeuw n. C., gevonden in de terp Hatsum I, 7/8 Jaarversl. Terpenonderzoek, afb. 18 en blz. 37. Deze forsche man is blijkbaar niet den natuurlijke dood gestorven, blijkens de houding en het begraven in een mestgrep. Nyëssen, The passing of the Frisians, 1927.
- 125** 66. *Angelsaksische oudheden*: Boeles, De Friesche terpen, Vrije Fries XX, 1906; idem, Cat. Friesch Museum 1909, pl. VII; idem, Angelen en Saksen op de Friesche terpen in „De Gids” Juni 1919; Van Giffen, „Fauna”; Holwerda, Ned. Vr. Beschaving; idem, Ned. Vr. Geschied; Remouchamps, Het Swastika-ornament op Saksisch vaatwerk, Oudh. Mededel. R. M. v. O. 1922. *Voor Engeland* o. a.: Thurlow Leeds, The archaeology of the Anglo-Saxon settlements, 1913; British Museum, Guide, Anglo-Saxon antiquities, 1923; Nils Åberg, The Anglo-Saxons in England, 1927. *De vroege kruisvormige speld*, door Åberg fig. 43 afgebeeld als uit Beetgum (M. Leiden), berust in het Friesch Museum en werd gevonden te Witmarsum (Fr.). Zie pl. XXXII, 1. *Voor Duitschland* vooral:

Die Urnenfriedhöfe in Nieder-Sachsen, B. III, Hft. 1; A. Plettke, Ursprung und Ausbreitung d. Angeln und Sachsen, 1921; Schuchhardt, Alteuropa, 1919, Taf. XXXV en S. 328; von Buttel-Reepen, Über Fensterurnen, Oldenburger Jahrbuch XXIX, 1925. Voorts: J. Mestorf, Urnenfriedhöfe in Schleswig-Holstein, 1886; Haakon Schetelig, The cruciform brooches of Norway, Bergens Museums Aarbog, 1906.

- 130** 67. Over de expansie der Friezen: Prof. J. Huijzinga, Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter, Driemaandel. Bladen, Jg. 14, afl. 12; H. Reimers, Ostfriesland bis zum aussterben seines Fürstenhauses, 1925 S. 11 ff. Dit aardige boek is helaas niet gedokumenteerd. Deensche afkomst van Radbod: in de sage van koning Karel en Radbod wordt Radbod genoemd „koningh Radbod fan Deenmerkum”. Richt-hofen, Friesische Rechtsquellen S. 439; G. A. Wumkes, Bodders yn de Fryske striid, 1926, blz. 32-43.
- 131** 68. De zool van de terp te Hoogebeintum bestond uit ge-laagde, doorgroeide, zandige zeeklei (zavel) en lag bij het grafveld \pm 0,50—0,70 M. + A.P. Zie van Giffen, Het dalingsvraagstuk der alluviale Noordzeekusten, Tijdschr. v. Gesch., Land- en Volkenkunde, 1910 blz. 25 (overdr.).
- 132** 69. Urn op Föhr: Präh. Zeitschr. V, 468; Grafveld van Godlinze, 3/4e jaarverslag Terpenonderzoek.
- 134** 70. De buidelvormige urn, waarin de gouden mantelspeld gevonden werd is afgebeeld: Boeles, Fr. Terpen no. 1, naast meerdere versierde brandurnen uit Hoogebeintum en Beetgum.
- 139** 71. Wapenen uit de terpen: Catalogus Fr. Museum 1909 pl. V. Gebruik van beenen pijlspitsen in Zweden in den Romeinschen tijd: Montelius, Kulturgeschichte S. 184; Idem, het schip van Nijdam, afb. 329-330. Zie voor de periode waarin het grafveld van Hoogebeintum valt vooral ook: Brenner, Der Stand der Forschung über die Kultur der Merovingenzeit, VII Bericht der Röm. Germanische Kommission, 1912 (1915).
- 142** 72. Invoering van het Christendom en het optreden der Franken in Friesland: Beda, Hist. eccl. III, 27; V, 9-11; Alcuin, Vita Willibrordi, Ed. Jaffé, Bibl. Rer. Germ.

- VI; Vitae Bonifatii, ed. Levison, 1905; Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, Afl. I, 695-1000, 1920; Moll, Kerkgeschiedenis; Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands; Gosses, Merovingisch en Karolingisch Utrecht, Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk., 1910, blz. 209 v.v.; Poelman, Geschiedenis van den Handel van Nederland; S. Bonifatii epistolae, Jaffé, Bibl. Rer. Germ. T. III; Richthofen, Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte Th. II, 1882; Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen, 6e Aufl. S. 130 ff.
- 152** 73. Handel: vooral Poelman t. a. p. o. a. Inleiding en Hoofdst. II. Over de pottenbakkerij te Mayen: Unversagt, Keramik des Kastells Alzei, Mat. z. röm. germ. Keramik II S. 33.
- 154** 74. Oorsprong van het goud bij de Germanen: Montelius, Kulturgeschichte Schwedens S. 228; Müller, Nord. Altertumskunde II S. 205; Regling, Der Dortmunder Fund römischer Goldmünzen, 1908. *De vondst van Midlum*, aangekocht door het Friesch Museum, bevat behalve acht solidi van Leo I de volgende gouden solidi van Byzantijnsche keizers: 2 van Marcianus (450-457), Sabatier I, p. 124 no. 4; 2 van Anastasius I (491-518), Sab. 1 pl. VIII, 24; 1 van Justinianus I (527-565), Sab. pl. XII, 2. Wigtersma gaf een overzicht van de in de terpen van Friesland gevonden munten in Tijdschrift v. Munt- en Penningkunde, 1906; zie ook Boeles, Catal. Fr. Museum 1909 blz. 75 v.v. en daar vermelde literatuur. Voor Zeeland: Marie de Man, Que sait-on de la plage de Dombourg, Tijdschr. v. Munt- en Penningk. 1899; idem, Catal. der Num. Verzameling v. h. Zeeuwsch Genootschap, 1907.
- 157** 75. Dirks, De muntvondst van Dronrijp, Vrije Fries XVII, blz. 145 v.v.; idem, Rev. Belge de N. 1887, De andere muntvondst van Dronrijp is tot dusverre alleen summier vermeld in den Cat. der Hist. Tentoonstelling van Friesland, 1877 blz. 101 sub I en was toen het eigendom van den heer Bloembergen-Santée, nu in het Friesch Museum. Deze vondst is ook van belang voor de dateering der Madelinus-Dorestad munten, waarvan er twee bij voorkomen. Overigens zijn deze munten steeds bij afzonderlijke exemplaren voor den dag gekomen. Zie pl. XXXVI 9.
- 158** 76. Over de ontwikkeling van het Franki-

sche muntwezen: Blanchet, Monn. frappées en Gaule, Manuel de Num. française T. I, 1912. Een gedetailleerde beschrijving, soms met afbeelding, van de Merovingische munten der verschillende ateliers, ook van Maastricht en Duurstede, geeft het fraaie werk van M. Prou, Les Monnaies mérovingiennes, 1892 (Monnaies d. 1. Bibl. Nationale). Vgl. ook de inleiding bij Keary, A Catalogue of English coins in the British Museum, Anglo-Saxon series, 1887.

- 164 77.** Over de geschiedenis van het Munthuis te Dorestad en de vraag of de Madelinus-munten met opschrift Triecto-fit te Maastricht of te Utrecht vervaardigd zijn: Hooft v. Iddekinge, Oudste Muntwezen van Maastricht, Ned. Spectator 1883 p. 221. In denzelfden zin en zeer uitvoerig: G. Cumont, Tijdschr. Munt- en Penningk. 1894 p. 83 en 190; Poelman t. a. p. blz. 32, 44-45, 98 en voorl. 102. Prou en Blanchet (zie vorige aant.) schrijven de Triecto-fit-munten alle aan Maastricht toe. In anderen zin Holwerda, Ned. Vr. Gesch. 1925 blz. 265 en afb. 88 en Oudhk. Med. R. M. v. O. Nieuwe R. V. Duidelijke afbeeldingen van de desbetreffende munten geeft v. d. Chijs, De munten der Frankische en Duitsch-Ned. Vorsten, 1866 pl. VII-VIII. Gelijk uit de tekst blijkt worden de Dorestad-munten door ons, in verband ook met de historische berichten, iets later gedateerd dan door Hooft van Iddekinge in zijn voormeld artikel. Zie ook het uitvoerige verslag van onze voordracht voor het Genootschap v. Munt- en Penningk. over „Munten en vroeg-Ned. historie” in N. Rott. Crt. 10 Juli 1926, Avondbl. B.
- 169 78.** Over sceatta's: Keary t. a. p.; Dirks, Revue Belge 1870; Vrije Fries 1873; Wigtersma t. a. p. en Mej. de Man t. a. p. Prof. Baldwin Brown, The arts in early England, behandelde de sceatta's vooral uit kunsthistorisch oogpunt. Voor de vraag of wellicht te Dorestad de uit Engeland ingevoerde sceatta's zijn nageslagen is van belang de omstandigheid, dat de oudste Zweedsche munten, vervaardigd te Birka, imitaties zijn van 1°. een munt van Karel den Groote, als koning, geslagen te Dorestad (pl. XLIII 2); 2°. een sceattatype, z.g. Wodan-monster-type, dat in Nederlandsche vondsten, speciaal ook te Dorestad en in Friesland veel voorkomt (pl. XXXVII 3, 4). In elk geval kan daaruit afgeleid worden, dat Birka dit sceatta-type via

Dorestad en den Frieschen handel leerde kennen. Zie het artikel van S. Lindquist, Birkamynten, in Forvannen, Meddelanden f. K. Vitterhets Historie o. Antik. Akadem. 1926, blz. 307 v.v., met résumé in het Duitsch.

- 171** 79. *Germaansche sierkunst*: Salin, Die altgerm Tierornamentik, 1904; S. Müller, Nord. Altertumskunde II; F. Adama van Scheltema, Die altnordische Kunst, 1923; Brenner t. a. p. (71); Åberg t. a. p. (66); Brit. Museum, Guide Anglo-Saxon antiquities 1923; Baldwin Brown, The arts in early England; Montelius, Kulturgeschichte Schwedens. *Sieraden van Velp*: Pleyte, Ned. Oudh. Gelderland pl. VI. Van de vondst van 1715 zijn drie medaillons bewaard gebleven, twee in het Kon. Penningkabinet in den Haag en een in het Cabinet de Médailles te Parijs. Het Haag-sche kabinet bezit ook een prachtig medaillon van goud, bestaande uit een aureus van Antoninus Pius, geslagen in 156 n. C., gevat in een breeden gouden rand in Germaanschen stijl, waarschijnlijk Frankisch werk uit de 6e of 7e eeuw, in 1802 gevonden bij Kuik, (N.b.), afgebeeld door A. O. van Kerkwijk in Tijdschr. v. Munt- en Penningk. 1910, blz. 150, die ook schrijft over de vondsten van Velp in Mèm. Congrès de Numismatique, Bruxelles 1910, p. 29—38 en pl. IV.

- 190** 80. *Runenschrift*: ter aanvulling van het hoofdstuk over het runenschrift kan vooral worden verwezen naar het zeer uitgebreide artikel van Prof. Otto von Friesen te Upsala, in 1918 verschenen en B. 4 van Hoops, Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Von Friesen behoort thans tot een der meest gezaghebbende runenkenneren en bezocht eenige jaren geleden het Friesch Museum ter bezichtiging der Friesche inscripties. S. 21 behandelt hij „Die Anglo-friesischen Runen”, waarvan op Taf. 2,9 het zwaardje van Arum wordt gereproduceerd naar onze afbeelding in de Vrije Fries, 1903. Hij sluit zich aan bij de door B. Salin (Altg. Tierornamentik) bereikte archaeologische resultaten en neemt aan, dat het runenschrift omstreeks 200 n. C. ontstaan is bij de Germaansche stam der Goten in de omgeving van de Zwarte Zee, waar zich een Germaansche cultuur ontwikkelde.

In deze streek bestond van ouds een Grieksche beschaving, beïnvloed destijds door de Romeinsche cultuur. De Germaanscherunen zijn kennelijk in hoofdzaak geïnspireerd op Grieksch

cursiefchrift, terwijl enkele teekens ontleend zijn aan het Latijnsche cursiefchrift. De voormelde Germaansche cultuur in de streken rondom de Zwarte Zee, waar het runenschrift ontstond, beïnvloedde reeds omstreeks 200 n. C. den zuidelijken oever van de Oostzee. De invloed vertoont zich aldaar zoowel in Oost-Pruisen, als in het Westen en wel tot Sleeswijk. De runen komen in het Noorden van Europa het eerst voor op voorwerpen, die met dezen cultuurstroom in verband staan. Na het midden der 4e eeuw eindigen de verbindingen tusschen de Oostzeegebieden en de cultuur der Zwarte Zee-streken en ontwikkelt de nieuwe cultuur zich zelfstandig in Hannover en de aangrenzende streken. Dus in oude woonplaatsen der Saksen en Angelen. In het midden der 5e eeuw gaat volgens Salin van hier uit een cultuur-stroom over zee naar Engeland (en Friesland), een tweede naar het Zuiden, langs den Rijn.

De Noord-Germaansche runen van Skandinaavië en Denemarken onderscheiden zich o.a. door den vorm van sommige teekens van de runen op West-Germaansche inscripties. Deze laatste vallen weer in twee groepen, samenhangende met de beide voormelde, van Hannover en omgeving uitgaande cultuurstromen. Ten eerste de anglo-friesche runen, die vóór het bekend worden der vondsten uit de provincie Friesland bekend waren als angelsaksische runen en de Duitsche runen, voorkomende in een gebied, dat zich uitstrekt van de Rijnprovincie tot Hongarije. Beide groepen der West-Germaansche runen stammen af van een runen-alphabet met 24 typen, dat het vroegst bij de Oost-Germanen (Goten) optreedt en ook voorkomt op een steen, gevonden te Kylfver op het eiland Gotland. Het anglo-friesche runen-alphabet heeft zich met enkele nieuwe teekens vermeerderd. Van belang vooral is dat bij de Deutsche en de anglo-friesche runen het runenteeken voor de *h* steeds een dubbele middenstreep heeft; terwijl het Oost-Germaansche en Noorsche teeken voor de *h* steeds één middenstreep heeft. (Vgl. Wimmer t. a. p. 101 ff.). Hieruit volgt, dat het beenenplaatje van Hantum, dat de West-Germaansche *h*-runen vertoont, met dubbele streep, niet uit Skandinaavië of Denemarken afkomstig kan zijn en de daarop voorkomende inscriptie, de vindplaats in aanmerking genomen, te rekenen is tot anglo-friesche runen. Von Friesen bespreekt ook in het kort de Friesche vondsten, behalve de nu voor het

eerst gepubliceerde van Hantum en Wijnaldum. De Hada-munt (S. 25), volgens Prof. Wimmer omstreeks 600 vervaardigd, zou reeds in de 5e eeuw te plaatsen zijn. Het zwaardje van Arum en het stokje van Britsum houdt hij voor inheemsch werk. De inscriptie van Arum is te lezen: e d a e b o d a e. In het allerlaatste teeken kan hij geen a zien, ook al neemt men aan, dat deze een verticale streep heeft op de bovenste schuine streep (zie onze afb. 10). Dit laatste runenteeken op het zwaardje is o. i. hetzelfde als het teeken voor de *a* op de Hada-munt (afb. 11), met dit verschil, dat de verticale streep daar niet in het midden, doch op het eind van de schuine bijstreep staat. Bugge leest e d a-b o d a, Grienberger e d a e-b o d a. De vertaling is volgens v. Friesen nog onzeker. E d a e kan men, ook volgens Grienberger, opvatten als ags. e d- in e d c e r r (terugkeer), mogelijk ook als ontwikkeld uit Aida (vuur). Bodae is waarschijnlijk oergerm. B o d a z m. of b o d a n n. De inscriptie zou dan beteekenen kunnen: „neue Botschaft, zweite Botschaft”. Ook volgens de lezing van v. Friesen zou het zwaardje dus een bodeteeken zijn, gelijk door v. Grienberger aangenomen, in overeenstemming met onze verwijzing naar de door Grimm vermelde symbolen. De inscriptie kan volgens v. Friesen niet jonger zijn dan de 6e eeuw (v. Grienberger zegt „um 650”). Bugge en Grienberger zijn z. i. er niet in geslaagd de inscriptie van Britsum te vertalen. De beteekenis daarvan blijft onzeker. Een gesp uit het Vimoor is door Bremer ten onrechte voor Friesch gehouden, omdat hierop voorkomt een h-rune in den Noorschen vorm. De speciale, vroeger alleen uit Engeland bekende nieuwe runenteekens, zijn blijkens de Friesche inscripties, vermoedelijk reeds op het vasteland gevormd (S. 25) en zullen de Angelen en Saksen bij hunne verhuizing van de Noordzeekusten van het vasteland naar Engeland met die jongere teekens bekend geweest zijn. De Deutsche runen vertoonen een meer oorspronkelijk stadium van ontwikkeling van het runenschrift dan de anglo-friesche teekens. (S. 28). Zie voorts over het runenschrift: Schrader, Reallexikon der Indogerm. Altertumskunde, 1925, II, 3e Lfr. S. 349 ff.; F. A. Wimmer, Die Runenschrift, 1887; S. Müller, N. Altertumskunde, II; Montelius, Kulturgeschichte; Boeles, Het zwaardje van Arum, Verslag Friesch Gen. 1898/9 blz. 41-50; idem, Nogmaals het zwaardje van Arum en de Hada-munt, Vrije Fries, 1903

idem, De terp te Britsum en de runen-inscriptie, Bulletin Ned. O. K. B. 1906; idem, Cat. Friesch Museum 1909, blz. 46 v.v., pl. IV, no. 302; VIII no. 450; von Grienberger, Das Schwertchen von Arum, Zeitschr. Deutsche Philol. 1910 S. 393 ff.; idem, Das Stäbchen von Britsum, alsv. Bd. XL S. 174 ff.; aldaar ook Bugge; Keary t. a. p. (76) blz. LXXXV.

Het houten staafje van Westeremden is nog niet gepubliceerd. Dr. van Giffen is voornemens dit spoedig te doen. Pleyte, Friesl. pl. XXIV, 15 beeldt een plat been voorwerp met inkervingen af, dat vergeleken kan worden met het plaatje uit Hantum. Friesch Handels-gilde te Sigtuna: Otto von Friesen, Ur Sigtunas äldsta historia (met afb. der runeninscripties), Upplands Fornminnesf. Tidskrift, 1909. Symbolisch gebruik van voorwerpen: J. Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer, 4e dr. 1899; Blécourt, Kort begrip v. h. Oud-Vaderl. Burgerl. Recht, 2e dr. blz. 16.

- 197 82. Liudger, Vita Gregorii, M. G. S. S. XV¹, blz. 71, c. 5.
- 198 83. Grenzen van Friesland in den Karol. tijd: v. d. Bergh, Handb. Middel-Ned. Geographie, 2e dr. blz. 120; Poelman, Gesch. v. d. Handel, blz. 1 v.v.; Gosses, Mer. en Kar. Utrecht, Bijdr. Gesch. en Oudh. IX, 216; Prof. Huizinga, t. a. p. (67) blz. 6 v.v.; Blok, Friesche toestanden in de Middeleeuwen, Bijdr. Gesch. en Oudh. 3e r. VI; De Lex Frisionum, door von Richthofen, Uitgave Friesch Genootschap, 1866; Richthofen, Untersuchungen.
- 199 84. Gouwen in Friesland: Hooft van Iddekinge Friesland en de Friezen in de Middeleeuwen, 1881, blz. 69 v.v.; Fockema Andreae, Bijdr. Ned. Rechtsgeschiedenis IV, 40, 52; Norlind, Geograf. Entwicklung d. Rheindeltas, 1912, S. 222; v. d. Bergh t. a. p. (83).
- 200 85. Huslatha: Oorkondenboek Sticht Utrecht, 1920 no. 111; v. Apeldoorn, Vrije Fries 1923, blz. 224; Gosses, Deensche heerschappijen in Friesland gedurende den Noormannentijd, Med. Kon. Acad. 1923, blz. 24; De Vries, Wikingen in de lage landen bij de zee, 1923 blz. 318; v. Richthofen, Untersuchungen II, S. 1053 f.
- 201 86. Leenstelsel: Blok, Friesche toestanden, blz. 38. Frankische bestuursvormen: Heck, Die alt-

- friesische Gerichtsverfassung, 1894, S. 409; F. Andreae, Bijdr Ned. Rechtsgesch. IV blz. 55, 62.
- 201** 87. *Lex Frisionum*: von Richthofen t. a. p. (83) en het daarachter afgedrukte artikel van Prof. de Geer. Over de samenstelling van de L. Fr. Vooral H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte B. I, 2e dr. 1906, S. 475 ff. Hij geeft ook een instructief overzicht van het ontstaan der verwante leges Barbarorum; F. Andreae, Bijdr. IV, blz. 46 v.v.; idem, Overzicht v. Oud-Nederl. Rechtsbronnen, 2e dr., herzien door Prof. de Blécourt, 1923, blz. 4 v.v.
- 203** 88. Landgoed met slaven op Wieringen: (*terra salaricia s. Martini cum servis...*), Oorkondenboek Sticht-Utr. blz. 46.
- 203** 89. *Friesch strafrecht*: His, Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter, 1901; Brunner, Rechtsgeschichte t. a. p. I, 221 ff.; v. Richthofen, Friesische Rechtsquellen, 1840, blz. 491 (Thi freedeed). Het bericht, dat de Friezen het lijk van den verslagene in den rook plachten te hangen tot dat wraak genomen was, wordt vermeld door His t. a. p. S. 204. Hij heeft kennelijk op het oog een mededeeling van Thomas Cantiprátanus, een geestelijke uit de abdij van Cantimpré bij Kamerrijk, die in de 13e eeuw leefde en een bezoek bracht aan den Frieschen geestelijke Dodo, die woonde in Hascha, d. i. Oude-Haske in Haskerland, waar een Augustiner klooster lag, gesticht door Dodo. Zie Buitenrust Hettema, Friese plaatsnamen, blz. 61 en 58. De mededeeling, waarop Dr. Wumkes onze aandacht vestigde, komt voor in de acta S. S. Bolland, 30 Maart III, p. 851. Hierin wordt gezegd, dat de Friezen de ruwe zede hadden om het lijk van een gedooden bloedverwant niet te begraven vóórdat er wraak genomen was en het zoolang op te hangen in een hoekje van de woning en het te drogen. Er staat niet op welke wijze dat geschiedde (*suspensum in loculo servabatur et desiccabatur in domo*). Dodo zou door zijn vertoogen aan dit ruwe gebruik een eind gemaakt hebben. Men mag dus gerust aannemen, dat dit gebruik in Friesland bestaan heeft.
- 206** 90. Oud-Germaansche rechtspleging: Brunner (83), dl. I, S. 196 ff., 251 ff.; F. Andreae, Bijdr. IV, blz. 14; Tacitus, Germania c. 11.
- 209** 91. *L o t w e r p e n*: Müllenhof, Deutsche Altertumskunde B. IV (Die Germania des Tacitus), 1920, S. 222 ff.; Alcuin,

Vita Willibrordi (72) p. 47. Over het lotwerpen op last van Radbod, vgl. Richthofen, Untersuchungen über Friesische Rechtsgesch. II, S. 401, 449 ff. Mogk over Runenzauber, bij Hoops, Reallexion.

- 210** 92. Dokkum als kerkelijk centrum: Moll., Kerkgesch. I, blz. 168; Wattenbach, Geschichtsquellen I^e, S. 243 ff. over Liudger en Willehad; v. Blom, Geschiedenis v., Oud-Friesland, blz. 288 v.v.
- 211** 93. F u l d a: Wattenbach, t. a. p., blz. 223 en 230. De goederenregisters zijn o. a. uitgegeven door Dronke, Traditiones et antiq. Fuldenses, 1844 en door Friedländer, Ostfriesisches Urkundenbuch II, 1881, S. 785 ff.; idem registers van Werden, S. 767 ff. Zie over de inspectiereis van Abt Hadamar in 945 ook Oorkondenboek Sticht Utrecht no. 108.
- 214** 94. G r o n d b e z i t: v. Apeldoorn, De historische ontwikkeling van het grondbezit in Friesland, Vr. Fries 1923; aldaar ook Postma, Virga en Pes in de registers van Fulda en Werden; Brunner, Rechtsgesch. I, S. 293 en 301.
- 216** 95. G e o g r a f i e v a n F r i e s l a n d: v. d. Bergh t. a. p. (83); Buitenrust Hetteema, Friese plaatsnamen, Nom. Geogr. Neerlandica IV, 1899; Norlind t. a. p. (84); Postma, De begrenzing v. d. Middellzee, Tijdschr. Kon. Aardr. Gen. 1926, p. 155 v.v.
- 219** 96. Friesche lakenhandel: Poelman, Gesch. v. d. handel, hoofdstuk V.
- 219** 97. F o r a h u r a: Seerp Gratama, Het beklemrecht, 1895, blz. 79, 97, 99.
- 220** 98. S t. O d u l p h u s - k l o o s t e r: Moll t. a. p. I blz. 259, 318, 322; Passio Frederici episcopi Traiectensis, auctore Odberto, M. G. S. S. XV¹, blz. 351; aldaar 356-58, appendix ex vita Odulfi presbyteri. Zie daarover Wattenbach I, S. 390; Buitenrust Hetteema, Friese plaatsnamen, blz. 249 v.v.
- 220** 99. N o o r m a n n e n: Walther Vogel, Die Normannen und das fränkische Reich, Heidelberger Abhandl. 14; Gosses, Deensche heerschappijen in Friesland, 1923; Blok, Gesch. v. h. Ned. Volk I; De Vries, Wikingen (85); Tenhaeff, Historie en sage aangaande Angelsaksen en Noormannen, Tijdschr. v. Gesch. 1926, blz. 285 v.v.

- 223** 100. Inval van Rudolf in 873: Ann. Fuldensis, p. 386; Ann. Xantenses, p. 235.
- 224** 101. Zeventien Keuren en Vier en twintig Landrechten: v. Richthofen, Rechtsquellen. Over de dateering zie o. a. Gosses t. a. p. (85) p. 22; Overzicht v. Oud-Ned. Rechtsbronnen (83) blz. 7.
- 225** 102. Huuslaga en klipschielde: zie aant. 85 en Hooft v. Iddekinge, Friesl. en de Fr. blz. 182 en 228; v. Apeldoorn, De kerkel. goederen in Fr. I, p. 32.
- 228** 103. Het Upstalboomsche verbond der zeven Friesche Zeelanden: van de statuten van dezen bond, de „Overkeuren”, duidt de tweede keur erop, dat de bond o. a. ten doel had wederkeerige hulp bij aanvallen van de Saksers en van de Noormannen (fon tha Suthersaxe, ief fon tha Nordmannum). Richthofen, Rechtsquellen, S. 98. Vgl. Prof. Huizinga t. a. p. (67) blz. 9 en 11 v. Apeldoorn, Ontbindende en samenbindende krachten in het Friesche rechtsleven der Middeneeuwen, 1921, blz. 30. Uitvoerig: Georg Sello, Vom Upstalsbom und vom Totius-Frisiae-Siegel, Emders Jahrbuch, 21 B., 1925.
- 229** 104. Bewapening der Noormannen: Montelius, Kulturg. Schwedens, S. 264 f. Sieraden: idem, fig. 465-507. Gevlochten armbanden als te Dorestad gevonden handhaven zich minstens tot in de 11e eeuw. Zie een exemplaar van zilver uit de elfde eeuw, gevonden in Duitschland, bij C. Schuchhart, Alt-Europa, Taf. XXXIV en S. 331. Volgens mededeeling van den heer Hudig werd de armband in 1882 door het Ned. Museum gekocht van den heer Balfourt, die verklaarde dat de werkman Costerman het sieraad in Jan. 1880 vond te Duurstede op het veld waar weleer een Frankische vestiging was. Muntvondsten in Skandinavië: Montelius t. a. p. S. 268.
- 230** 105. Karolingische muntvondsten: Boeles, Les trouvailles de monnaies carolingiennes dans les Pays-Bas, spéc. des trois provinces septentrionales, Jaarboek v. Munt- en Penningk. 1915, blz. 1-100; Wigtersma, Notice sur la trouvaille de monnaies et d'ornements carol. dans un tertre près de Delfzijl, Tijdschr. Munt- en Penningk. 1907.
- 232** 106. Handel van Straatsburg; Poelman t. a. p. 72; Oorkond. Sticht Utrecht no. 61.

- 233** 107. Ceramiek uit Staveren: Pleyte, Friesland, Pl. XIII. Het groote vat no. 1 aldaar heeft o. i. geen puntigen, maar een eivormigen bodem gehad. Het is volgens het oordeel van Dr. S. Loeschcke niet uit den Romeinsche tijd, maar waarschijnlijk vroeg-middeneeuwsch of laat-Karolingisch, een voorlooper van de groote middeneeuwsche doofpotten van gebakken aarde. Opkomst van Staveren: Norlind t. a. p. blz. 239 v.v.; Poelman, De handelsstad Hindelopen, Vrije Fries 1924, blz. 329. Over Sigtuna zie aant. 80.
- 233** 108. Bruno- en Egbert-munten van Staveren, enz.: v. d. Chijs, De munten van Friesland, Groningen en Drente, 1855 blz. 17 v.v. en pl. I-III; Hooft v. Iddekinge, Friesl. en de Friezen, p. 75 v.v.
- 234** 109. Karolingische ceramiek: Vroegesoort: Konstantin Koenen, Gefässkunde, 1895, S. 141, pl. XX; v. Giffen, Godlinze, 3/4 Jaarverslag Terpenonderzoek, pl. III; Janssen, Opgravingen te Wijk bij Duurstede, Oudh. Meded. I en II, 1842/3; Holwerda, Ned. Vr. Gesch. 1925, afb. 89.
 Latere soort: Koenen, Die Töpferei bei Pingsdorf, Bonn. Jahrbuch 103; Führer Prov. Mus. Bonn, Taf. XXXII en S. 228; Holwerda t. a. p. afb. 94 (uit een pottenbakkerij te Brunssum in Limburg).
 De geïmporteerde kogelpotten en de inheemsche namaak hebben zich nog lang gehandhaafd. Zie een vondst te Trier, die in de 13e eeuw gesteld wordt, beschreven door S. Loeschcke in: Jahresberichte; Prov. Mus. Trier 1916/17, S. 62 en pl. IXa. Loeschcke betoogt aldaar S. 63, dat de Pingsdorfer soort niet ouder zou zijn dan de 12e of 13e eeuw. De opgravingen te Wijk bij Duurstede, waar de Pingsdorfsort gevonden werd, maken het aannemelijk, dat deze ceramiek reeds vroeger begint. Zij sluit ook aan bij het oudere geïmporteerde Karol. vaatwerk met stempel-ornament en relief-banden. Zie onze pl. XLV en Holwerda t. a. p. blz. 268.
- 236** 110. St. Odulphus-klooster: Buitenrust Hettema t. a. p. (95).
- 236** 111. Steen van de Lemmer en Jellingestein: Boeles, Een d. oudste Christelijke beeldhouwwerken in Friesland, Vrije Fries, 1903; S. Müller, N. Altertumsk. II, S. 282 v.v.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN ¹⁾

- I 1. Golvend morainelandschap in het Z.W. van Friesland, gezien vanuit de richting van Stayoren.
2. Het Oude-Mirdumerklif, foto Dr. H. van Cappelle.
- II Scherven van hunnebedden vaatwerk, instrumentjes en bijl van vuursteen uit het hunnebed te Rijs in Gaasterland.
- III 1. Strijdbijl gevonden onder Steenwijk. Doorsnede en van boven gezien bij Åberg, Steinzeit, Fig. 37 en S. 66 no. 19. Inv. 90.1. L. 19.5 cM. Zie blz 11.
2. Strijdbijl, gevonden 5 à 6 voet onder de oppervlakte tusschen het roode en witte zand in de smalle Eester- of Gaasterzanding onder Nijega (Sm.), Åberg, S. 67 no. 42. Inv. 8.1, l. 15.1 cM. Zie blz. 10.
3. Diknekkige (toppige) vuursteenbijl uit Haule, inv. 3.3 Zijkanten als no. 5. L. 16.3 cM.
4. Dolk van vuursteen, l. 19.7 cM. Gevonden 2 M. onder het veen te Haule. Åberg, S. 71 no. 3. Inv. 3.1. Zie blz. 10.
5. Diknekkige (toppige) werkbijl van hoornsteen (soort vuursteen), l. 18.5 cM. Gevonden bij de kanalisatie van het riviertje de Tjonger (Kuinder) in de gemeente Schoterland. Åberg, S. 19 no. 71. Inv. 4a, 11. Van voren als no. 3.

¹⁾ Tenzij iets anders vermeld is bevinden de afgebeelde voorwerpen zich in het *Friesch Museum te Leeuwarden* en zijn zij gevonden in de provincie Friesland.

Daar het werk van Dr. Pleyte over de Nederl. Oudheden, afd. Friesland, zeldzaam begint te worden en ook geen systematisch overzicht geeft van de tegenwoordige verzamelingen, diende aan de beschrijving van het vondstenmateriaal meer aandacht gewijd te worden dan gewoonlijk plaats heeft in een werk van algemeenen aard.

- IV Boven: opgraving van den Galgenberg. Zie blz. 11.
 Beneden: Kringgreptumuli te Oosterwolde en aldaar gevonden urnen, die zich in het bezit bevinden der „Vereeniging voor Heimstudie der Stellingwerven”. Zie blz. 20 en aant. 11.
- V *Bronstijd*. Zie blz. 12: 1. Bronzen Absatz-bijl met houten steel uit Denemarken, naar S. Müller, N. Altertumskunde I, Abb. 112.
 2. Bronzen zwaard, l. 73 cM. Hallstatt-type. Gevonden bij de kanalisatie van het riviertje de Tjonger (Kuinder) in Z.O. Friesland, liggende in het zand. Inv. 4a.1.
 3. Br. speerpunt met holle middennerf, afgebr., nog lang 12.8 cM. Bakkeveen, inv. 7b.1.
 4. Br. randbijltje, l. 10.7 cM. Opgebaggerd uit het veen bij Donkerbroek op een diepte van circa 7 M. Inv. 1.3.
 5. Br. Absatz-bijl, l. 14.2 cM. gevonden in Friesland. Inv. 87.4.
 6. Alsvoren, l. 16.2 cM. Uit het veen bij de voormalige schans Breberg onder Donkerbroek. Inv. 1.2.
 7. Holle br. bijl, l. 13 cM., met een z.g. „lappencelt” als voorvader. De lappen of uitspringende randstukken, waarin de steel geklemd werd, zijn nog rudimentair-ornamenteaal aangeduid. Bakkeveen Inv. 7c.1.
- VI Kringgrop-tumuli-veld onder Oosterwolde, in het Z.O. van de provincie Friesland, na het blootleggen van den ondergrond. Opgraving Dr. A. E. van Giffen. Zie het profiel der tumuli op pl. IV. De situatie van het veld is te zien op het mede aldaar gereproduceerde kaartje van den omtrek van den Galgenberg. Vgl. de toelichting bij IV en blz. 20.
- VII De terp van Aalsum ten N. van Dokkum in Mei 1884, gezien van twee kanten. Oudste der ons bekende foto's van terpenafgraving, vervaardigd in opdracht van het Fr. gen. Die beneden geeft een indruk van de

toenmalige wijze van afgraving door de terpschippers en de tot het hart der terp gegraven vaart. Op de andere, op denzelfden dag genomen foto ziet men de masten der schepen boven de terp uitsteken. De negatieven bevinden zich in het Fr. Museum.

VIII 1. Profiel van de terp „De Parel” bij Tzum ten Z. van Franeker in Westergo. De naam „Parel” is modern en wordt gebruikt door de exploitanten om hun terp gemakkelijk te doen onderscheiden van die van concurrenten, die terpaarde verkoopen uit de „gouden kroon”, de „klaverbloem” en dergelijke met reclame-titels aangeduide terpen. Door het sterk toenemend gebruik van kunstmest zal de exploitatie van terpen weldra niet meer loonend zijn en gestaakt moeten worden, behalve voor z.g. eigen gebruik der boeren in den omtrek.

Deze teekening is ontleend aan het 9/10 jaarverslag der Vereeniging v. Terpenonderzoek, afb. 21, blz. 10 en vervaardigd met steun van het Fr. Gen. Onder het profiel is de lengte in meters aangeduid. De uit zavelige zeeklei ineens opgeworpen *kernheuvel* bevindt zich tusschen 29 en 43 M., boven de vertikaal gestreepte vaste grond en loopt op van circa 1—2 M. boven N.A.P. De klei voor dezen heuvel is blijkbaar op verschillende plaatsen rondom zijn voet weggegraven o.a. tusschen 2—12 en 44—65. Naar het Z.W. is de terp spoedig uitgebouwd en later, in den na-Romeinschen tijd, mantelvormig met een deklaag verhoogd. De vindplaatsen der voor een deel afgebeelde vondsten, meest gladrandig Friesch vaatwerk uit de 1e periode, zijn met de nummers in het profiel aangeteekend. No. 25 is een geïmporteerde, op den schijf gedraaide z.g. ruwwandige pot. Een overgang van het Romeinsche naar het vroeg-Frankische vaatwerk, omstreeks uit het einde der 4e of de 1ste helft der 5e eeuw n. C. In de mestlaagjes buiten den kernheuvel werden enkele scherven van geometrisch versierd vaatwerk, als pl. XII, aangetroffen.

Kennis van de diepte, waarop een voorwerp is aangetroffen, is niet voldoende om den relatieven onderdom vast te stellen, daar éézelfde laag niet overal even hoog ligt en er bovendien meer plaatselijke dan algemeene verhoogingen, zich uitstrekkend over het geheele oppervlak, plaats hadden. Getracht moet worden de tijdsorde der ophoogingen vast te stellen. Voorts is er soms in de lagen gewerkt en zijn in de buurt van de terp weggeworpen scherven bij ophooging in een bovenlaag terecht gekomen, zoodat zij hooger kwamen te liggen dan voorwerpen van jongeren datum. Tijdsbepaling der vondsten op grond van de ligging, eischt dus een zeer intieme en algemeene kennis van de terp. Ook wanneer alleen bekend is uit welke terp een voorwerp afkomstig is, kan een dergelijke vondst van veel belang zijn, omdat de ouderdom dikwijls vast te stellen is door vergelijking met elders gevonden materiaal en het dan mogelijk is om de geografische verspreiding, b.v. van Angelsaksische urnen, te leeren kennen.

2. Profiel van de terp *Hatsum II*, gelegen ten N. van den spoorlijn Leeuwarden-Harlingen bij het station Dronrijp. De terp Hatsum I, waarop de tekstafbeelding 7 en pl. XXIV betrekking hebben, ligt een paar honderd meter daar van daan ten Z. van den spoorlijn. Bij Hatsum II, waarvan het profiel ontleend is aan het sub 1 genoemd verslag, afb. 20 en blz. 11 loopt de hooge ondergrond, van zandige zeeklei (zavel), op tot 0.80 + N.A.P.

IX Romeinsche schrijftafeltje uit de terp te Tolsum, ten Z. van Franeker. Blz. 67 en aant. 38. Gereproduceerd zijn de door Prof. Dr. C. W. Vollgraff met witte verf getoucheerde foto's. Wegens transport gevaar is nog geen gevolg gegeven aan het verzoek der bewerkers van het *Corpus Inscriptionum Latinarum* om het tafeltje ter bestudeering naar Berlijn te zenden.

X 1. De Hludana-steen uit Beetgum. Blz. 61 en A. 39.

- 2—3. *Romeinsche* schrijfgrieffels (stili) van brons: 2. l. 11.9 cM., terp Achlum (Sopsum). Inv. 74 h, 44. Vgl. Lindenschmit A. u. h. V. B. V 53.981; 3. l. 12.9 cM. terp Midlum. Inv. 126.37. Zie alsvoren Lindenschm. no. 977. Curle (A 62) pl. LXXX.
4. Alsvoren van been, l. 10.7 cM. Terp Hyum. Inv. 25.136. Romeinsch? Zie Lindenschm. no. 974.

XI *Eerste groep vroeg terpenvaatwerk:*

- 1—7 Uit de terp te Hichtum (82a), 5 van beschilderd vaatwerk; 8 terp Hoogebeintum. Inv. w. 507b.
9. Urn met nop op den schouder, H. circa 26 cM. Terp Kubaard ten N. van Bolsward. Naar v. Giffen $\frac{3}{4}$ Jaarversl. Terpenonderz. pl. I. Museum Leiden.
10. Scherf van beschilderd vaatwerk uit Hichtum of Kubaard, zie van Giffen alsvoren pl. II.

XII *Tweede groep vroeg terpenvaatwerk (met geometrisch ornament):*

1. Uit een Terp bij Schettens ten N. van Bolsward en ten W. van Hichtum. Friesch Mus. (collectie v. Giffen 1581). Zie v. Giffen, Fauna S. 158 no. 10 en Taf. I no. 10. H. Geen witte vulling der lijnen. H 20 cM.
2. Uit een terp bij Hartwerd ten O. van Bolsward. Inv. 135.2. Geen witte vulling der lijnen. H. 11.8 cM.
3. Uit een terp te Spannum, Z.O. van Franeker. Het ornament gevuld met schelpgruis. Gerestaureerd. Hals ontbreekt. Zie afb. vóór de restauratie: Boeles, Vaatwerk met geom. ornament. Vrije Fr. XXI pl. V no. 10. Diam. 26 cM.
4. Laat-type, zonder witte vulling, fraai gepolijst, terp bij het tramstation te Bolsward. Inv. 162.2 H. 19.5 cM.
- 5a—b. Uit de terp te Hichtum. Museum Leiden. Naar v. Giffen $\frac{3}{4}$ Jaarverslag Terpenonderz. pl. II.

XIII *Metaalvormen uit de eerste terpenperiode:*

1. Massieve bronzen ring, beneden plat, boven bol. Niet elastisch. Herinnert aan halsringen, doch de ope-

ning is voor derg. gebruik te nauw. Borstring, gedragen, aan een halssnoer? Diam. (van buiten) 16.2 cM. Het ornament herinnert aan het geom. vers. vaatwerk en is ten deele met witte inkt verduidelijkt. Terp Groot Deersum onder Achlum in Westergo. Inv. LXXIVA, 72. Het Fr. Mus. bezit ook een dito fragment uit de terp te Aalsum.

2. Br. Tène-fibula, vroeg-type, terp Winsum, Z.O. van Franeker. L. 6.7 cM. Inv. LIII, 234. Uniek.

3. Midden-Tène fibula, br. Terp Hitsum, Z.W. van Franeker, l. 6 cM. Inv. LXVIII, 22.

4. Late Tène fibula, gegoten van br. Bestaat uit twee deelen: beugel en de spiraalrol met naald. L. 5.9 cM. Terp Rauwerd in Oostergo, tusschen Leeuwarden en Sneek. Inv. XLIV, 9. Zie blz. 87.

5. Veerende br. hals- of borstring, wijd 12.5 cM., terp Achlum (gr. Ludum). Inv. 74c.118. Te Hoogebeintum werden twee dito ringen bij elkaar gevonden, waarvan een afgeb. Cat. Fr. Mus. 1909 pl. II. Een fragment kwam uit de terp Tjaard bij Wirdum. Deze ringen zijn o. i. jonger dan no. 1 en waarschijnlijk gedragen door de Friezen in de eerste eeuwen n. C.

6. Br. brilspiraal-fibula uit de terp te Beetgum. Inv. 46a.786. Twee andere in Cat. Fr. Mus. pl. II 155, 156. Zie blz. 87.

7. IJzeren naald (Stecknadel), gebruikt om de kleding te sluiten. Lang 10.1 c.M Een der oudste ijzeren voorwerpen uit de terpen, verwant aan de vóórromeinsche naalden o. a. uit Mecklenburg bij Beltz, Meckenlb. Jahrb. 1906 S. 24. Zie ook Schwantes (A.41) S. 143/4.

8. Br. ooring, l. 3.5 cM. Terp Arum in Westergo. Inv. 80d.36. Eenig uit de terpen bekend exempl. Het ornament herinnert aan het geom. versierde vaatwerk.

XIV *Steenen werktuigen*, die ten deele stellig, ten deele waarschijnlijk in terpen der provincie Friesland gevonden werden.

1. Steenen bijl, l. 17.3 cM., uit de terp Zwaanswerd

tusschen Wieuwerd en Britswerd in Westergo, boven Sneek. Inv. 62a.1. Reeds beschreven door Pleyte blz. 72. De gleuf diende ter bevestiging aan een houten steel. Vgl. Montelius, Kulturgesch. Schwed. f. 46. Het type heeft een ruime verspreiding in Europa. Zie een dito uit Jutland bij. S. Müller, Aarboger, 1913, Fig. 83.

2. Bijlhamer uit de terp te Oostrum ten O. van Dokkum. L. 16,2 cM. Inv. 35.1. Reeds beschreven in den cat. van 1881, blz. 61 met het voorstuk van een bijlhamer, die te Oostrum in 1880 buiten de Kerkebuurt gevonden werd.

3. Miniatuur-bijltje, l. 7.8 cM. uit de terp Ondersmastate te Hallum. Inv. 26.1.

4. Bijlhamer, l. 15.3 cM. Inv. 85.2. Reeds voor 1881 gevonden op den bodem van de afgegraven terp bij de Zathe Westerend bij Workum.

5. Dunnekkige, gepolijste bijl van donkergrijze vuursteen. L. 11.9 cM. In 1897 gekocht van een schipper, die de terp van Wetzens bij Dokkum als vindplaats op gaf. Inv. 34b.375. Åberg, Steinzeit, S. 13 no. 72, die bij vergissing Oostrum als vindpl. vermeldt. Evenals bij no. 2 uit dezelfde streek is mogelijk te denken aan herkomst uit den ondergrond. Zie blz. 77.

6 en 7. Messen of schrabbers van vuursteen, l. 18.9 en 16.1 cM. In 1892 met vijf dito gevonden in de terp onder Ugoklooster aan de Hartwerder vaart bij Hartwerd ten O. van Bolsward, volgens opgave van den correspondent K. H. Laagland te Bolsward. Inv. 82d.4 en 2. Aan de herkomst uit een terp behoeft niet getwijfeld te worden. Drie kwamen uit een terp te Spannum. Een uit de collectie van Giffen no. 1539, werd volgens v. Giffen stellig gevonden in een terp te Witmarsum. Het Fr. Mus. bezat reeds een uit de terp van A. Kooistra te Witmarsum Inv. 81.4. Vgl. blz. 77 en aant. 44.

XV 1—6. *Derde groep van vroeg terpenvaatwerk*, afkomstig uit de terp bij Hichtum ten N. van Bolsward.

7—18. *Vroeg Friesch, oorloos, kartelrandig terpenvaatwerk* uit de provincie Friesland:

7. *Britsum* 20b.302; 8. *Beetgum* (Besseburen) 46a. 645; 9. *Arum* no. 80c.c.4; 10. *Stiens* 23a.1; 11. *Teerns* 16d.91; 12. *Blija* 28b.312; 13. *Stiens* 22a.12; 14. *Hichtum* 82a.326; 15. *Blija* 28b.; 16. *Hoogebeintum* 28.38; 17. *Hallum* 26d.43; 18. *Stiens* 22a.38.

XVI 1—22. *Gladrandig Friesch terpenvaatwerk* uit de eerste terpenperiode gevonden in de provincie Friesland:

1. Bijzondere en ons tot dusverre alleen door dit exempl. bekend type in det terpengebied, uit de terp te Jelsum ten N. van Leeuwarden 99.15.

2. Zeldzame vorm, herinnerend aan de bronzen emmers uit den laten Tène-tijd in N.W. Duitschland. Vgl. Willers, Neue Untersuch. Bronze industrie Taf. 1. Terp Bornwerd, Fr. M. collectie v. G. no. 947.

3—6 *gewone soort*, meest voorzien van één of twee ooren en niet zwart gemaakt (gesmoord):

3 Hoogebeintum 28.183 met ingeboorde gaten in plaats van ooren; 4 Baard 59.33; 5. Hijum 25.14.

7—22 *alsvoren, z.g. gesmoord*:

7. Schettens 83a.7; 8 en 9. *samen gevonden* te Kubaard (Barkwerd) in een put onder het maaiveld 138,35 en 34; 10. Beetgum 46a., 850; 11. Teerns 16d.42; 12. Beetgum 46a.306; 13. Hoogebeintum 28. 164; 14. Blija 28b.386 *geïnspireerd op een sigillatabord en daarom ongeveer te dateeren in de 3e eeuw n. C.* 15. Cornjum 115.11; 16. Oosterbeintum 28bis.224; 17. *lampje* Finkum 24.3; 18 Bornwerd 32d.21; 19. Blija 28b.364; 20. Alsvoren 28b.554; 21. Spannum 65.15; 22 met guirlandes van vierdubbele lijnen op den bovenbuik Hoogebeintum 28.40.

XVII *Mantelspelden van brons of geelkoper uit de eerste terpenperiode* gevonden in de provincie Friesland:

1. Late Tènevorm, Almgren no. 9 uit een terp bij Goutum 16c.5; 2. alsvoren uit Baard 59.3. Zie Boeles Fr. Terpen blz. 58 en hiervoren aant. 45 slot; 3 jongere vorm Finkum 24a.264; 4. alsvoren Finkum 24.1; 5. *Augenfibel*, Huizum 15a.25; 6 alsvoren Holwerd 30a.34; 7 Hyum 25.112 Vgl. Almgren no 28; 8.

Beetgum 46a.798, beneden iets afgebrokkeld, ongeveer als Almgren no. 14; 9 Ferwerd 101.1295 met vrij hooge naaldhouder b.v. als Almgren 135 en 137, hoewel dit andere typen zijn; 10 Hiaure 32.46, verwant aan Almgren no. 41; 11 geëmailleerde laat-romeinsche schrijfvormige broche Hatsum II 50.14. Vgl. een verwant exemplaar uit een terp te Huins afg. door W. Pleyte, Friesche Volksalmanak 1886 no. 11, thans in-particulier bezit; 12 alsvoren Hiaure 32.72; alsvoren Almenum 77a.1.

XVIII 1—3. *Vroeg Romeinsche zilv. denariën* uit de vondst van Feins in Westergo, zie blz. 92 en aant. 49:

1. (Calidia 1) M. Calid. Q. Met. CN. Fl. Mommsen Monnaie romaine B. 2, 166a. Vz. rechts gewend hoofd van Pallas, kz. tweespan (bigaat). Dirks no. XI; 2 serraat (Postumia 8) A. Post. A. F. S. N. Albin. Mommsen 250b. Dirks XXVII. 3 van Keizer Augustus, voorzijde keizerkop Augustus Divi F(ilius). Kz. stootende stier Imp(erator) X. Cohen no. 137. Dirks XLVI.

4—5. *alsvoren* uit vondst van Onna op de grens van Friesland en Overijsel:

4 serraat (Antonia 1) Q. Anto. Balb. Pr. Mommsen no. 236, Dirks 11; 5 serraat (Naevia 6) C. Nae. Balb. Mommsen no. 253, Dirks 129.

6—7. *Na-Neroniaansche zilv. denariën*:

6. van Trajanus (98—117 n. C.), vondst Winsum; 7. Antoninus Pius (138—161 n. C.), vondst Tzum; 8. Faustina Jr. (175 n. C.), Kz. Juno met de pauw. Vondst Tzum.

9. Gouden munt (aureus) van Keizer Nero (54—68), kz. Salus. Terp Oosterend.

10. Aureus van Keizer Postumus (258—267). Vz. Postumus Pius Aug(ustus). Kz. Quinquennales Postumi Aug. Terp Grons bij Burgwerd.

11. Romeinsche gouden vingerring, 2e eeuw n. C. gevonden in de Poelen onder Dronrijp. Cat. 1881 no. 468. Henkel, Röm. Fingerringe d. Rheinlande, 1913 no. 205. Vgl. als daar ook no. 1117 uit de terp te Spannum.

12. Resten van zilveren vaatwerk uit de terp te Winsum. Zie blz. 95 en 34e Verslag Fr. Genootsch. blz. 52.

13. Romeinsche gouden vingerring, 4e eeuw, met steen, waarin een Diana voorstelling is gesneden. Terp Westergeest 37a.2. Henkel t. a. p. no. 270.

XIX *Romeinsche beeldjes van brons, zie blz. 97:*

1. Vrouw, h. 13.7 cM. Almenum 80a.1. Eerste eeuw n. C.

2. Mars, h. 22.8 cM. Terp te Nijlanderzijl onder Nijland.

3. Apollo met pijlenbundel op den rug, h. 11.7 cM. Gevonden in Fr. 87.5, 1e eeuw n. C.

4. Bokje, h. 8 cM. Marssum 51.1.

5. Ceresbuste, hoog relief, 15 cM. Hallum 26.2. Versiering van een bronzen vat.

6. Mercurius, 11.2 cM. Blija 28b.1. Zie voorts Boeles, Cat. Fr. Mus. pl. III 200, Mars; 963 masker; 203 Bacchus; 201 Fortuna; 195 zittende Mercurius; 196 Mercurius; 200 (bis) Mars.

XX Romeinsch beeldje, voorstellende een priester, pontifex maximus, in den toga sacrificialis. De linkerhand heeft een offerschaal gedragen. De oogen hadden vaak pupillen van zilver. H. 24 cM. Terp Cornjum bij de kerk. Vgl. een verwant exempl. te Parijs bij Lamer, Röm. Kultur im Bilde no. 7. Men kent ook standbeelden van rom. keizers, gekleed in een dergelijke toga, in hunne hoedanigheid van pontifex maximus. Eerste eeuw n. C. Fr. M. uit de collectie v. G. no. 1084.

XXI *Terra sigillata:*

1. Komfragment uit een fabriek te *Rheinzabern*, versierd o. a. met een man als Ludowici II M. 42; hert Lud. II, T. 121. Omstreeks 200 n. C. Terp *Stiens* 21a. 296.

2. Kom uit *Rheinzabern* met stempel van *Firmus*, h. 13.9 cM. Omstreeks eind 2e eeuw n. C. Terp Tjaard bij *Wirdum* 17b.22. Tekstafb. 5 no. 7.

3. Wrijfschaal met leeuwenbektuit. Oudkerk. 165.1. Eerste helft 3e eeuw n. C. Vgl. Oelmann. Niederbieber S. 2 en 31 (Typ. 22).
4. Gladde schaal gemerkt Domiti(anus), tekstafb. 5 no. 6. Deze pottebakker werkte o. a. te Rheinzabern. Lud. I S. 29 en vooral ook te Heiligenberg. Zie Forrer, Die röm. Terra-sigil. Töpfereien Heiligenberg, 1911 S. 97 en 232; 2e helft 2e eeuw n. C., *Kimsward* 121.19. Gedeeltelijk zwart gebrand en wellicht bij een lijk begraven als no. 6.
5. Komfragment uit *Rheinzabern* met voorstelling van een paard en een leeuw. Ludow. II, T. 54 en III, T. 13. *Wynaldum* 144.11.
6. Bord, gemerkt Boudilufi, tekstafb. 5 no. 3. Lag in de terp te *Blija* bij het hoofd van een half verbrand skelet. Het bord is in het vuur geweest en half zwart gebrand, 1e helft 3e eeuw n. C. Zie Oelmann Niederbieber IX, no. 8. Inv. 28b.327.
7. Scherf versierd met een omziend hert (barbotine). Vgl. Ludowici III S. 272. *Beetgum* 46a.242.
8. Kom waarvan de buik door middel van een radstempel versierd is met christelijke emblemen. Begin 5e eeuw n. C. Zie tekst-afb. 6, blz. 104 en aant. 54. Burmania-terp *Ferwerd* 101. 1296.

XXII 1—2. *Geverniste Romeinsche drinkbekers* uit het midden of de 2e helft der 3e eeuw n. C., samen gevonden in een terp te Oosterend ten N. van Sneek. No. 2 met opschrift Vitula. Inv. 159.1 en 2. H. 15.7 en 15.6 cM. Vgl. Oelmann, Niederbieber Abb. 12 en 14. Waarschijnlijk te Trier of Keulen vervaardigd.

- 3—6. *Terra-nigra bekers*. Zie blz. 106 en aant. 56.
 3. uit *Blija* 28b.159, h. 13.4 cM.; 4 *Wijnaldum* 144.10; 5. de *Vlaren* onder *Tzum* 150.1, door Mr. Boeles gevonden in de zool van de afgegraven terp; 6. vaasje uit *Witmarsum* 131. 145.

XXIII *Kralen* uit de eerste en tweede periode:

1. Voor-romeinsche kraal, donker-kobaltblauw met

- witte spiralen. Plat vierkant met afgeronde hoeken. Lengte der zijden 2.2 cM. Terp Teerns, 16d.47. Uiterst zeldzaam. Late Tène-periode, vgl. Reinecke bij Lindenschmit A. u. h. V. B. V, Taf. 14.
2. Fragment van een geribde armband van blauw glas. Burmania-terp, Ferwerd 101.698. Br. 2.7 cM. Laat-Tène tot vr. romeinsche tijd. Vgl. Lindenschmit A. u. h. V. B. V, Taf. 15 no. 259. In de Bataafsche woerd te Ressen zijn ook enkele gelijksoortige fragmenten gevonden.
3. Blauw-groene, meloenvormige rom. kraal. Hallum 27a. 14. Twee dito kwamen uit Beetgum en Achlum. Zie Curle, Newstead pl. XCI 15,23.
4. Roode Rom. paste kraal met zwarten band, waarin een rank van gele blaren. Hoogebeintum 28.377. Zie een dito uit Newstead bij Curle pl. XCI, 31.
5. Verwante kraal met ingelegde maskers. Friesland 87.168. Wellicht uit de 3e eeuw. Zie Praeh. Zeitschrift B. III, 161. Het Fr. Mus. bezit ook een wit exempl. met licht blauwen band met zes maskers uit Stiens. Volgens mondelinge mededeeling van S. Loesckce te Alexandrie vervaardigd in de 1e eeuw n. C. Het museum te Leiden bezit een masker-kraal uit Wieuwerd.
6. Schrijfvormige kraal uit den Merovingischen tijd, Britsum, 166.7.
7. Alexandrijnsche kraal uit de eerste eeuw n. C., h. 4.1 cM. Het fond is boven flesch-groen, dan rood, in het midden blauw, beneden weer rood en groen, de banden wit. Een dergelijke bij Kisa. Gevonden te Stavoren 9,13, in de stadsfenne.
8. Kraal van bergkristal. Achlum 74 h. 32. Zie soortgelijke Angelsaksische kralen uit de 6e eeuw gevonden te Kent in Engeland bij Leeds, Anglo Saxons Settlements Fig. 20 en p. 107. Het Fr. Mus. bezit nog een tweede exempl. uit Friesland.
9. Uit een snoer van 70 effen groen, roodbruin, groenig blauw en gele kralen, waarbij 4 dubbele van blauw glas. Zie dergelijke uit het *einde der 4e eeuw* n. C. ge-

vonden te Salem (Baden) Lindenschmit, A. u. h. V B. V. Taf. V, 84. Terp Beetgum 46a. 307.

10. Uit een snoer van 51 kralen in April 1905 met een smalle kruisvormige mantelspeld gevonden op een skelet in het grafveld te Hoogeteintum. Ongeveer *midden der 5e eeuw n. C.* Inv. 28. 531a. (W. 105). Zie dergelijke uit voor-Frankische graven te Wiesbaden, Lindenschmit A. u. h. V. B. V Taf. 72 no. 1370 en S. 428, Abb. 3 nos. 1,8.

11. *Zevende eeuw.* Uit een snoer van een honderdtal kralen gevonden te Hoogeteintum bij en zelfs nog gehecht aan de 7e eeuwse gouden spang pl. XL 2. Inv. 28. 415.

XXIV Restant van een woning met wanden van vlechtwerk in de terp Hatsum I bij Dronrijp. Zie 7/8 Jaarverslag d. Vereenig. v. Terpenonderzoek afb. 16 en hiervoren blz. 108 en tekst afb. 7.

XXV 1 en 3. Tweepuntige, herhaaldelijk voorkomende haken van hertshoorn om het land te bewerken; 1 uit Hallum 27a.238 met 2 cM. wijde opening voor een steel; 2 uit Ferwerd 101.557.

2 en 4. Voorwerpen van hertshoorn, waarvan niet nauwkeurig bekend is waarvoor zij gebedigd zijn. Reeds in het romeinsche Newstead kwamen zij voor. Zie Curle LXXX 11 en LXXXIV 1. De verwantschap met 1 en 3 doet aan landbouwgereedschap denken. 2 uit Holwerd 30.72; 4 uit Hallum 26d.1.

5—16 *Weefgerei:*

5 Weefkam van been, l. 19.8 cM., Hartwerd 82.43. Dergelijke uit Newstead, Curle LXVIII.

6 en 12. Houten weefspillen uit Hoogeteintum, 28w. 455, l. 18.4 cM. en uit Wetzens 34b.38, l. 23.8 cM.

7 en 11. Spinsteentjes van gebakken aarde uit Hyum 25.71 en Aalzum 33.145. Zie blz. 196 en Pleyte in Friesche Volksalmanak 1886, blz. 167, die Hiaure als vindplaats opgeeft en vermoedt dat de letters op no. 11 gothiek zijn.

8—10 Brettchen: 8 van hout, 9—10 van been, inv. 35.4; 14.18 en 20b.5. Zie Lehmann-Filhès aant. 60. Zij werden gebezigd voor het weven van banden.
13. Beenen kam, waarschijnlijk een weefkam. Komen nog al eens voor in de terpen.

- XXVI 1. Schoen van leder, uit één stuk vervaardigd. Terp Hallum 27a.a.43. Dergelijke zijn gevonden bij z.g. veenlijken.
2—3. Glissen z.g. schaatsen van been. Komen herhaaldelijk voor in de terpen. Dergelijke worden nog heden in IJsland gebruikt.
4. Drinknapje vervaardigd uit den schedel van een mensch. Bovenin is een gaatje geboord. Terp Stiens 22a.70.
5. Glazen beker zonder voet. Tweede helft van de tweede terpenperiode. Gevonden te Ferwerd bij een geraamte en een scramasax, 101.813.
6. Gewicht van gebakken aarde met drie gaten.
7. Alsvoren met één opening, waarschijnlijk voor een verticaal weefgetouw, Oosterbeintum 28bis.104.
8. Vischnet verzwaring met indrukken van een ijzeren sleutel. Hallum 27a.a.151;
9. Slijpsteen of vuurslag met gleuf voor een touw, waarmee het voorwerp aan den gordel gedragen werd. Vervaardigd van natuursteen (albast?). Terp Cornjum 20.20. Zie o. a. Mestorf. Alterthümer no. 662 en S. Müller, N. Altertumsk. II, Abb. 91.
10. Driekantig smeltkroesje van gebakken aarde, zooals er meerdere o. a. met slakken van koper, uit de terpen bekend zijn.
11. Drinknapje van gebakken aarde. Oosterend 63A.8.
13. Cilindervormige kaasvorm van rood gebakken steen, waarschijnlijk middeneeuwsch. Terp Cornjum 20.22;
12, 14, 16. Friesche kaasvormen of zeven met één tot zes openingen. Blijkens den vorm der ooren meereendeels nog uit de eerste terpenperiode: 12 uit de terp

Teerns 16 d. 68; 14 alsvoren 16 d. 31; 16 uit een terp te Hallum 26a.5. Zie aant. 58.

15. Graankneuzer van graniet. Komen in meerdere terpen voor en reeds in de eerste periode o.a. te Hatsum I.

17. Alsvoren van een soort kalksteen. Eenig exempl. uit Oosterlittens (Langwerd) 56.7.

XXVII *Allerlei uit het dagelijksch leven der terpenbewoners:*

1. Unstertje van brons, l. 15 cM. Het verschuifbare gewicht ontbreekt; uit de terp Midlum 69a.3. Vgl. Cumont. Balances trouvées dans les cimetières Francs d'Harmignies, pl. II, 3. Annales de Bruxelles, 1891.

2. Toiletring van brons met twee priemen en een oorlepelkje, 2e periode, uit Hoogeteintum, 28. W. 202.

3. Alsvoren met huidkrabber en baardpincet, eerste periode, terp Kimsward 108.18. Komen reeds voor in verwante vormen in de Hallstatt-periode, Lindenschmit A. u. h. V. B. V, Taf. 69, 1301.

4. Laat romeinsche br. lepel uit omstreeks de 5e eeuw n. C., terp Hallum 26.77. Zie A. u. h. V. B. V no. 77.

5. Lepel van hoorn, zooals er vele in de terpen voorkomen. L. 20 cM. Terp Wetzens 35b.152.

6. Schaar van brons, 1e periode, terp Achlum 74c.62. Zie o.a. Prähist. Zeitschrift 1918 S. 120/1.

7. Bronzen krabber, met holle steel voor een handvat van hout. Terp Hallum 27a.4. Het Fr. Mus. bezit nog enkele exemplaren uit andere terpen. Uit de literatuur ons nog niet bekend. Waarschijnlijk niet romeinsch.

8. Germaansche stoelspoor van rood koper. Terp Britsum 20b.31. Omstreeks 3e eeuw n. C. Vgl. Mestorf. Altertümer no. 490; Kossinna, Deutsche Vorgeschichte S. 196. Eenig exempl.

9. Ijzeren mes, Tène-type uit omstreeks het begin onzer jaartelling. Terp Jeslum, Fr. M. collectie v. G. 296. Vgl. Quilling, Nauheimer Funde, nos. 53 en 143a. Eenig exempl.

10. Zijstuk van een paardebit van hertshoorn met 2

doorbooringen in gelijke richting en 1 dwars daartusschen, terp Achlum 74a.55. Eenig exempl. Zie S. Müller, Urgeschichte Europa's, Fig. 86 en een trensbit uit den laat Mer.-Karol. tijd met verwante zijstangen van ivoor in A. u. h. V. V, Taf. 36, 579.

11. IJzeren sleutel, terp Aalzum 33.57, l. 21.9 cM.

12. Dito van brons, terp Stiens 21.21.

13. Gegoten bronzen heft, bestaande uit twee gelijke helften, elk in den vorm van een phantastische dierkop met langen vogelbek, 2e periode. L. 7.6 cM., terp Hallum, 27a.a., 270.

14. Schaar van ijzer, terp Teerns 16d.128.

15. Dobbelsesteen van been met 2. 3. 5 en 4 oogen. Inv. 87.35.

16. Beenen fluit, terp Jouwswier 34d.1, met één opening aan de keerzijde.

17. Alsvoren, terp Aalsum of Huizum 15A.76. Pleyte, Fr. Volksalmanak 1886, blz. 168 no. IV.

18. Het runen-zwaardje van Arum, l. 23 cM. Zie blz. 192, pl. XLII, 4 en aant. 80.

19. Speelschijfje vervaardigd uit een terra-sigillata scherf, terp Beetgum 46a, 532.

21. Alsvoren van been, Hoogebeintum 28.300.

20. Schaafje van been bevestigd op een plaat van brons, die voor iets uitsteekt. L. 16.8, br. 2.1 cM. Terp Finkum 24a.91. Het Fr. Mus. bezit van dit model drie stuks van been en één van hout, alle in terpen gevonden. Zie Boeles, Cat. Fr. Mus. 1909 pl. V nos. 351 en 352.

XXVIII 1—15. *Typen van haarkammen uit de 1e en 2e terpenperiode.*

1. Hoorn, 1e eeuw, Winsum 53.207. Vgl. een kam uit Pompeji bij Lamer, Röm. Kultur, pl. 99; Pleyte, Friesland, pl. VII, 7.

2. Been. Romeensch. Vgl. Curle Newstead pl. XCIII

33. Terp Cornjum 120.268. Een dito van hout kwam uit de terp te Teerns 16d.76.

3. Hoorn, Holwerd 30.87.

4. Been, omstreeks 4e eeuw n. C., geïmporteerd uit de Rijnstreken. Dergelijke te Trier bij Hettner, Ill. Führer Mus. Trier, 1903 S. 73. Terp Hoogebeintum 28.209. Type uit een groep van ongeveer 20 exemplaren uit de terpen. L. 15.2 cM.
5. Been, inheemsche navolging van type 4, terp Hallum 26.57.
6. Been. Laat-romeinsche importkam, omstreeks 5e eeuw, terpwisum 53.196. Een dergelijke kwam te Oosterbeintum voor op een skelet met een kruisvormige mantelspeld.
7. Been. Romeinsche importkam; omstreeks 4e of 5e eeuw.
8. Been. Inheemsche namaak van type 6. Hoogebeintum 28.703 (v. d. W. 291), te Hoogebeintum gevonden op een skelet o.a. met de kruisvormige mantelspeld pl. XXXII, 5. Omstreeks eind 5e eeuw n. C. Vgl. A. u. h. V. B. V S. 427 ff., type 3a.
9. Been, met halfronde dekbladen. Ferwerd 101.497a. Omstreeks 300—450 n. C. Deze groep is door meerdere exemplaren uit de terpen vertegenwoordigd. Zie Praeh. Zeitschrift 1918 S. 148; Lindenschm. A. u. h. V. V. S. 427 en de afbeelding van een germaansch graf van omstreeks 400 n. C. met dito kam uit Erlbach in VIIe Ber. Röm. Germ. Kommission Abb. 17 S. 68;
10. Midden der 5e eeuw n. C. Been met dierhalzen, ook aan het foudraal. Hoogebeintum 28.375a, gevonden op een skelet met een kruisvormige mantelspeld. Zie Boeles, de Friesche terpen fig. 23 en 27. en de varianten 12 en 14 op deze pl. Zeer verwant is een kam uit Furfooz bij Namen in België. Zie Lindenschmit Handb. Fig. 253 en Brenner VII Bericht R. G. K. S. 256/7.
11. Been, uit een stuk. Eenig exempl. Hallum 27a.a. 68.
12. Been. Variant van 10. Ferwerd 101.1511.
13. Foudraal van been met inscriptie bestaande uit een viertal letters. Ferwerd 101.1337. Zeer verwant aan Duitsche kammen uit den Meroving. tijd. Zie Lindenschmit Handb. fig. 247, 249.

14. Variant van 10 en 12; Finkum 24a.86.
15. Been, met fraai gestoken ornament o.a. een vlechtband. Omstreeks 7e eeuw n. C. Kloosterterp Ferwerd 27c.60.
16. Been. Late dubbele kam. Eind van den terpentijd of vroeg-middeneeuwsch. Jorwerd, 60a.2. Zie een dito uit Stavoren bij Pleyte XIII, 13.

XXIX *Inheemsche beenen haarkammen* uit de terpen; 2e helft 2e periode en 3e periode:

1. Wetzens 34b.205.
2. Hoogebeintum 28.801. Omstreeks 550—650 n. C., gevonden op een skelet van een mensch in een houten kist, gedekt met dwarsliggende plankjes, afgeb. pl. XXXIV 1 en Boeles Friesche terpen fig. III midden in. Deze laatste, zeer bekend geworden foto van Hoogebeintum, is ook te vinden bij Holwerda Ned. Vr. Gesch. Afb. 50. De bovenkant van de kist bevond zich nog 2.50 M. onder het terpoppervlak.
3. Typologisch iets jongere vorm, op de rug voor de helft getand. Wetzens 34b.231.
4. Meer gestrekte vorm. Ferwerd 101.1162.
5. Helft van een in een brandurn van Anglo-Friesch type gevonden kam. Beetgum 46a.1027.
6. Typologisch jongste, geheel gestrekt vorm. Terpje achter de Hoven bij Leeuwarden 14h.25. Dergelijke gestrekte vormen handhaven zich betrekkelijk lang, hoewel niet zonder variatie der details. Vgl. de gestrekte 11e eeuwsche haarkammen uit het Zweedsche Sigtuna in Fornvännen, 1926 S. 173 en 194. De cirkels met centraal punten komen daar nog in de 11e eeuw voor.
7. Typische vorm met vierkant plaatje aan de eene kant en gebogen voorstuk. In meerdere exempl. voorhanden. Wetzens 34b.89. Zie een dergelijk exempl. van het strand te Domburg op Walcheren bij Pleyte, Zeeland pl. XV en M. de Man que sait-on d. l. plage de D. Zie aant. 74.

XXX *Ceramiek der Angelsaksische immigranten:*

1. Voetbeker, glanzend zwart. Terp Hallum 111.67. Vgl. een urn uit Hannover (Brinkum) bij Plettke, Taf. 42.4.
2. Urn, glanzend zwart. Oosterbeintum 28*bis*, 229.
3. Urn, glanzend zwart, versierd met halfbogen en groepen van vingertopindrukken. Ferwerd (Burmania terp) 101.1522. Zeer verwant aan typen uit Westervanna in Hannover en uit Quelkhorn. Zie Plettke (A. 66) pl. 30—32.
4. Bulturn. Hoogebeintum 28.459 (W. 38). Verwant als voren. Zie Plettke, Taf. 35 en 37.
5. Rammelaar, in den vorm van een vogeltje. De kop kan er uit genomen worden. Oosterbeintum 28*bis*.111 In een Groninger terp is een gelijksoortig stuk gevonden.
6. Urntje (defect) met hakenkruis (voor de foto wit gemaakt). Ferwerd (Burmania) 101.635. Zie Remouchamps (A. 66).
7. Voeturntje; Oosterbeintum 28*bis*, 190.
8. Zwarte scherf van een zeer karakteristieke urn met sterk uitspringende lijsten. Hallum 111.257.
9. Vensterurntje, met drie ingebakken stukjes groenig glas, witgemaakt voor de foto. Ferwerd (Burmania terp) 101. 253. H. 7.6 cM., diam. 8.6 cM.

- XXXI 1. *Onversierde Angelsaksische brandurn* met 2 ooren. Hoogebeintum 28.498 (w. 74).
2. Als voren, zonder ooren. Hoogebeintum 28.328.
 3. Bijkans bolvormig urntje, waarin de sceattavondst van Hallum zich bevond. Eerste helft 8e eeuw. Zie aant. 78. Hallum 27.3.
- 4—9. *Merovingisch-Frankisch vaatwerk:*
4. uit Beetgum 46*a*.1014.
 5. uit Hylaard, 54*a*.1. Omstreeks 5e eeuw.
 6. uit Cornjum, 115.12.
 7. Gebezigd als brandurn, versierd met radstempel-ornament. Vroeg, Beetgum, 46*a*.1006.
 8. Beetgum, 46*a*.1026.

9. Gebezigd als brandurn. Hoogebeintum 28.161. Ontgraven door Mr. Boeles 1.30 M. boven den grondslag v. d. terp. Zie Friesche terpen blz. 33 (overdr.) no. 20.

XXXII *Mantelspelden behoorende bij de cultuur der Angelsaksische immigranten:*

1—5. Kruisvormige mantelspelden, van brons gegoten:

1. Oudste vorm, l. 10 cM. Witmarsum 131.33. Omstreeks 400 n. C. Vgl. Haakon Schetelig (A. 66) no. 25.

2. Vroege vorm met langen naaldhouder, l. 9.7 cM. Terp Hiaure bij Dokkum 32.14.

3. Latere vorm, l. 10.1 cM. Achlum-kerkterp 74b.8.

4. Midden-type, l. 13.1 cM. Achlum 74c.223.

5. Midden type, l. 7.4 cM. Hoogebeintum 28.699 (w. 287). Gevonden bij een skelet met de haarkam pl. XXVIII, 8. Zie Boeles, Fr. terpen no. 25 en 26 (blz. 34, overdr.).

6. Br. mantelspeld uit Almenum, 77a.32. Zie Åberg, *The Anglo-Saxons* (A. 66) Fig. 92.

7. Kruisvormige mantelspeld met half cirkelv. voet, Midlum 126.34.

8. Omstreeks 6e eeuw, van br. Hoogebeintum 28.787 (w. 391a), gevonden op een skelet met een kleine, defecte, spangvormige fibula van br.

9. Applied saucerbrooch met voluten. Broche van brons, belegd met zilver. Br. 3.4 cM. Oosterbeintum 28bis. 298. Vertoont invloed van laat-romeinsch acanthus-ornament. Vgl. Plettke S. 24 en Taf 53; Åberg *Anglo-Saxons* blz. 17.

10. Ringvormig gouden beslag van een broche met zilveren doorn. Hoogebeintum 28.511 (W. 86), br. 5 cM. gevonden in een brandurn als pl. XXXI, 2. Zie Boeles, Fr. Terpen no. 24 en 1. Vrij zeker uit Engeland (Kent) geïmporteerd. Vgl. Akerman, *Remain's of pagon Saxondom*, 1855, pl. 32. 11. Applied saucerbrooch, bestaande evenals no. 9 uit een onderstuk van bronsblik, waarop een versierd zilveren plaatje be-

vestigd is, dat hier is losgesprongen. Terp Jouwswier 34d.73 ten N.O. van Dokkum. Diam. 3.7 cM. Prof. Fr. Roeder te Göttingen is voornemens in 1927 een studie te publiceeren, waarin onze nos. 9 en 11 besproken zullen worden.

XXXIII Zuidkant van de terp te Hoogebeintum met het grafveld. Het profiel loopt ongeveer O.W. Genomen 10 April 1905. In het midden in situ een menscheijk skelet in een 2 M. lange kist van planken, die voor de foto met kalk wit is gemaakt. Voeten naar het O., hoofd naar het W. Bij opening in het Fr. Museum bleek onder den schedel een houten nap te liggen. Verder werden er bij gevonden 2 stukjes glas (van een beker?). Afgraving met behulp van kipkarren.

XXXIV 1. Lijkkist, gedekt met dwarsliggende plankjes, in het grafveld te Hoogebeintum, 25 Maart 1905. Voeten N. O. Ongeveer 0.60 M. boven den grondslag der terp en 2.50 onder de oppervlakte. Op dit skelet lag de haarkam pl. XXIX, 2. Zie toelichting aldaar.
2. Lijkkist in het grafveld te Hoogebeintum op 27 Maart 1905, 3.50 M. onder de oppervlakte. Geen bijgaven. Schedel ongeveer W., voeten (opgetrokken) ongeveer O.

XXXV *Ontwikkeling van het type der Frankische gouden munten* in den Merovingischen tijd, vanaf de Byzantijnsche prototypen (1—3,5) tot de eerste Nederlandsche munten van Maastricht en Dorestad. Alle gevonden in de provincie Friesland. Zie aant. 76 en blz. 158.

1. Solidus van keizer Arcadius (395—408 n. C.).

2. Alsvoren van keizer Leo I (457—474). Mundvondst Midlum. Zie aant. 74.

3. Alsvoren van keizer Justinianus (527—565), gevonden te Herbajum. Inv. 344.

4. Germaansche navolging van no. 3. Inv. 351.

5. Triens van keizer Justinianus. Inv. 346.

6. Germ. navolging van 5. Inv. 413.

7. Alsvoren, meer verbasterd. Z.g. à boucle perdue en door sommigen beschouwd als in Friesland geslagen. Gelijk aan tekstafb. 8 no. 6 (blz. 168). Inv. 408.
8. Pseudo-keizerlijke solidus of halve solidus van keizer Mauritius Tiberius (582—602), geslagen te Marseille. Prou no. 1374. Terp Bilgaard, 371. Met oog om aan te hangen, dat los is geraakt en bij het fotograferen van de voorzijde per abuis is weggelaten.
9. Tiers de sol van den Frankischen koning Theodebertus I (534—548). Inv. 406. Vgl. Prou no. 38.
10. Alsvoren van Trier. Vz. Treveris civitate; kz. Victuri — AAGSTr. Aardige overgangsvorm, die op de kz. nog geen kruis heeft, doch het victoriabeeldje der vorige typen. Terp Goutum (Techum). Inv. 384.
11. Alsvoren van Juillac (Corrèze) Vz. Juliniaco. Kz. Wedegislo Mo (netarius). Vgl. Prou no. 2578; Blanchet, Manuel p. 289. Terp Tzum. Inv. 402.
12. Alsvoren van Parijs. Vz. Parisus fit. Kz. Vitalis Mo(etarius). Inv. 407.
13. Verbasterde tiers de sol van stedelijk type. Marum. Inv. 397.
14. Maastricht: Vz. Triectu Fit, kz. Domaricus (M). Met sporen van aanhechting van een draaog. Terp Britsum. Inv. 1361.
15. Maastricht. Vz. Triecto Fit, kz. Trasemundus M(onetarius). Terp Lutjelaard (Hiaure). Inv. 409.
16. Maastricht. Vz. Triecto Fit, Kz. Rimoaldus M (dubbele I, gescheiden door een kruisje). Inv. 411.
17. Dorestad. Vz. Dorestate, kz. een verbastering van den naam Rimoaldus. In 1844 in Friesland gevonden en reeds door Mr. Dirksen v. d. Chijs gepubliceerd. Inv. 381. Oudste munt van Dorestad. Eenig in Nederland bekend exempl. Een tweede te Parijs. Zie Prou. no. 1223 en pl. XX, 16. 18. Dorestad. Vz. Dorestati Fit; kz. Madelinus M.(onetarius). Oudste Madelinus-type. Terp Cornjum. Inv. 374. Vgl. Pl. XXXVI no. 9.
19. Dorestad. Alsvoren, later type. Vz. Drestat Fit., kz. Madelinus M. Terp Reuwerd. Inv. 369.

XXXVI 1—8. *Keuze uit de eerste goudvondst van Dronrijp*. Blz. 157, 167, 188 en aant. 75.

1. Resten van een gesloopte gordelklamp.
2. Massieve staaf goud, 45.5 gram.
3. Tiers de sol van Maastricht (naslag?) Vz. Otri sud ec xx, kz. Ansoalalao, inplaats van Triectofit-Ansoaldo. Een soortgelijke bevindt zich bij de vondst van Wieuwerd, Janssen no. 39.
4. Tiers de sol van Mainz, besnoeid. Vz. Mogunciacco.
5. Barbaarsche tiers de sol van het Lyonsche type. Zie tekstafbeelding blz. 168 no. 3.
6. Alsvoren.

7—8. Ongemunte gouden schijfjes. Zie blz. 168.

9—13. *Typhen uit de tweede muntvondst van Dronrijp*. Blijkens de correspondentie van Mr. J. Dirks met Hooft van Iddekinge en aant. 75, in 1876 gevonden. Hoewel de eerste vondst in het zelfde jaar gedaan is en enkele gelijksoortige tiers de sol bevat is niet geconstateerd kunnen worden, dat beide vondsten één geheel vormden. Toch lijkt deze mogelijkheid ons niet uitgesloten. De tweede vondst bestond uit 14 gouden tiers de sol, nu in het Friesch Museum.

9. Dorestad-Madelinus.

10. Mainz: Mogonciaco-Garoaldo Mon. Gelijk aan no. 4.

11. Verbastering van het Lyonsche type als 5 en 6.

12. Keulen: Colonia civet(ate)-Sunone Monet(arius). Prou 1171.

13. Rodez (Aveyron) in Z. Frankrijk.

Vz. hoofd met monogram, kz. Vendoemius M(onetarius), rondom het monogram van Rutenus. Prou no. 1883.

De 9 niet afgebeelde tiers de sol van deze vondst zijn: twee van Mainz, besnoeid, ongeveer als no. 10; een alsvoren, doch met onleesbare voorkant. Dit stuk lijkt op mislukt gietwerk; een barbaarsche type van het genre als no. 11; alsvoren als no. 6 (1ste vondst); een van Madelinus-Dorestat Fit als no. 9; een van Amba-

zac (midden-Frankrijk): Vz. *Ambaciaco*; kz *Passincius Mo*(netarius). Fraai. Vgl. Prou 1952 en R. Serrure, die ons exempl. beschreef in de *Revue Numismatique*, 1886, p. 36 en pl. VI, 2; een van?: vz. een kruis als Prou pl. IV nos. 22—23 en omschrift: otodovo eca (ecclesia) kz. verhoogd kruis met (retrograde) ova-Afi. Goed stuk, gepubliceerd door R. Serrure t. a. p. pl. VI, 11; een van?: vz. keizerl. buste naar r. omschrift Nahca Mo (Manga Mo?), kz. Coritvvoia (retrogr.). Gepubl. door R. Serrure t. a. p. pl. VI no. 47.

XXXVII 1—6. *Sceatta's* van zilver. Blz. 169 en aant. 78:

1. Hoofd n. r. met op Saksische wijze gevlochten haar. Omschr. (Lu)ndoni(a) = Londen. Muntvondst Hallum. Vgl. Keary pl. II nos. 15—17 en p. 10.

2. Hoofd met kruis, kz. verbastering van de standaard op Rom. munten. Vondst Hallum.

3—4. Z.g. Wodan-monster type, dat tot prototype diende voor de oudste Zweedsche munten (Birka). Vondst Hallum.

5. Vondst Hallum.

6. Vondst Franeker.

7—12. *Merovingisch zilvergeld*:

7. Kz. z.g. sigillum Salamonis. Vondst Hallum. Vgl. de Belfort nos. 5737—43.

8—9. Met geom. figuren. Vgl. Prou. pl. XXXVI no. 27. Hallum.

10. Vondst Franeker.

11. Denier van Parijs, vondst Franeker. Prou. pl. XIII nos. 7—9.

12. Denier van Poitiers? Vgl. de Belfort no. 6399.

13. Vergrooting van no. 3.

XXXVIII *Sieraden uit de goudvondst van Wieuwerd*. Zie blz. 176 en 185 en Dr. L. J. F. Janssen. *Der merovingische Goldsmuck aus Wieuwerd*. Bonner Jahrb. 1867; 1—5 behooren aan het Rijksmuseum van oudh. te Leiden. No. 2 is een omlijste barbaarsche naslag

van een solidus van Justinianus ongeveer als pl. XXXV 4.

- XXXIX *Germaansche lijfsieraden van goud* uit de 2e terpenperiode, behalve no. 10 van br. uit de 3e per. Gevonden in de provincie Friesland en aanwezig in het Fr. Mus., behalve no. 13, gevonden in de prov. Groningen, Mus. Gron.
1. Noorsche bracteaat van goud met runeninscripties. Zie blz. 182. Terp Hitsum 68.42.
 2. Gouden hangertje. Zie blz. 183. Terp Hyum 25.118.
 3. Gouden bracteaat. Zie blz. 180. Terp Achlum 74 d.2.
 4. Alsvoren, uit een terp ten Z. van Franeker, 66.37
 5. Gouden hanger, waarvan het oog is afgebroken. Blz. 186. Diam. 3.3 cM. Zevende eeuw n. C. Terp Cornjum. 120.199. Aberg, *The Anglo-Saxons* Fig. 245.
 6. Hanger bestaande uit een omlijste solidus van Chlotarius II (616—628) geslagen te Marseille. Uit de vondst van Wieuwerd, 62a.3.Fr. Mus.
 7. Bracteaat, geïnspireerd op de voorzijde van een solidus van een byzantijschen keizer, wiens naam op „ius” eindigt (Anastasius?). Een dergelijke munt kan ook gebezigd zijn als stempel om dit gouden plaatje te versieren.
 8. Gouden broche met gegoten bracteaat. Zie blz. 184. Gevonden bij het graven van een sloot tusschen Arum en Witmarsum, 81.1.
 9. Gouden solidus van keizer Valens (364—78), geslagen te Antiochia. Coh. VI, 414 no. 34. Met oog. Friesland. Inv. 332.
 10. Broche van brons, geïnspireerd op prototypen als no. 8 en bestaande uit een gegraveerde plaat van br. De zeer barbaarsche keizerkop doet denken aan de gouden solidi van Lodewijk den Vrome pl. XLIII, 4, die soms ook dergelijk gestreept haar bezitten. Terp Winsum 53.233.
 11. Merovingische vingerring van goud, bestaande uit een geencadreerde tiers de sol en een halve, staaf-

vormige boog. Inv. 1097. Waarschijnlijk gev. te Westergeest. Vgl. Pleyte blz. 36.

12. Alsvoren, met barbaarsche solidus, navolging van een Bijzantijsch type als b.v. no. 9. Vondst Wieuwerd. Inv. 62a.2. Fr. Mus. Janssen no. 3, die ook de keerzijde afbeeldt.

13. Gouden plaatje versierd met filigraanbanden en oorspronkelijk ook met gecloisonneerde steentjes, zooals de ledige hokjes aantoonen. Uit de terp van Krassum, gemeente Ezinge in de prov. Groningen. In het geheel zijn er zes van deze plaatjes gevonden. Twee bezit het sted. Mus. te Groningen, van de rest liet de terpeigenaar een armband maken voor zijne dochter. Cat. Zilvertent. Leeuwarden, 1900 no. 16. Zie boven blz. 187.

XL 1. Zevende eeuw n. C. Zilv. spang met sporen van vergulding. Zie blz. 183. L. 6.5 cM. Achlum 74c.307. Zie een verwante spang van Lunde (Lister) bij Åberg, Den Nordiska Folkvandringstiden Kronologi, 1924, Fig. 53 en idem The Anglo-Saxons, fig. 147.

2. Zevende eeuw n. C. Gouden spang l. 13 cM., de geribde zijkant is 0.7 cM. hoog. De onderkant bestaat uit een ijzeren plaat. Van binnen bestaat de vulling uit was van bijen, zooals te constateeren bij de middenschijf, waarvan de ijzeren plaat vergaan is. Bij de spang werd gevonden een snoer van 102 kralen. Zie pl. XXIII 11 en blz. 186. Åberg, Anglo-Saxons, fig. 148.

3. Zevende eeuw. Spang van brons, l. 8.7 cM. Terp Aalzum 33.25. Zie blz. 188; Åberg t. a. p. fig. 149.

4. Gordelklamp van brons, versierd à jour met menschelijke figuren. L. 6.8 cM. Gevonden in de Koningstraat te Leeuwarden bij het fundeeren van een huis. Inv. 783.b. Zie verwante stukken uit den Merovingischen tijd bij Lindenschmit, Handb. fig. 331.

XLI 1. Sierschijf van br., diam. 7 cM., met voorstelling van een orant te paard. Burmaniaterp Ferwerd, 101. 571

bis. Zie blz. 189. Een dergelijke gevonden te Heidenheim, bij Hertlein, Die Altertümer d. Oberamts Heidenheim, Taf. V, 9. (1912). Zie ook Praeh. Zeitschr. I, S. 167; Lindenschmit, Handb. Taf. XXVII.

2. Broche van br., diam. 6.2 cM. Terp Engelum 183. 74. Zie blz. 189.

3. Sierschijf van br., gevonden met no. 1. Ferwerd 101.571.

4. Ringgesp van br., diam. 7.8 cM. Ferwerd 101.1293. Zie blz. 175, 5e of 6e eeuw n. C.

5. Ringgesp van br., diam. 5.7 cM. Hallum, 27a.2. De ring was hier aanvankelijk gesloten en zoover ingevijld dat de punt van de naald bij verticale plaatsing van den doorn kon passeeren. De onderste verbinding is gebroken.

XLII *Runeninscripties* uit de provincie Friesland. Zie blz. 190 v.v. en aant. 80.

1. Driekantig amulet van been, beneden afgebr., nog 1.9.7 cM. In 1914 gevonden in een terp bij Wynaldum ten N.O. van Harlingen. De gereproduceerde kant is versierd met toover-runen, die ten deele omgekeerd staan. De tweede kant vertoont vijf door dubbele strepen afgescheiden vakken, waardoor diagonalen of zich kruisende lijnen zijn getrokken. De derde zijde is onversierd. Vgl. een soortgelijk beenen amulet uit Lindholm in het Z. van Zweden bij Montelius, Kulturschichte, fig. 339.

2a—b. Beenen plaatje uit een terp bij Hantum ten N. van Dokkum 31.39. Gr. 6.9 × 3.2 cM. Gevonden omstreeks 1914. Zie 90e Verslag Fr. Gen. blz. 50. Blijkens de dubbele streep in het derde teeken (h) behoort de inscriptie tot de West-Germaansche inscripties, waarvan de Anglo-Friesche runen een groep vormen. Op de keerzijde de letters A b A en daaronder een R van denzelfden vorm als op het foudraal pl. XXVIII 13. Zie blz. 192.

3. Gouden munt gevonden in een terp bij Harlingen, met runeninscriptie Hada op de keerzijde. Zie tekst-afb. 11 en blz. 181 en 192.

4. Detail van het zwaardje van Arum, in zijn geheel afg. op pl. XXVII, 18, l. 23 cM. Terp de Grauwe Kat onder Arum, 80e.1. Zie tekstafb. 10 en blz. 192 en 258.
5. Runenhoutje van Britsum, ten N. van Leeuwarden; l. 12.5 cM. Inv. 206.339. Zie blz. 192, 195 en 258.

- XLIII** 1. Gouden armband in 1880 opgegraven te Wijk bij Duurstede. Cat. v. h. goud- en zilverwerk in het Nederl. Museum (Rijksmuseum) te Amsterdam no. 1. Zie boven blz. 229 en aant. 104. De vraag rijst of Dorestad langer bewoond bleef dan de historische berichten deden vermoeden.
2. Zilveren denarie van Karel den Groote als koning (768—781), geslagen te Dorestad. Boeles, Trouvailles (A. 105) no. 2. Prototype van een deel der oudste Zweedsche munten (Birka). Zie aant. 78 en blz. 231.
 3. Alsvoren van Lodewijk den Vrome, geslagen te Orléans. Boeles no. 14.
 4. Verbasterde gouden solidus van Lodewijk den Vrome. Vondst Marsum bij Delfzijl. Zie pl. XLVI 2, 4, 5. Boeles, 190 en aldaar een dito, no. 63 uit de muntvondst van Aalsum bij Dokkum.
 5. Zilv. denarie van Lodewijk den Vrome (814—840). Vz. Hludovvicus Imp(erator), Kz. voorstelling van een tempeltje met X(Ch)ristiana Religio. Terp Pingjum. Inv. 619.
 6. Alsvoren van Lotharius I (840—855), geslagen te Dorestad. Vondst Aalsum, Boeles no. 64. Inv. 544.
 7. Alsvoren van Lotharius, geslagen te Dorestad. Vz. Iotamus ipmeirat, Kz. Dorestatus Mon(eta). Muntvondst Oudwoude. Inv. 1067. Boeles 32.
 8. Alsvoren van Lodewijk het Kind (899—911) geslagen te Straatsburg. Vz. Hludovvicus Pius, Kz. Argentina cunas (civitas). Muntvondst Midlum. Inv. 965. Boeles 67—70.
 9. Alsvoren, namaak van no. 8. Inv. 760. Muntvondst Pingjum. Boeles no. 73.

XLIV *Inheemsch terpen vaatwerk uit de derde periode en den daarop onmiddelijk volgenden tijd.*

1. Bolpot uit een laat grafveld in de Burmania-terp te Ferwerd in 1912, waar ook een ijzeren Saks (zwaard) en de glazen beker pl. XXVI, 5 ontgraven zijn onder toezicht van den toenmaligen terpinspecteur van het Fr. Mus. Het geraamte waarbij deze pot stond lag 0.50 M. onder de oppervlakte. Dat met de glazen beker 1.50 M. onder de oppervlakte. Inv. 101.857, 8e of 9e eeuw n. C.

2. Bolpot met twee ooren en afgerond, driehoekige stempelindrukken, die geruit zijn. Terp Aalsum 33.529. Jongere vorm van de Saksische brandurn pl. XXXI 1. Zie aldus versierde scherven uit het Karolingische grafveld te Godlinze in Groningen. 3/4 Jaarversl. Terpenonderz. pl. XI.

3. Type van de gewone, in grooten getale uit de met vaten beschoeide, late terpen-putten te voorschijn komende bolpotten. Dikwijls grooter en met variaties. De oudere vormen als 1 hebben geen geprofileerde randen. Type 3 zal nog in de vroege middeleeuwen in gebruik gebleven zijn. Zie het in aant. 109 aangehaalde artikel van Loeschcke. Terp Hijum, 25.4.

4. Dikwandige, rood aangestreaken bolpot van omstreeks 800—850. Imitatie van een vroeg-Karolingische import-kruik als pl. XLV 1. Het museum te Groningen bezit een dito uit een Groninger terp. Zeldzaam. Terp Oostrum, 35b.29.

5. Steelpan, terp Dongjum 67.1. Een type dat zich tot vrij recente tijden heeft gehandhaafd, doch dan harder gebakken als roode steen. Eind der 3e terpenperiode of nog iets later.

6. Bolle kruik met oor en standring. Terp Hyum 25.6. Vroeg-middeneeuwsche imitatie van geïmporteerde kruiken als pl. XLV, 3.

XLV *Geïmporteerd laat Karolingisch-Frankisch vaatwerk.*

Zie blz. 234/5 en aant. 109.

1. Bolvormige tuitpot van goudgele, hardgebakken

aarde, op den rand en bovenbuik versierd met ingedrukte kwadraatpunten. Gevonden met no. 4. Terp Raard ten W. van Dokkum. Inv. 163.2.

2. Vaas, van gelijke techniek als 1, versierd met roodbruine verfstrepen. Hoog 20.6 cM. Genre Pingsdorf.

3. Alsvoren met tuit, voeten 2 ooren. Terp Blija 28b. 145. H. 23.1 cM.

4. Eivormige, omstreeks 9e eeuwse amphora, gerestaureerd. Gevonden met no. 1. Vgl. Koenen, Gefässkunde, Taf. XXI, 1 en 2. Inv. 163.1. Hoog 0.53 M. Fragmenten uit Friesland bij Boeles, Cat. 1909 pl. VII, 629/30; uit Dorestad bij Holwerda, Ned. Vr. Gesch. 1925, Afb. 89.

XLVI 1. Gouden pinkring, met gegraveerde voorstelling van een lam Gods. Terp Blessum, inv. 1359. Vgl. een ring van de zuster van koning Alfred, met een dergelijk lam versierd, Britsch Museum, Anglo-Saxon Guide, fig. 144. Het prototype van dezen ringvorm is die met munten als pl. XXXIX 11, 12.

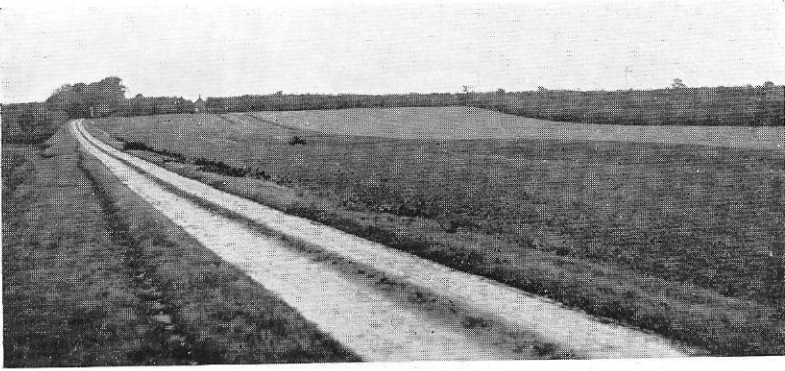
2, 4, 5. Zilveren sieraden uit de vondst van Marsum bij Delfzijl, door de bijgevonden munten als pl. XLIII 4 te dateeren omstreeks 900 n. C. Vgl. Wigersma in aant. 105, Boeles, Trouvailles, p. 95 en boven blz. 231 en 237.

3. Zilveren haarnaald z.g. „handpin”, l. 11.1 cM. Terp Hallum 111.113. Eenig ons uit Nederl. bekend exemplaar. Zie blz. 237 en een analoge haarnaald uit de 7e eeuw gevonden in Ierland in het Brit. Mus. Anglo-Saxon guide, fig. 167 en p. 130, waar de typologische ontwikkeling wordt nagegaan.

6—9. Typologische reeks van Friesche haarnaalden van been uit de terpen. No. 9 uit Hoogebeintum 28.78, heeft een bijlvorm, als bekend uit den Merovingischen tijd. Bij 8 en 7 verloopt deze vorm, om bij 6 over te gaan in een omziend dier. Deze laatste is 14.3 cM. lang en gevonden in de terp te Dongjum, Fr. Mus. coll. v. G. no. 85. Omstreeks 9e eeuw n. C. Vgl. het ornament op de laat 8e eeuwse Tassilo-kelk in A. u. h. V.B. V, Taf. 42 en S. 227. Zie boven blz. 237.

- XLVII** 1. Christus-figuur op de groote Jellinge-steen in Denemarken, 10e eeuw n. C. Naar S. Müller N. Altertums-kunde, Abb. 182. Een monument dat beïnvloed is door de Iersche kunst. Zie no. 3.
2. Vroeg-middeneeuwsche kandelaar van gebakken steen. H. 20.5. Inv. 432 F. Waarschijnlijk uit een vroeg Christelijke kerk afkomstig. Afgebeeld als plaatvulling. Romaansch?
3. Zerk van rooden zandsteen met de voorstelling van een Christuskop, omgeven door bandslingers, die eindigen in bladspitsen. Op de zijkanten een rank met bladwerk. H. o. 65, dik 0.08 M. Van boven afgebroken. Gevonden te de Lemmer, tusschen puin in de sluis aldaar. Cat. 1881 no. 399. Boeles, Vr. Fries, 1903, blz. 204 v.v. Te vergelijken met no. 1. Zie blz. 236.
- XLVIII** 1. Houten doopvont, h. 0.62 M. De uitholling is 0,25 M. diep en 0.18 wijd, in 1915 gevonden in een put in de Kloosterterp (27 c.) onder Ferwerd. Zie Vrije Fries, 23 blz. 234 en Bulletin N. Oudh. B. 1915, blz. 160.
2. Alsvoren, op 4 pooten. H. 0.87 M., wijd 0.33 M., diepte der kuip 0.42 M. In 1883 gevonden op de Buitengreven in den Haskerveenpolder. Zie aant. 89 en blz. 237.
3. Christelijk amulet van kalksteen. Vz. Christus met opgeheven rechterhand, om het hoofd een nimbus van driehoeken. Terzijde de letters Alpha en Omega. Kz. voorstellingen van zon (sol) en maan (Luna), daaronder een Gordiaansche knoop. Dergelijke knopen komen voor op Christelijke reliquienkastjes uit den Merovingischen tijd. Vgl. pl. XXXIX 3. Laat Merovingisch of Karolingisch. Gevonden bij Jorwerd. Inv. 466.
- 4 en 5. Gemmen van het z.g. Alsen-type, aldus genaamd naar een vondst op het eiland Alsen. Het Fr. Museum bezit 6 stuks. De gemmen bestaan uit een zwarte glasmassa, waarvan de bovenlaag blauw is. Kennelijk een nabootsing van de Romeinsche gesneden, twee kleurige steenen (nicolo) als b.v. in den ring

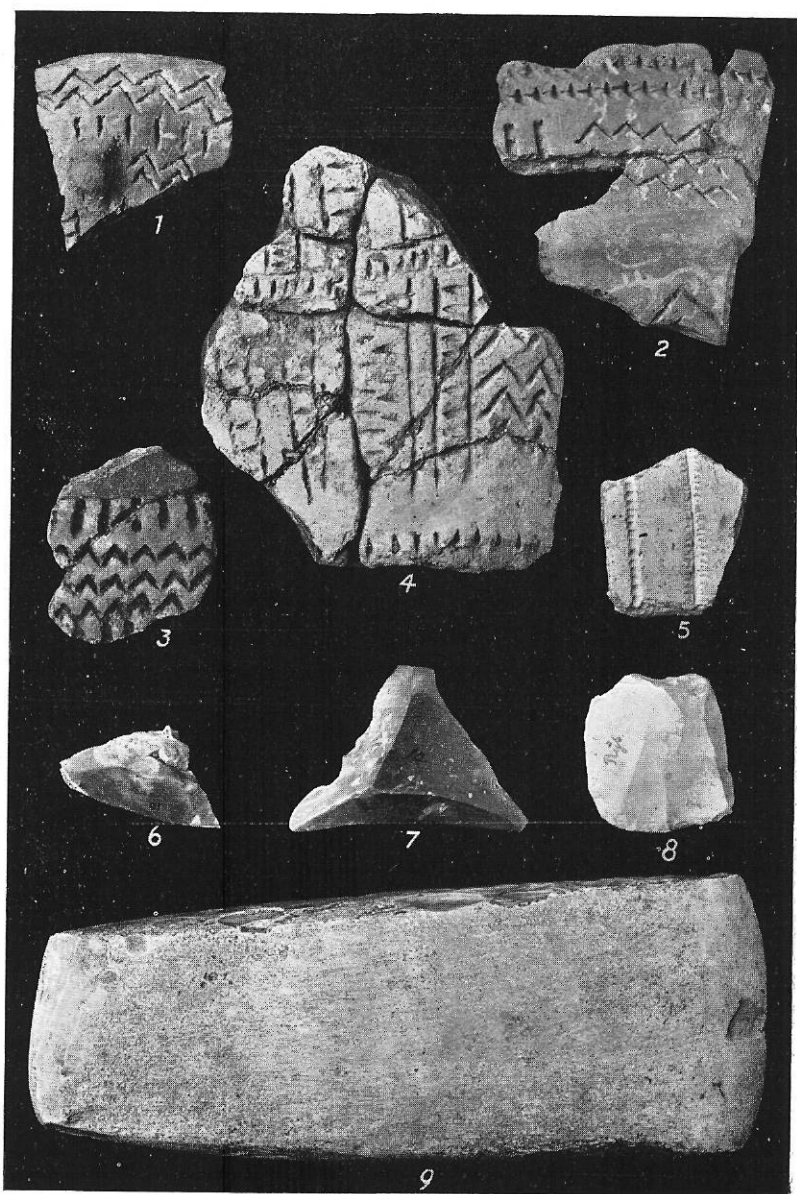
pl. XVIII 11. Sommigen meenen dat de voorstelling der drie figuren ontleend is aan het ornament op bracteaten. Vgl. Pleyte, Friesland pl. XVII en blz. 62. In elk geval staat vast dat zij soms gebezigd zijn ter versiering van boekbanden. Zie blz. 238.

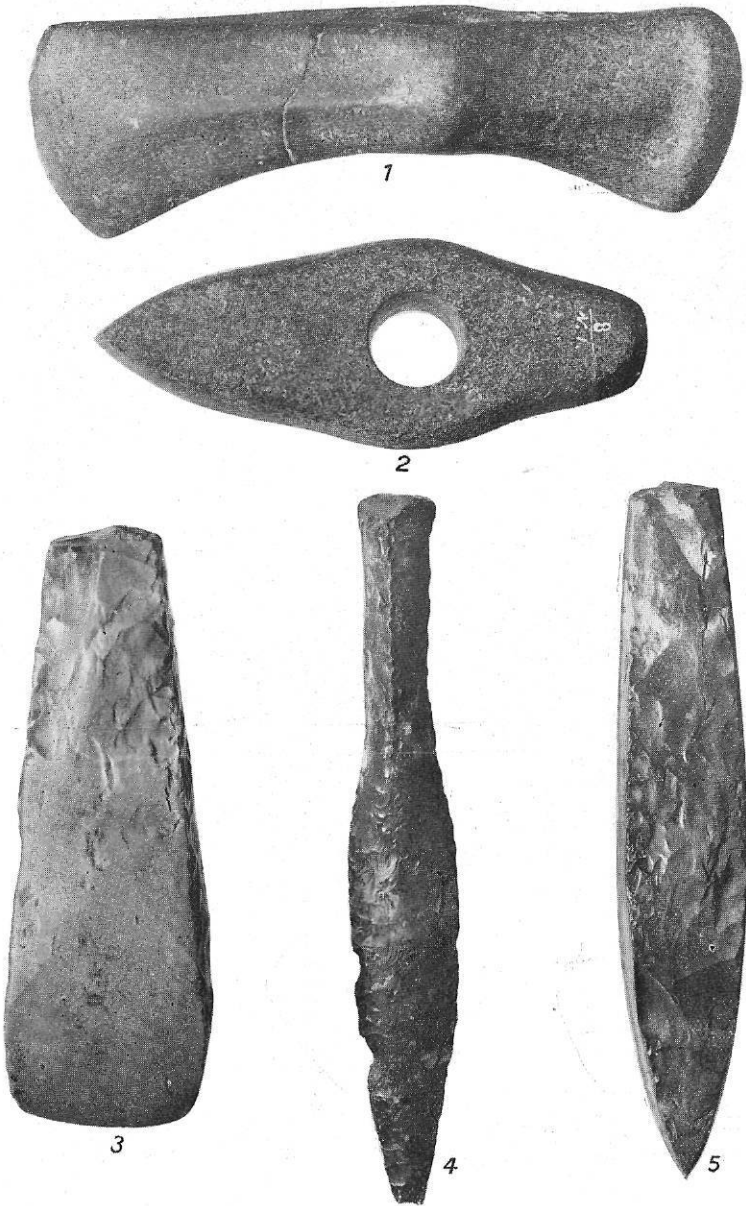
1. Moraine landschap in het Z.W. van Friesland.

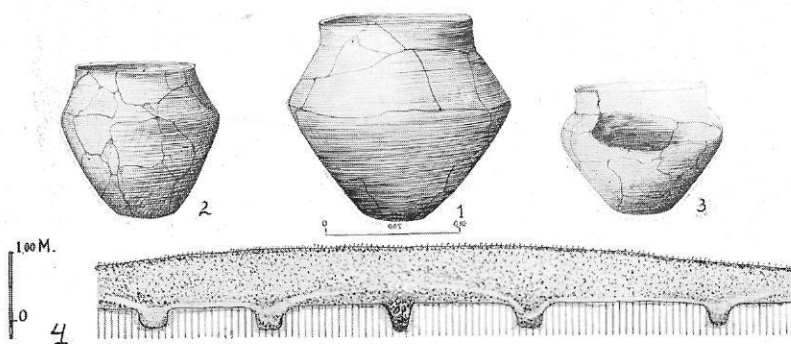
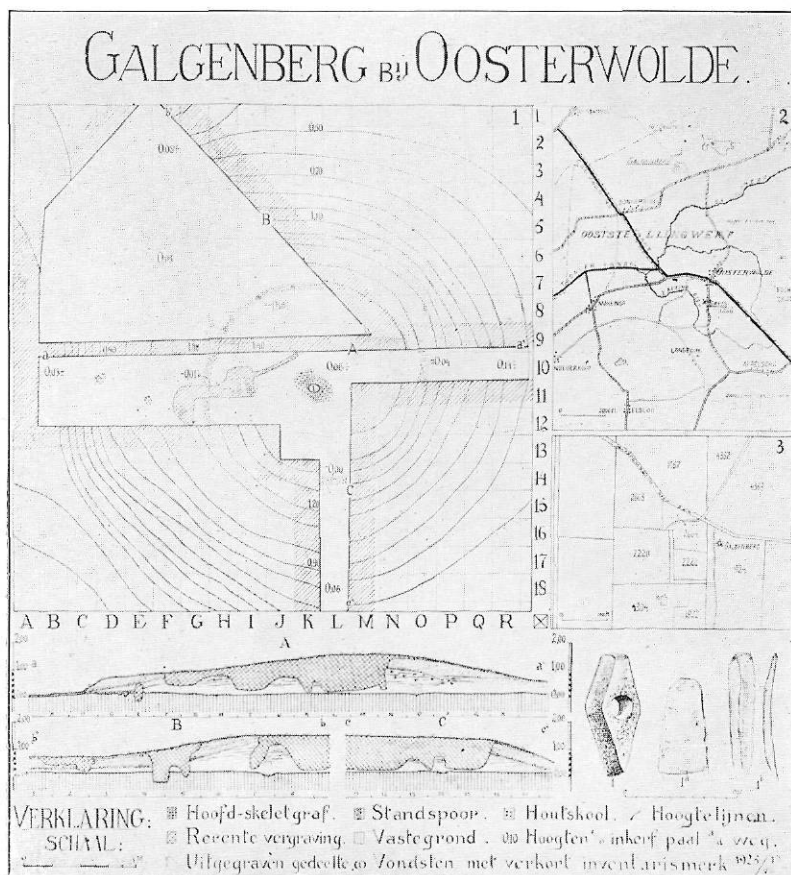
2. Oude Mirdumer klif.

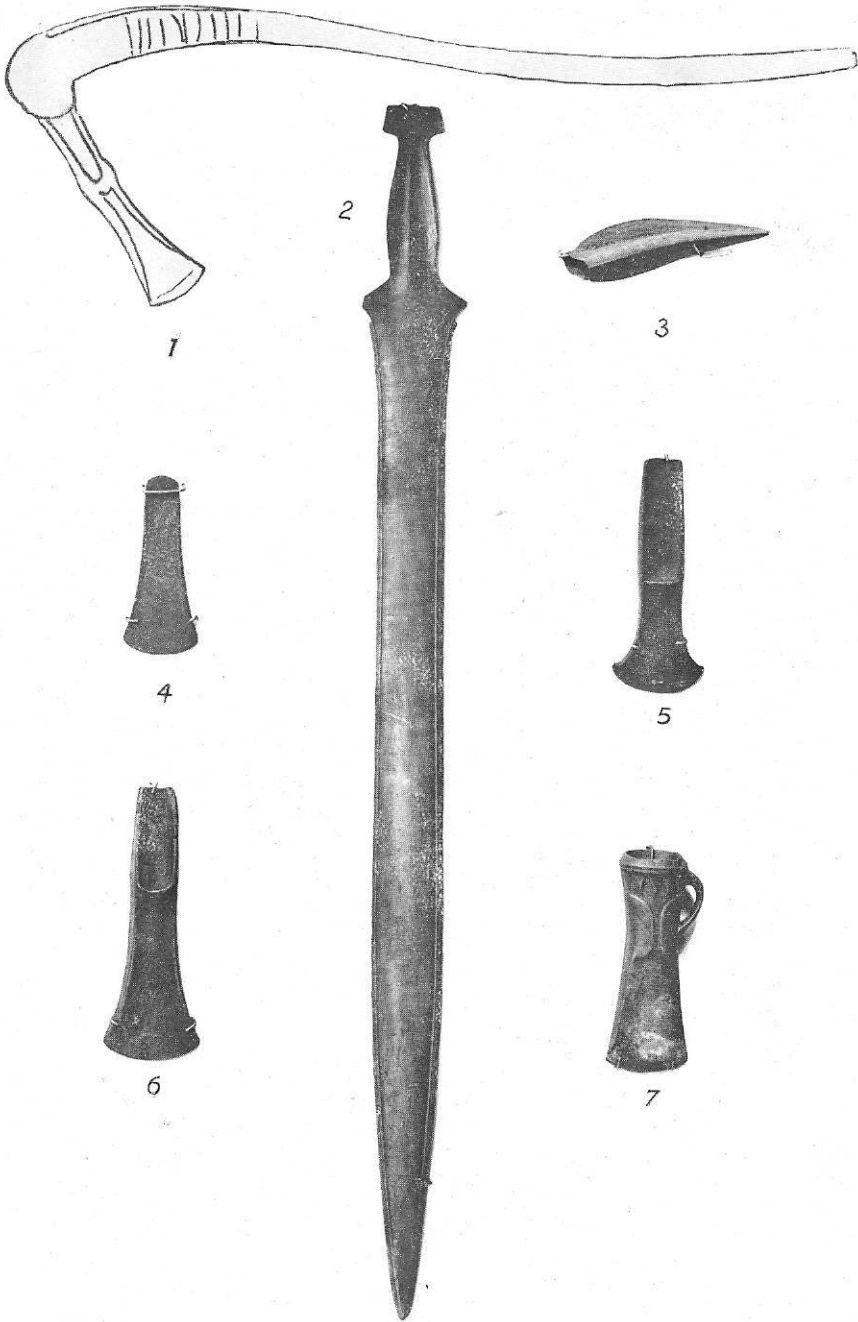
Vondsten hunnebed Rijs: ceramiek, bijl en instrumentjes van
vuursteen (Fr. M.).

Steentijd: 1—2 strijdbijlen; 4 dolk; 3, 5 werkbijlen v. vuursteen
Z.O. Fr. (Fr. M.).

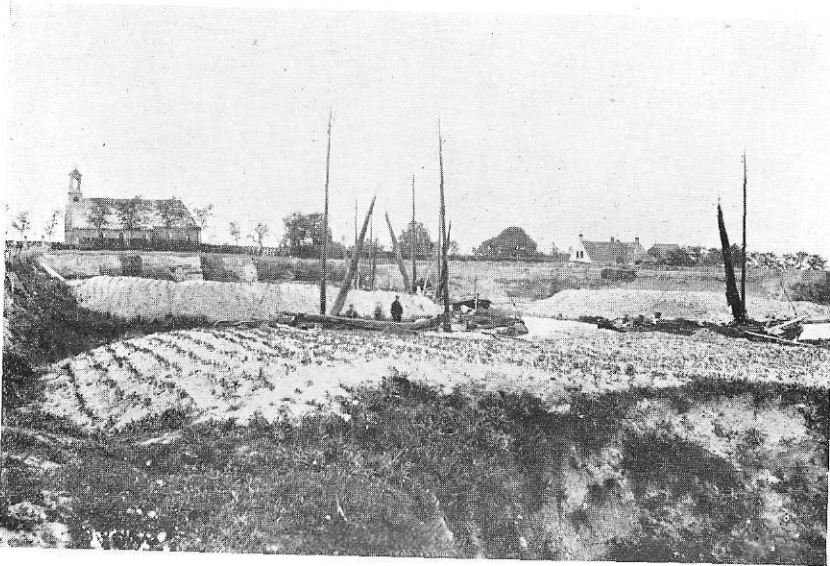
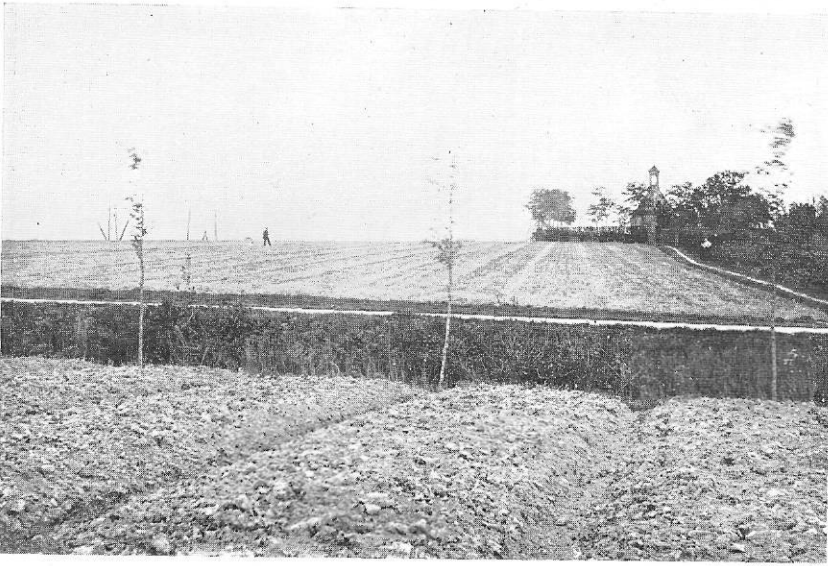
Boven: ontgraving neolitische grafheuvel in Fr.
 Beneden: 1—4 kringreptomuli en urnen, Oosterwolde
 (naar v. Giffen, Zie VI).

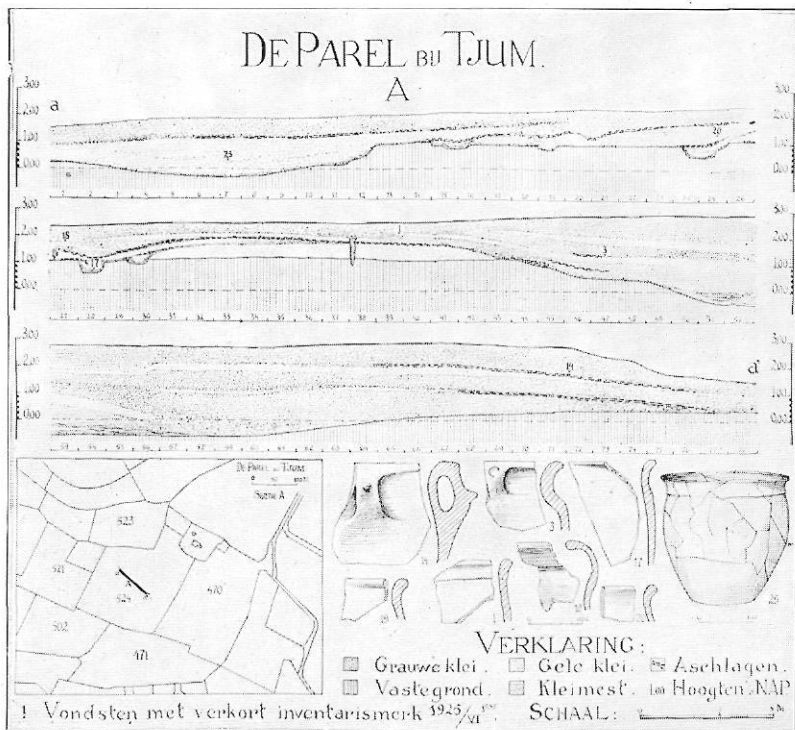
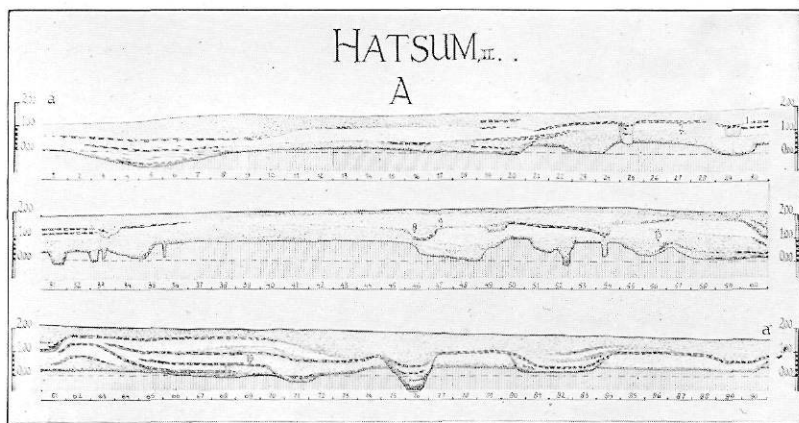
Bronstijd: 1 bijl met houten steel Denemarken, 2—7 Z.O.
Friesland (Fr. M.).

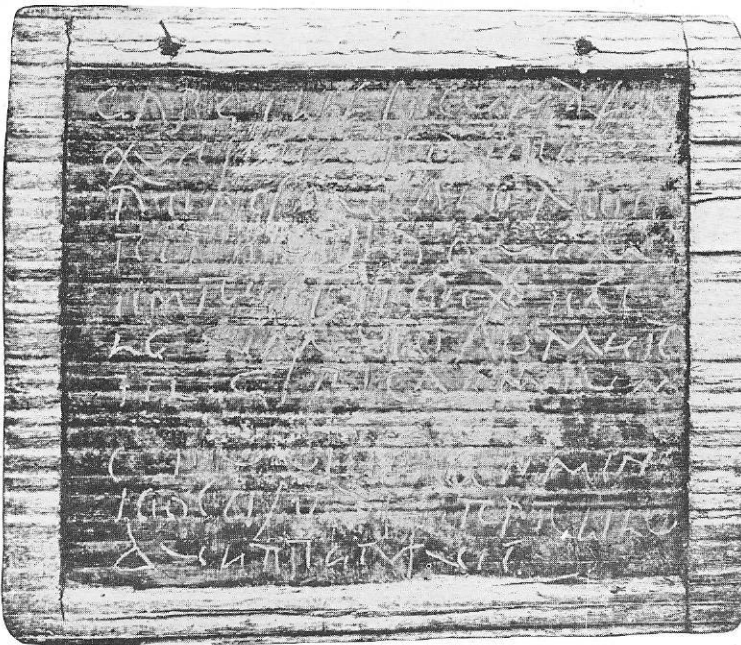
Wumbes.nl
Kringgreptumuli-veld bij Oosterwolde. Zie IV (foto Biol. Arch. Instituut Gr.).

De terp te Aalsum (Fr.) in 1884.

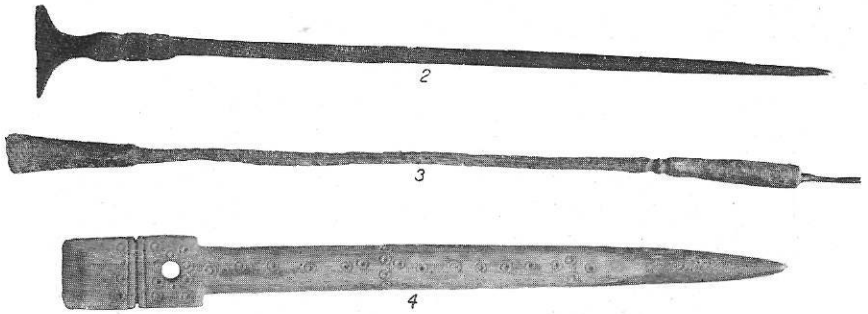
Profielen der terpen Hatsum II en de Parel, 1925, naar v. Giffen.

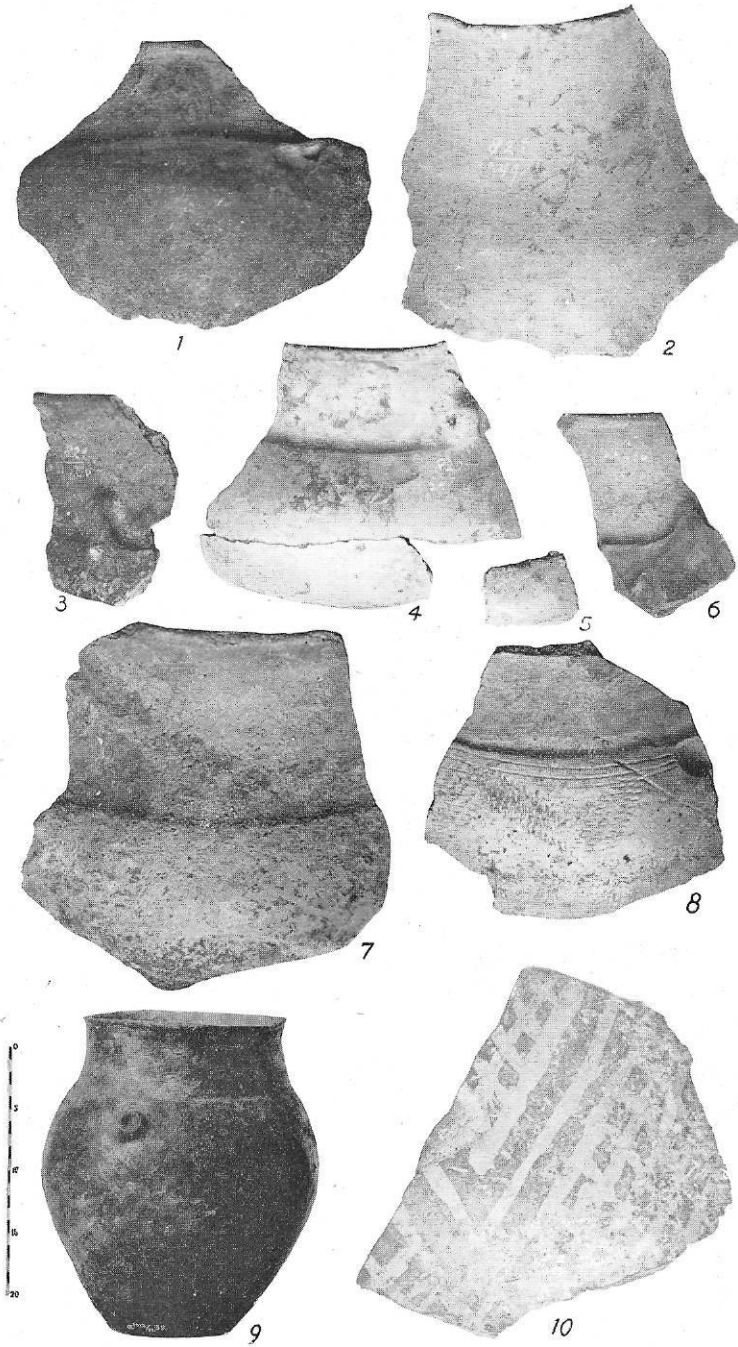
Romeinsch schrijftafeltje, Tolsum, met koopakte van een rund
in cursief schrift (Fr. M.).

1

1 Heldana-steen terp Beetgum; 2—4 stili, schrijfgriffels, uit de terpen; 2—3 romeinsch (Fr. M.).

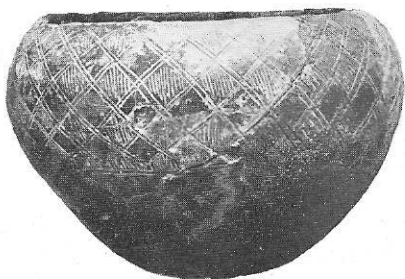
1e Groep vroeg terpenvaatwerk: 1—8 Fr. M., 9—10 naar v. Giffen.

1

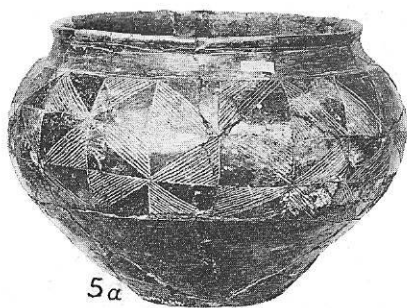
2

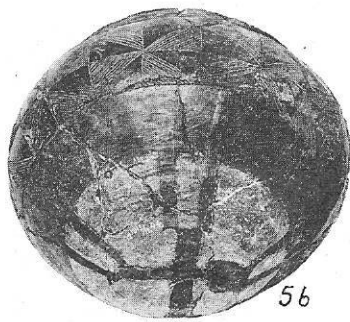
3

4

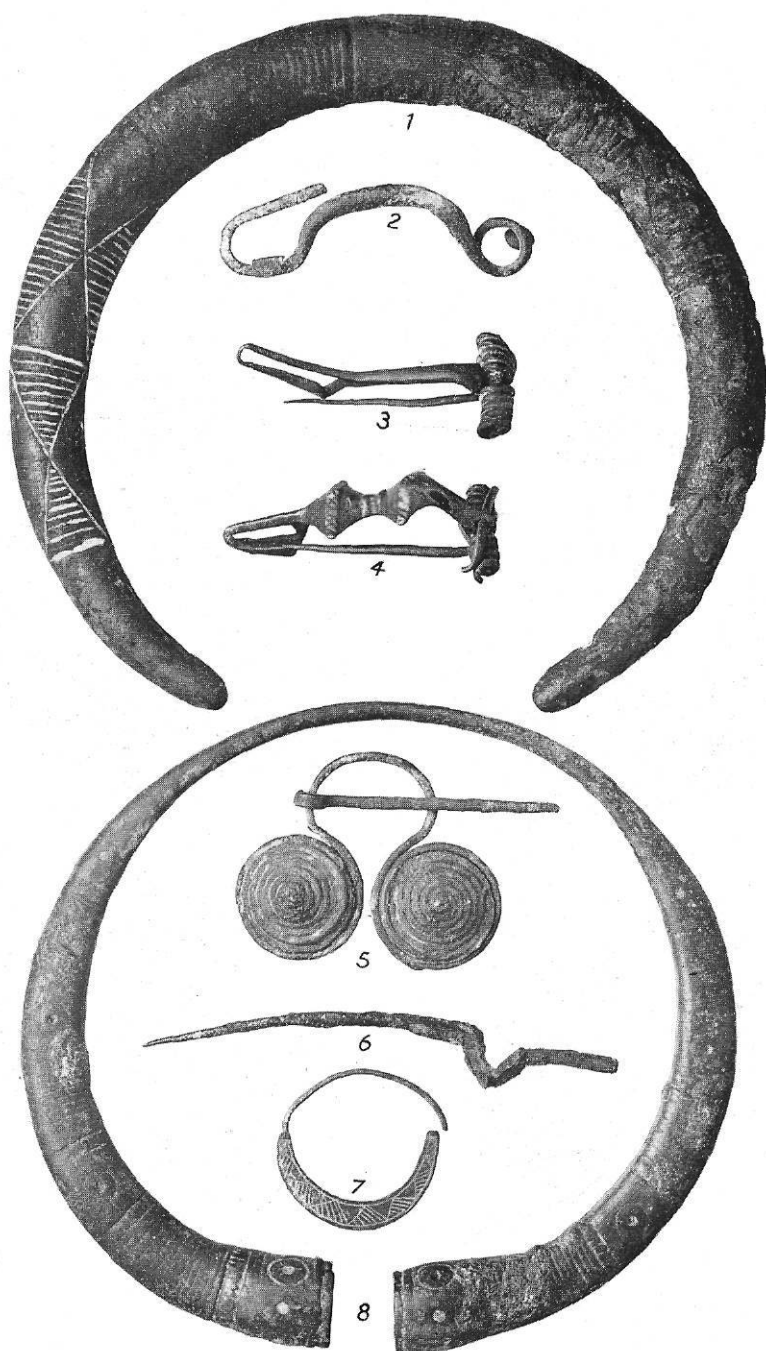

5a

5b

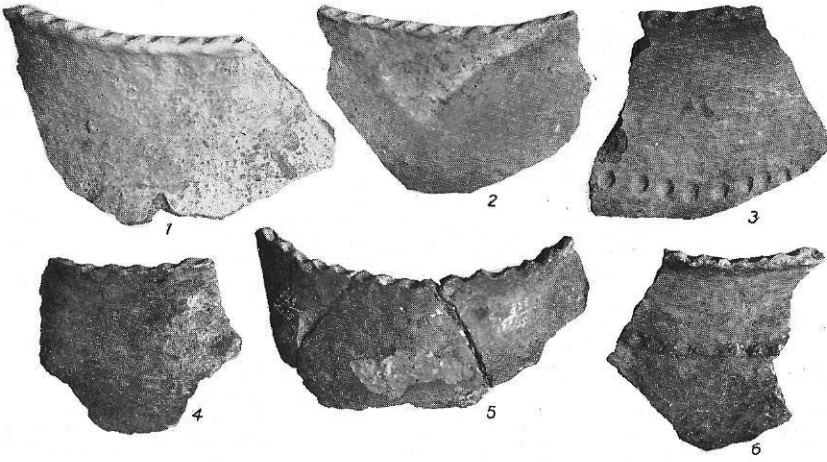
2e Groep vroeg terpenvaatwerk: 1—4 Fr. M., 5 naar v. Giffen.

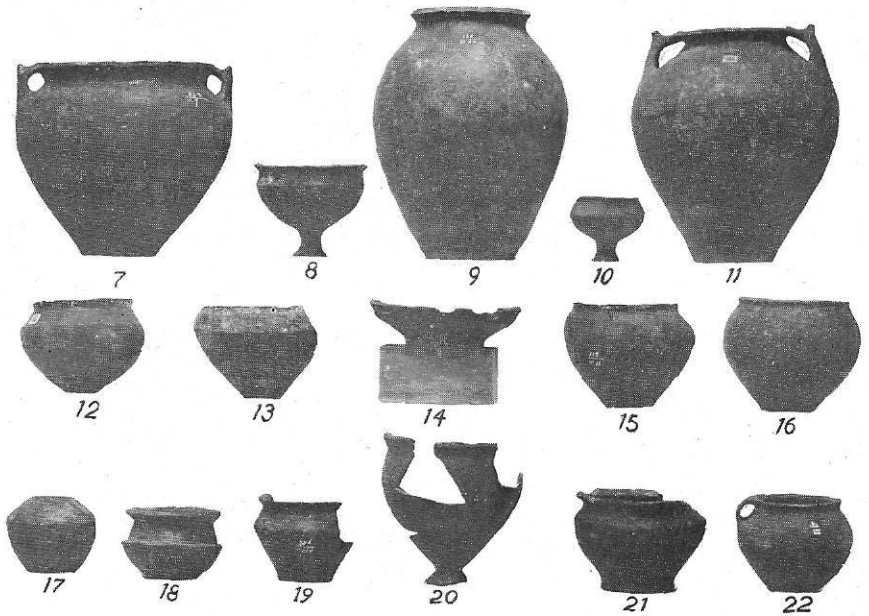
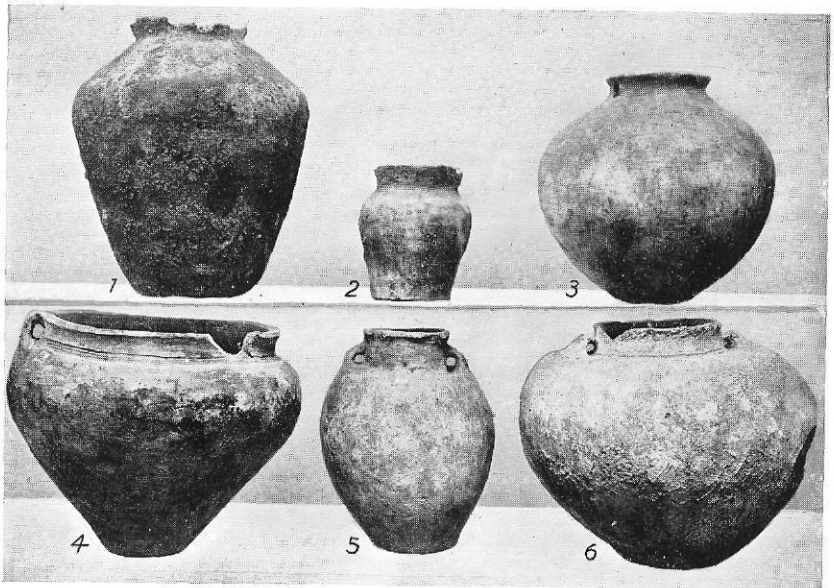
Metaalvormen te terpenperiode (Fr. M.).

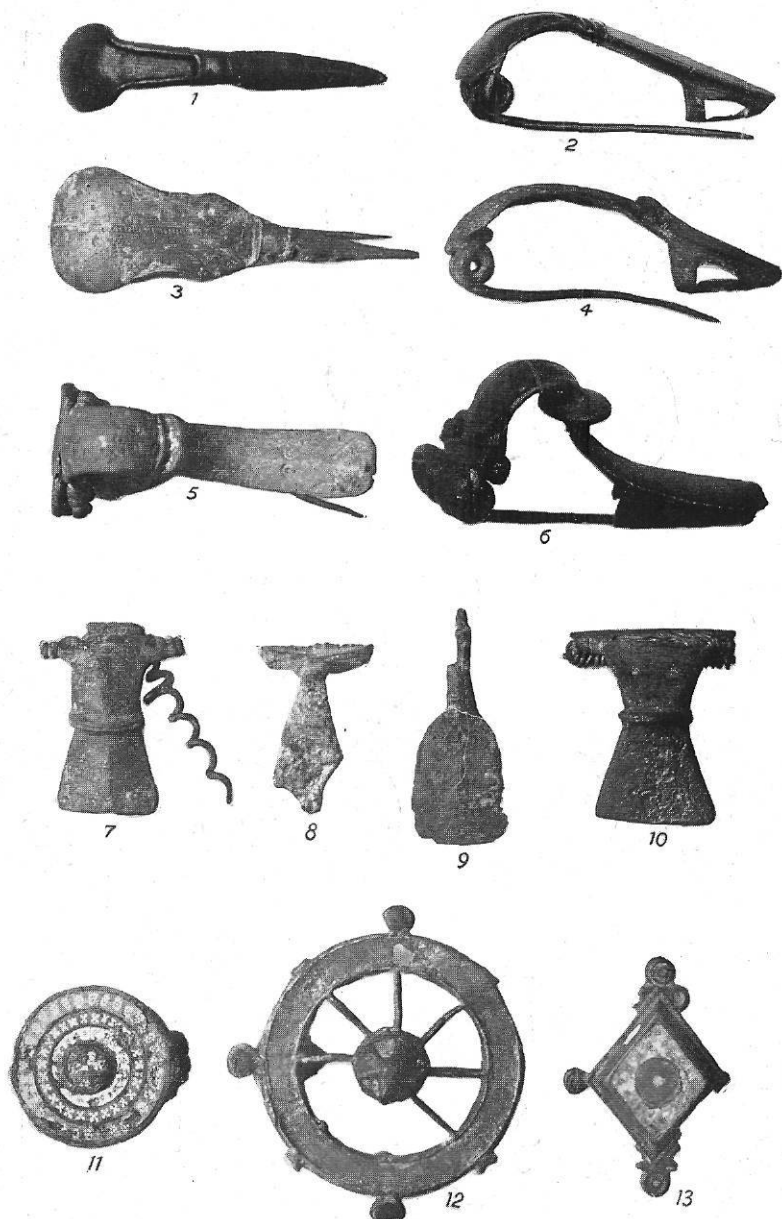
Steenen werktuigen uit de terpen: 3, 6, 7, zeker, 1, 2, 4, 5
waarschijnlijk (Fr. M.).

1—6 Derde groep vroeg terpenvaatwerk, 7—18 Friesch kartelrandig vaatwerk 1e periode (Fr. M.).

1—6 Friesch gladrandig vaatwerk; 7—22 alsvooren z.g. gesmoord.
 1e periode (Fr. M.).

Mantelspelden 1e periode (Fr. M.).

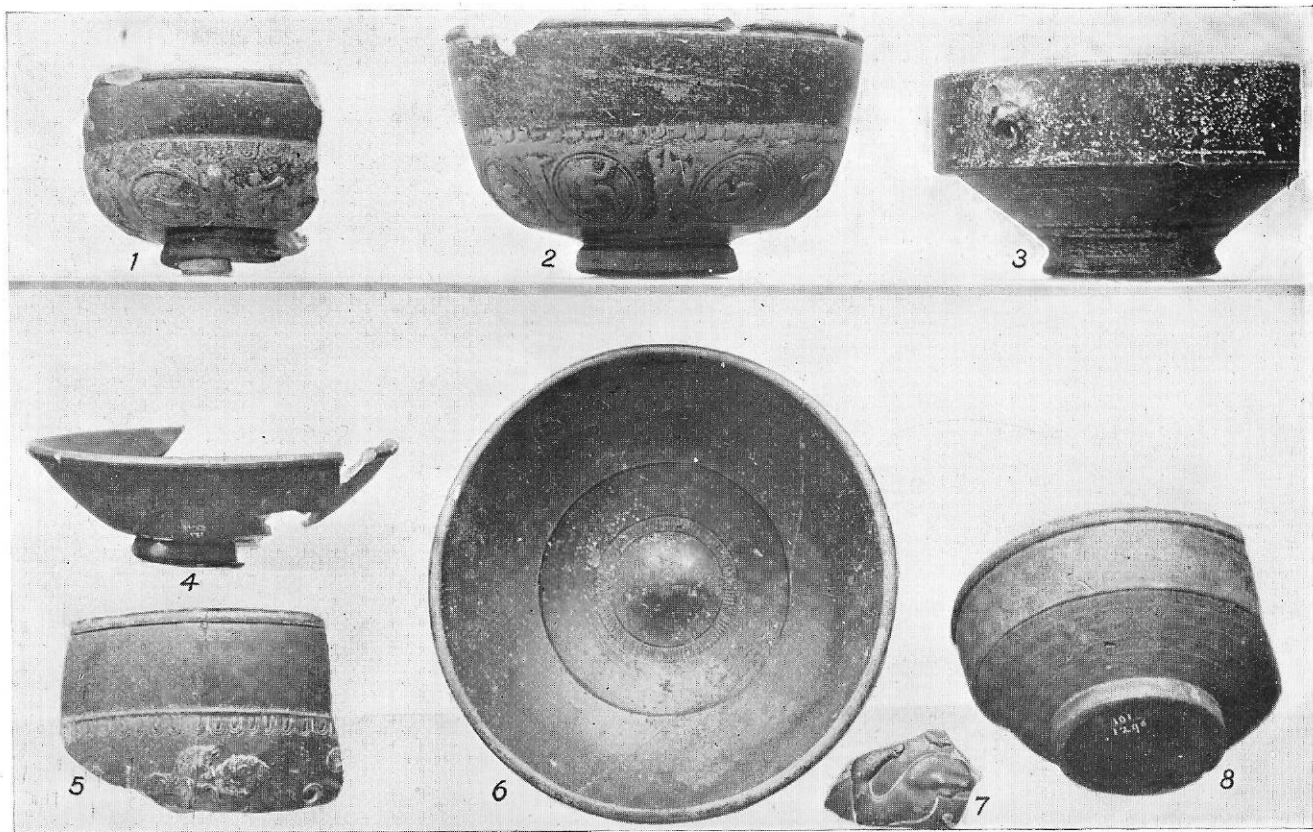
1—5 Vroeg rom. munten (serrati, bigati), 6—10 latere; 12 restant rom. zilver. vaatwerk Winsum; 11, 13 rom. gouden ringen (Fr. M.).

Romeinsche beeldjes van brons (Fr. M.).

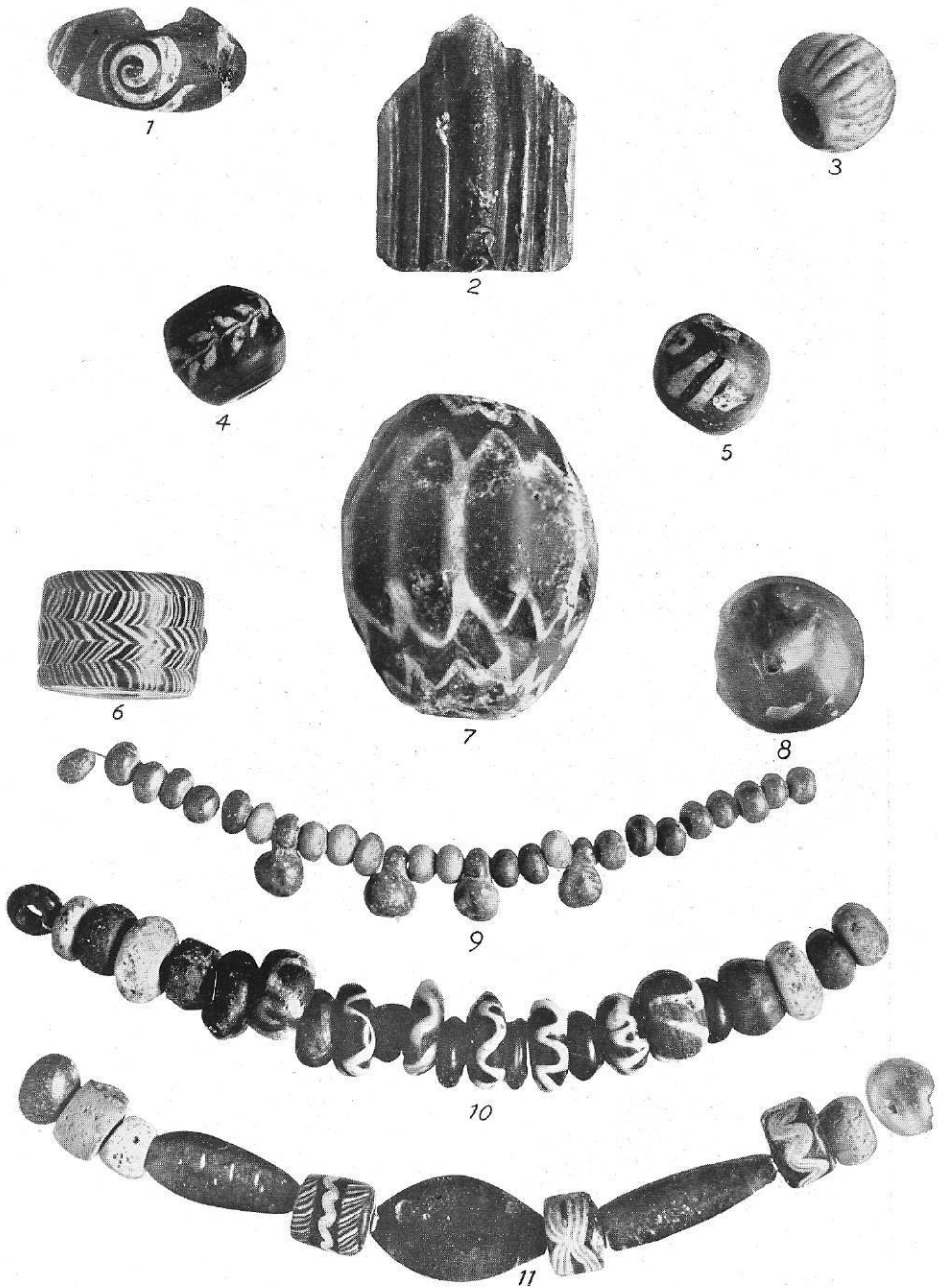
Pontifex rom. beeldje van brons, Cornjum (Fr. M.).

Terra-sigillata, 8 met radstempelornament als tekstafb. 6 (Fr. M.).

1—2 Romeinsche drinkbekers 3e eeuw n. C.; 3—6 terra-nigra (Fr.M.),

Kralen 1e en 2e terpenperiode (Fr. M.).

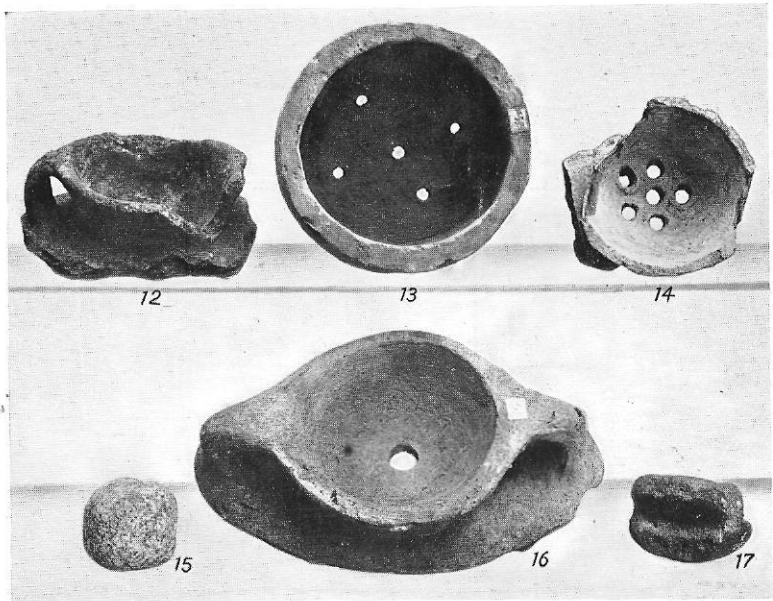
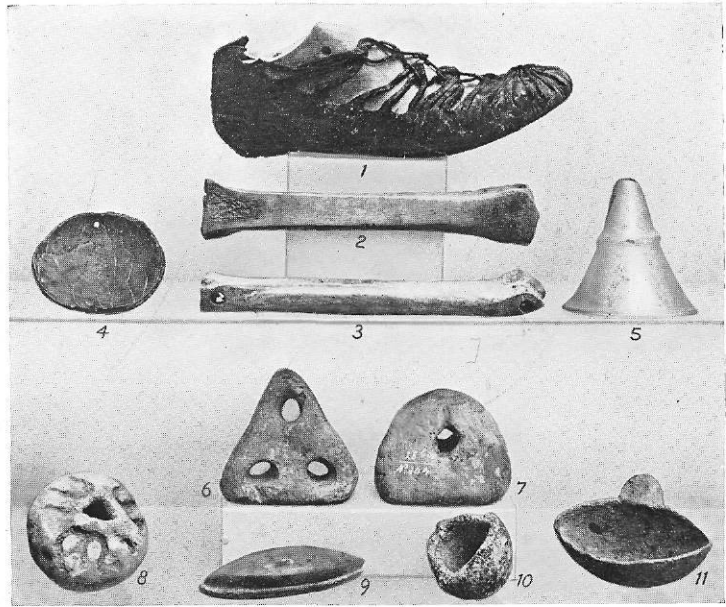

Terp Hatsum I, restant woning met wanden van vlechtwerk ; × Romeinsche dakpan ×× deuropening in achterwand
(naar v. Giffen).

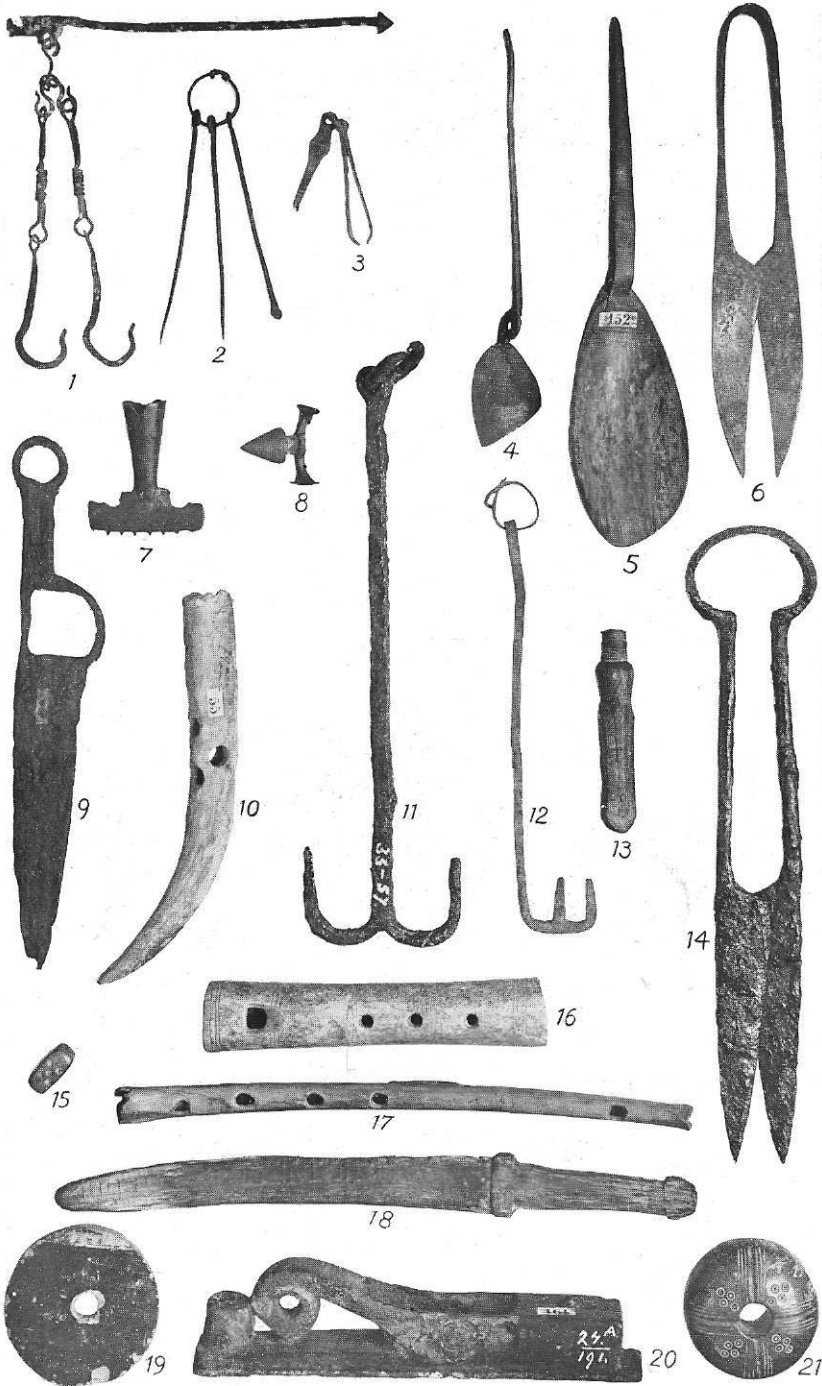
Wumkes.nl

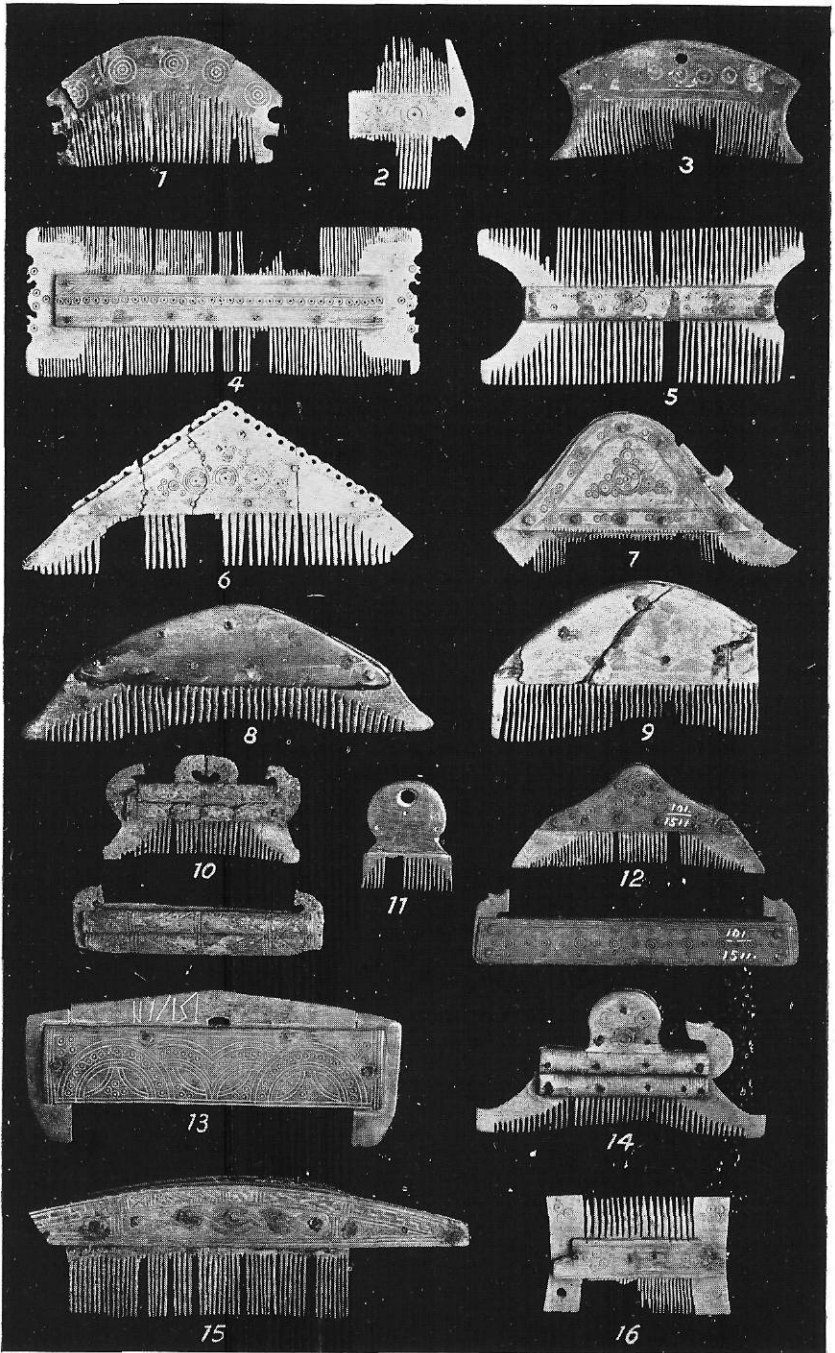
1, 3 Landbouwgereedschap van hertshoorn.
5—13 weefgerei (Fr. M.).

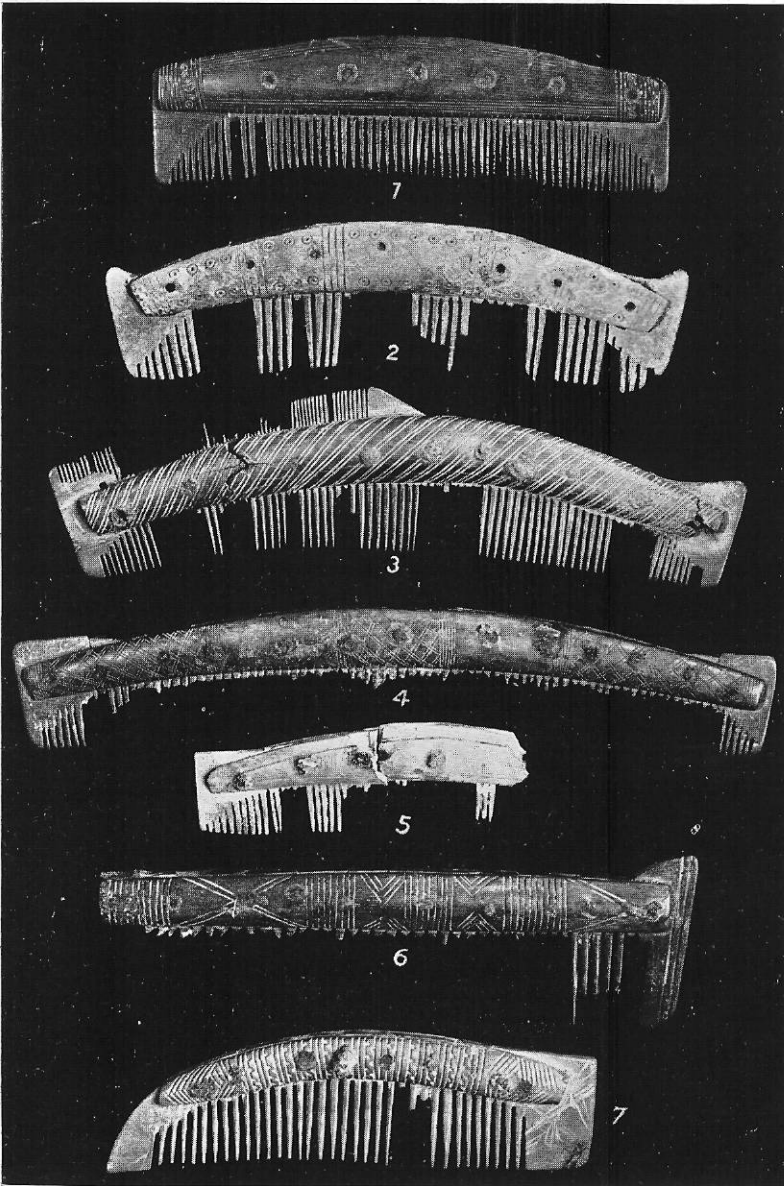
Friesche terpoudheden: 2—3 schaatsen (glissen), 4 schedel drink-
nap, 13 latere kaasvorm, 12, 14, 16 oudere kaasvormen of zeven
(Fr. M.).

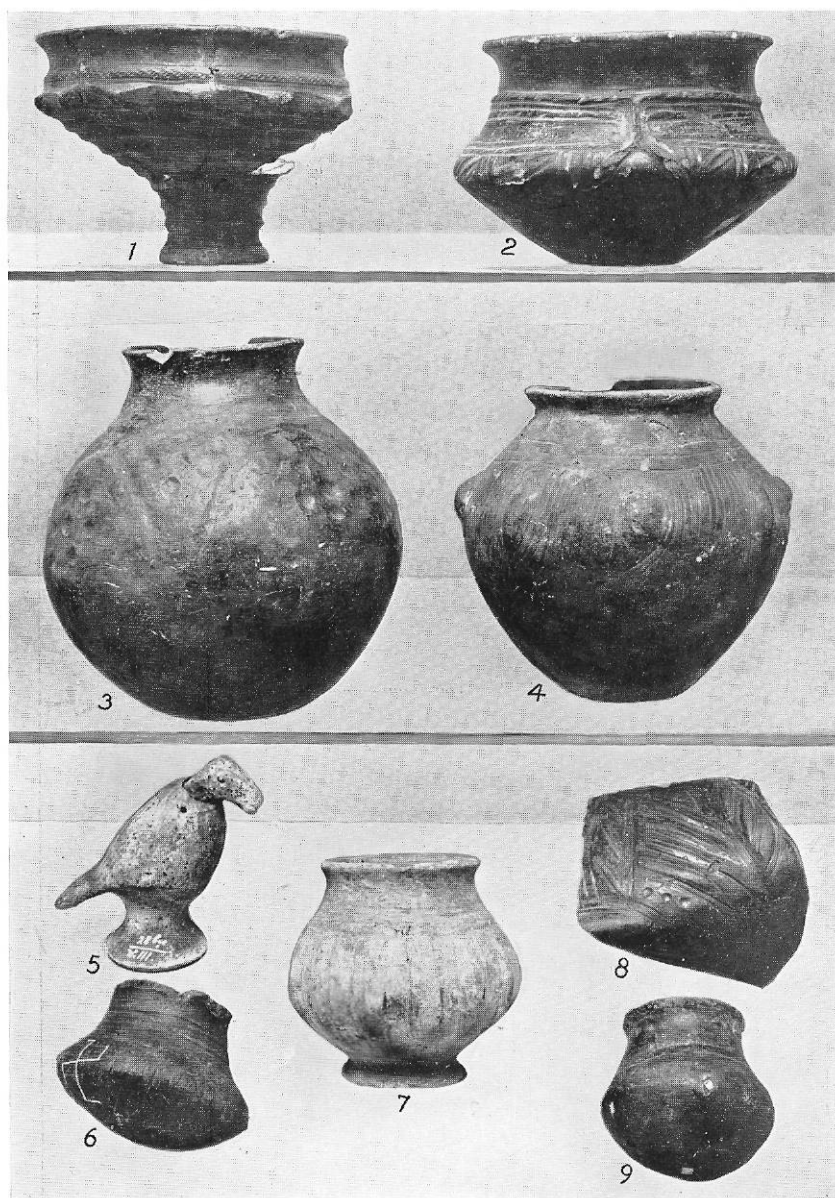
Uit het dagelijksch leven der terpenbewoners en 18 runenzwaardje van Arum. Zie détail XLII 4 (Fr. M.).

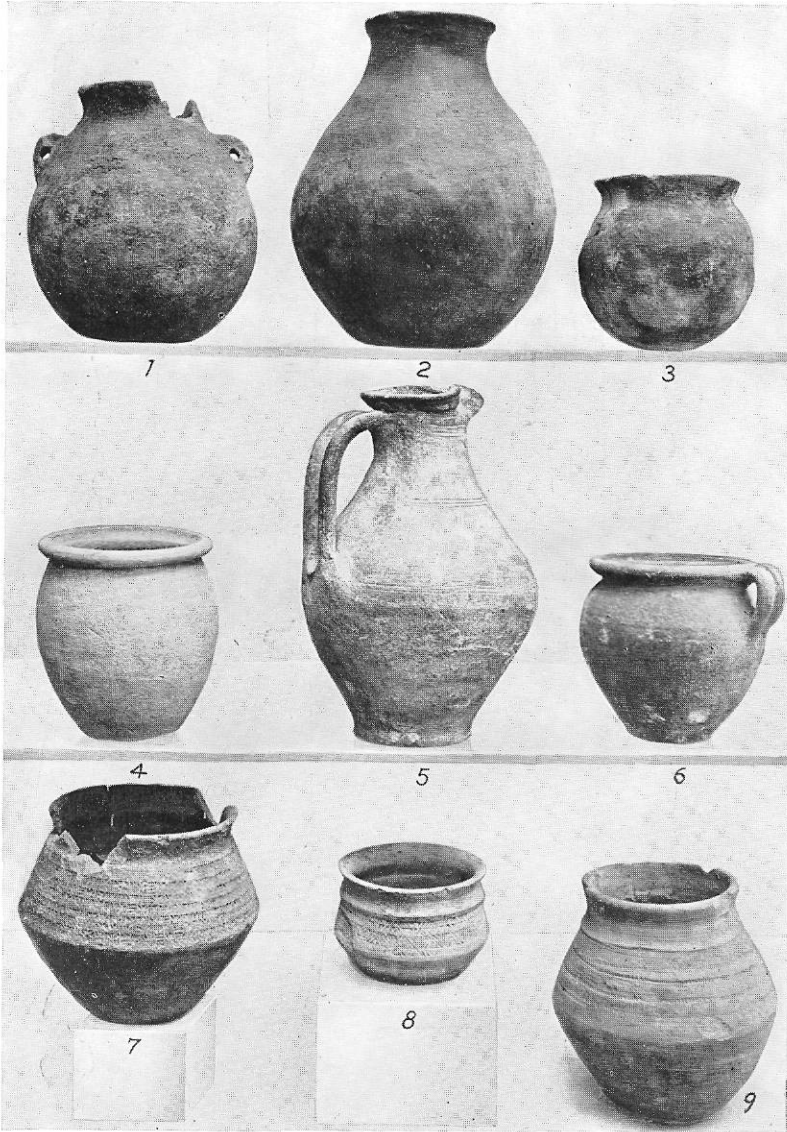
Haarkammen van been 1—5 1e periode; 6—15 2e per.; 16 vr. mid-deneeuwsch (Fr. M.).

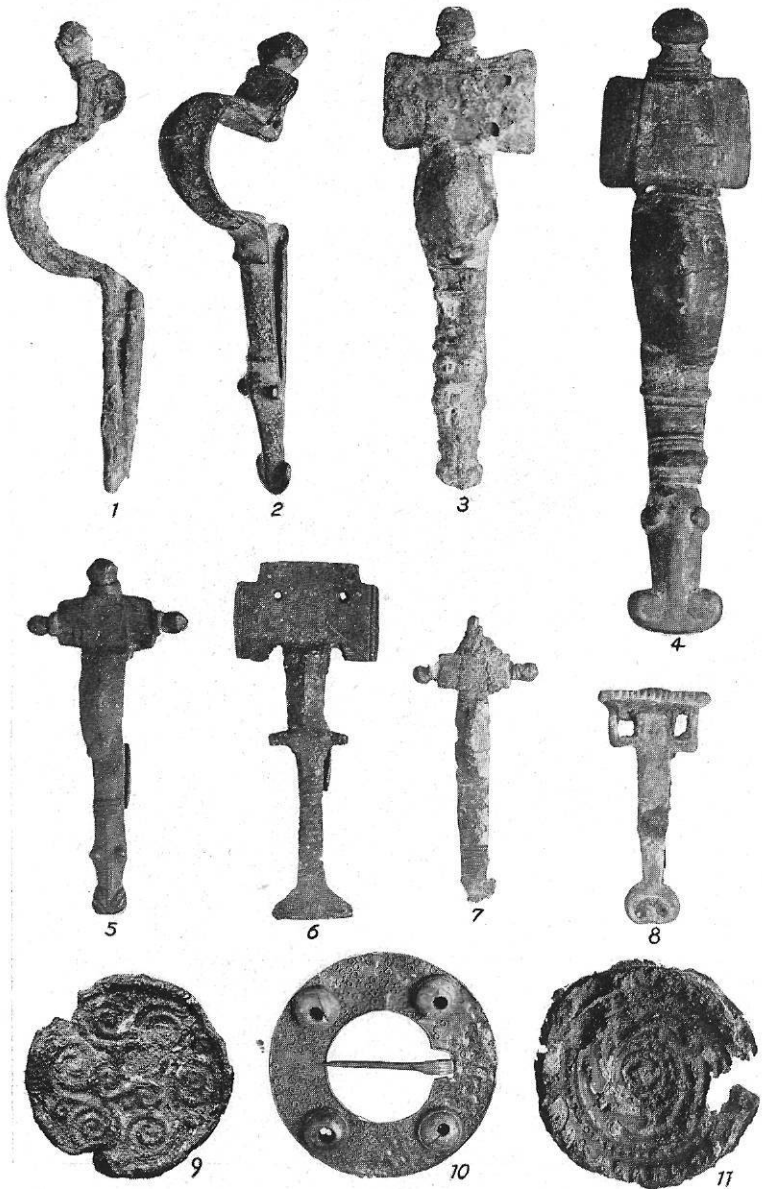
Inheemsch Friesche haarkammen van been 2e en 3e periode (Fr. M.).

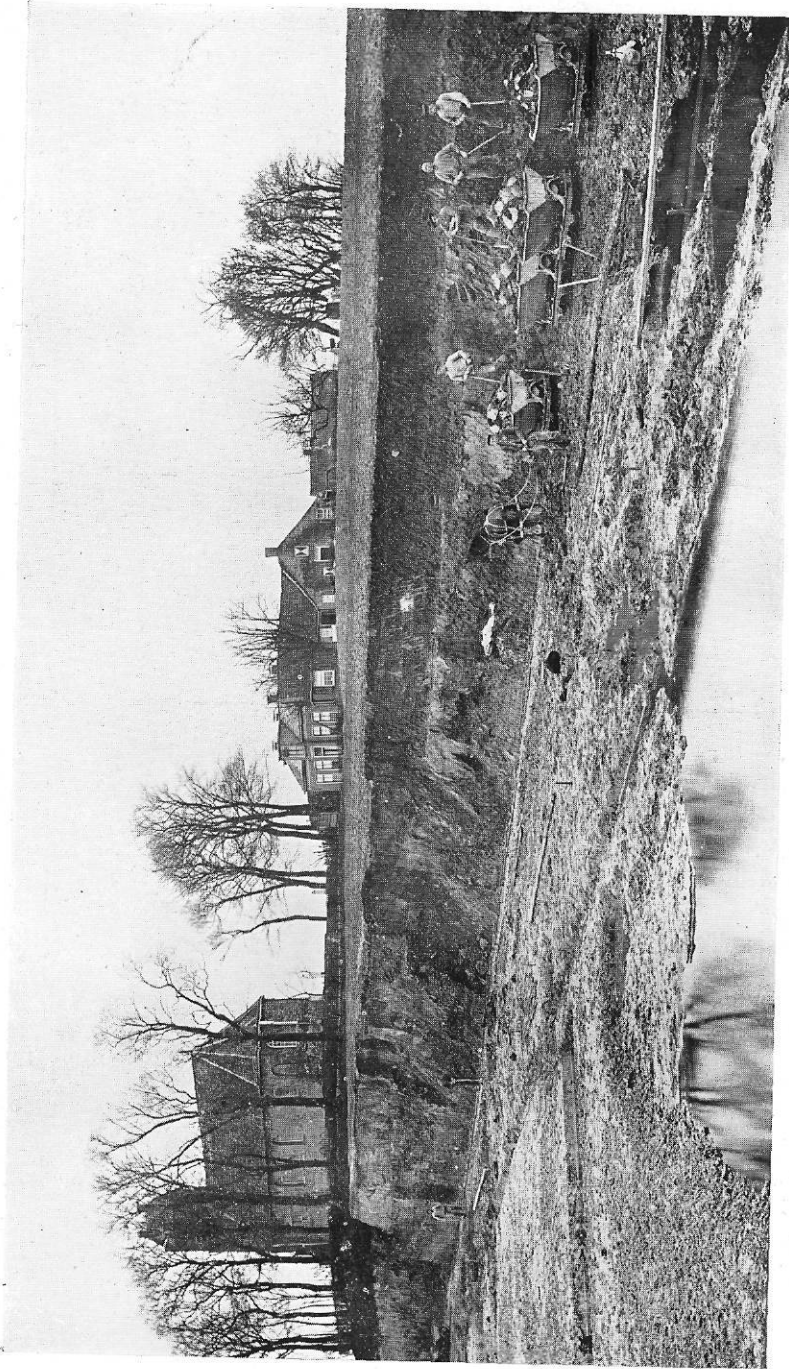
Ceramik der Angelsaksische immigranten in Fr.; 6 hakenkruis, 9 vensteruntje (Fr. M.).

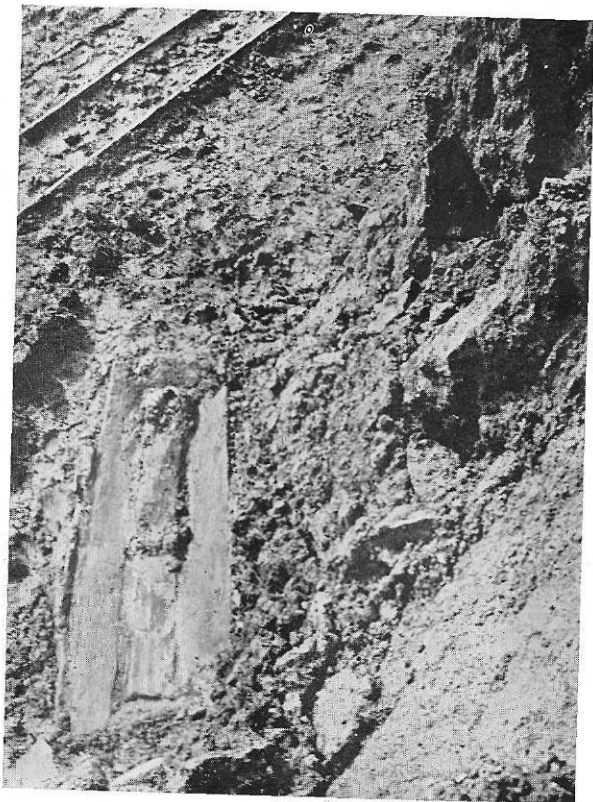
1—2 Angelsaksische brandurnen; 4—9 Meroving-Frankisch
vaatwerk (Fr. M.).

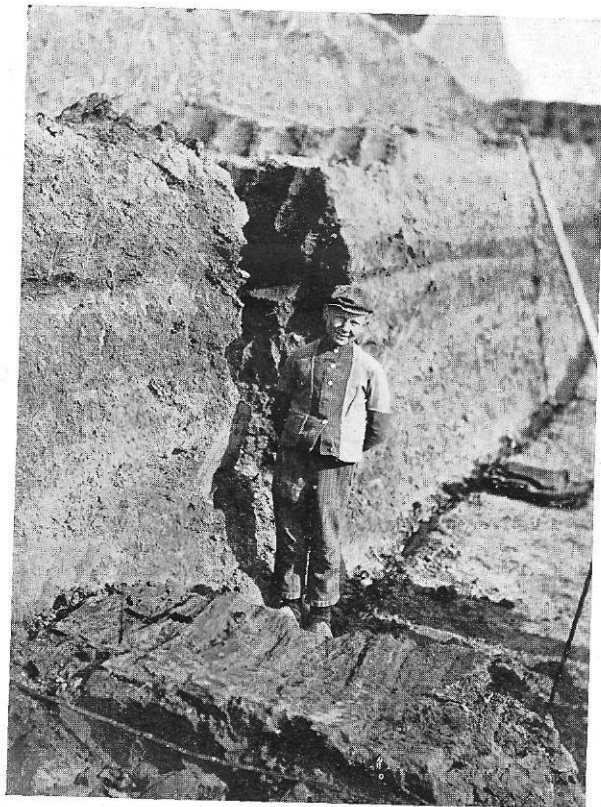
Cultuur der Angelsaksische immigranten: mantelspelden uit de terpen (Fr. M.).

Grafveld Hoogebeintum 1905, middenin lijkist (wit gemaakt).

2

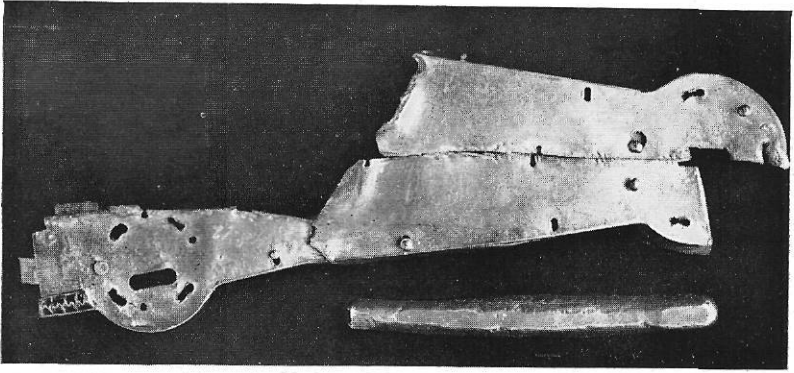
1

Lijkkisten met planken gedekt. Grafveld Hoogebeintum 1905.

Wumkes.nl

Ontwikkeling der Frankische gouden munten vanaf de Byzantijnsche prototypen (1—3, 5) tot de eerste Nederl. v. Maastricht (14—16) en Dorestad (17—19). Fr. vondsten (Fr. M.).

1

2

3

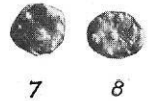
4

5

6

7

8

9

10

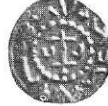
11

12

13

1—8 uit 1e goudvondst Dronrijp;
9—13 uit 2e goudvondst Dronrijp; begin 8e eeuw (Fr. M.).

13

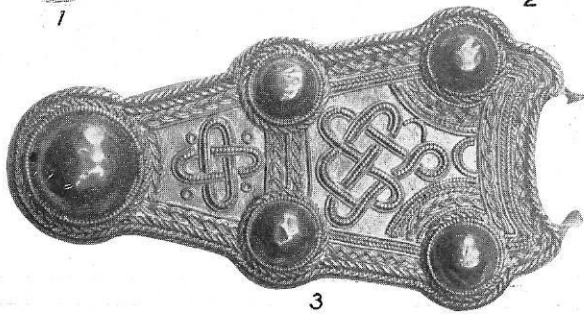
Zilvergeld eind 2e periode: 1—6 Engelsche sceatta's 7—12. Mer.-Frankisch; 13 vergr. van 3. Vondsten Hallum en Franeker (Fr. M.).

1

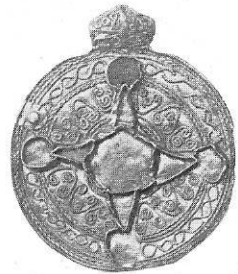
2

3

4

5

6

Uit de goudvondst v. Wieuwerd 7e eeuw, 1—5 M. Leiden, 6 Fr. M.
(Zie voorzijde XXXIX 6).

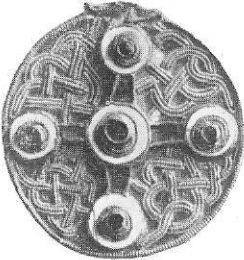
1

2

3

5

4

6

7

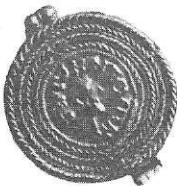
8

10

9

11

12

13

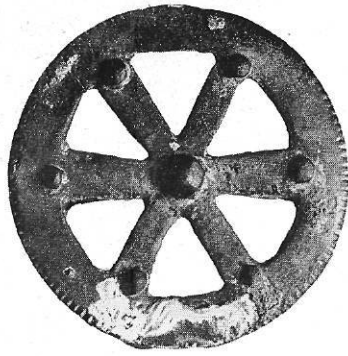
Germaansche sieraden van goud uit de terpen 2e per. 10 br. 3e per.
(Fr. M. 13 M. Gron.).

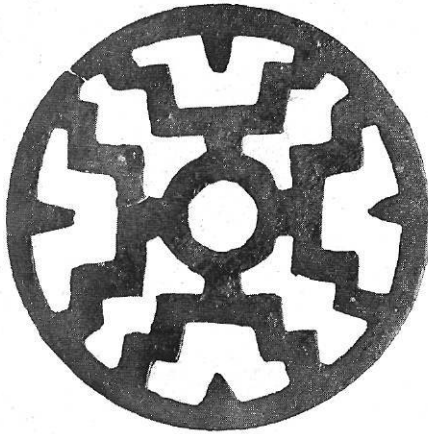
1—3 Spangen 7e eeuw: 2 goud inheemsch Fr. werk; 1 zilv., 3 br.,
4 gordelklamp (Fr. M.).

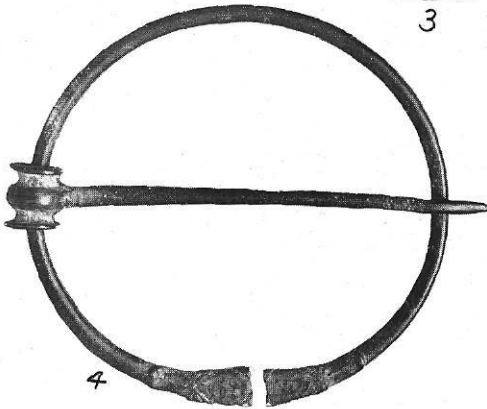
1

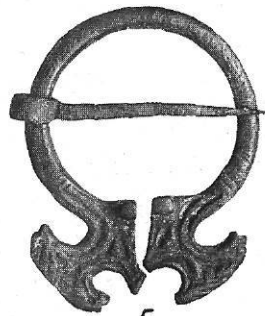
2

3

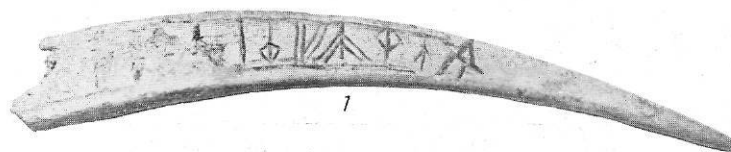

4

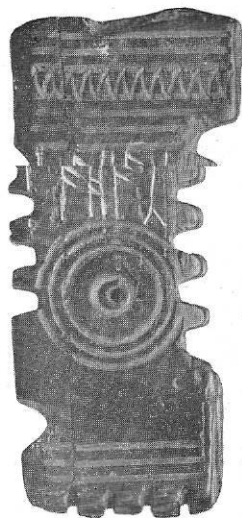

5

1 Sierschijf riterheilige, 2 br. broche, 3 sierschijf, 4—5 mantelgespen (Fr. M.).

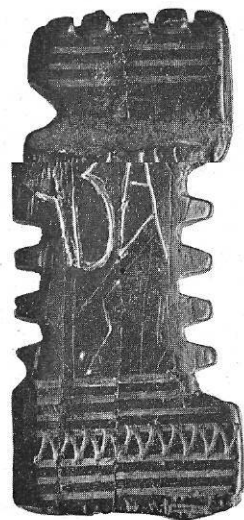
1

2a

3

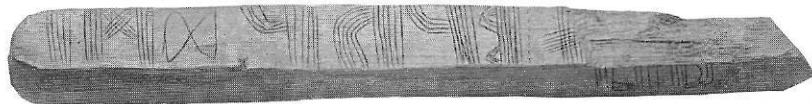
2b

4

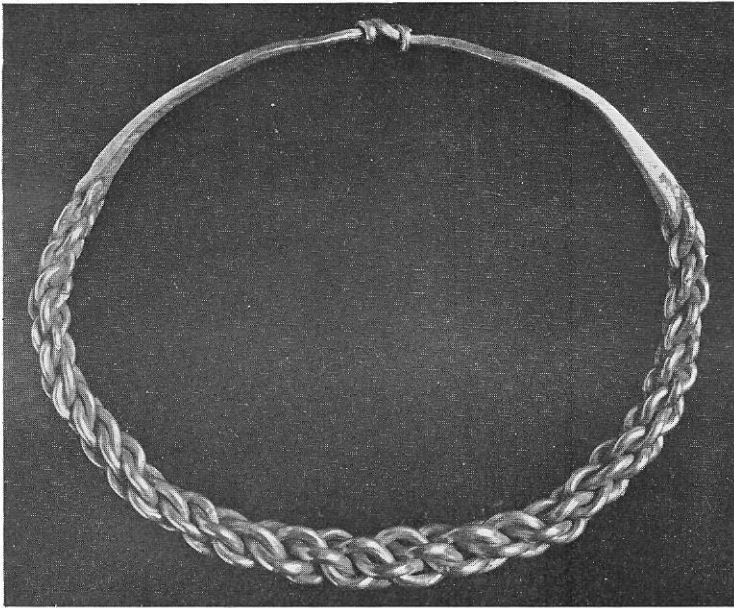

5a

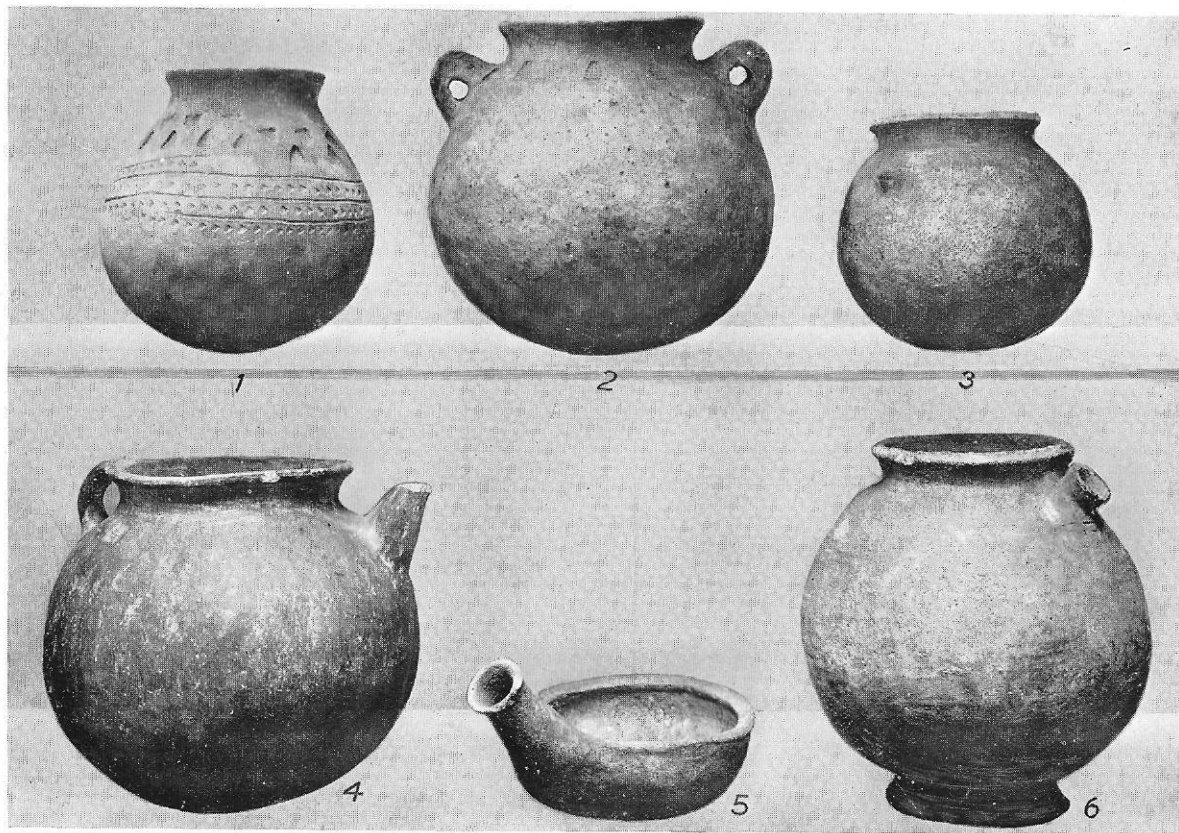

5b

Runeninscripties uit Friesland (Fr. M.).

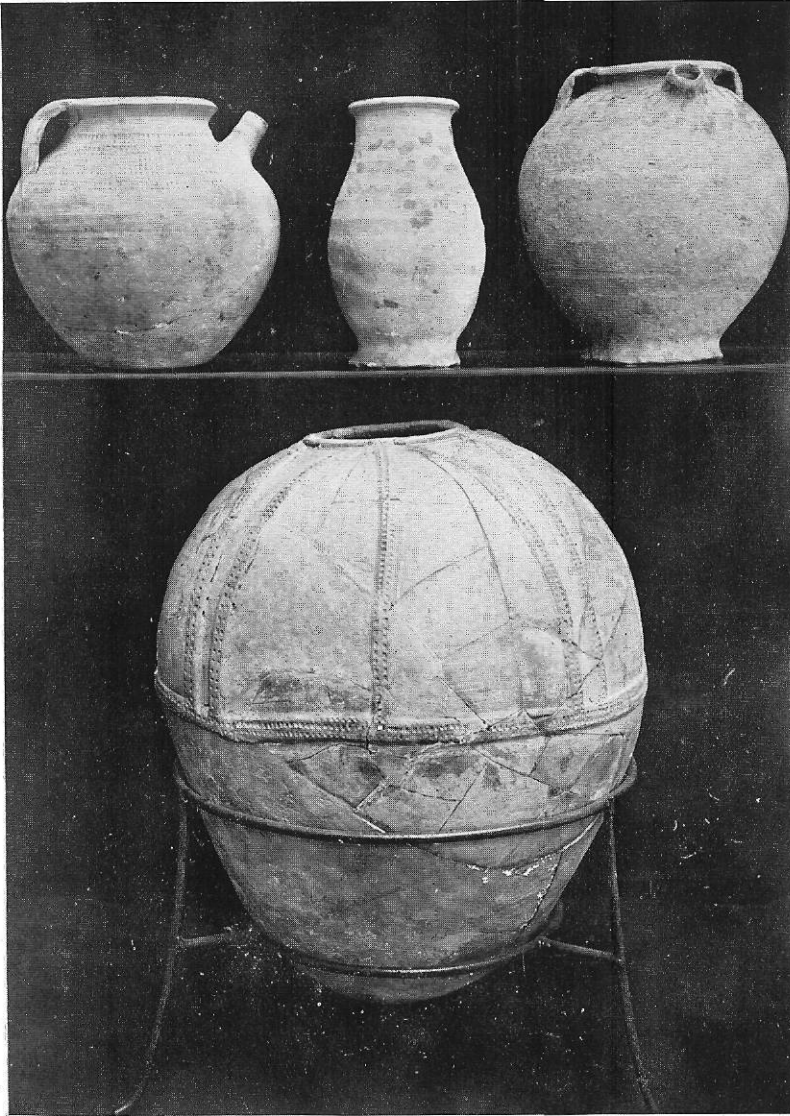

Gouden armband uit Dorestad, Noormannentijd (Ned. M.); 2—9
Karol. munten (Fr. M.).

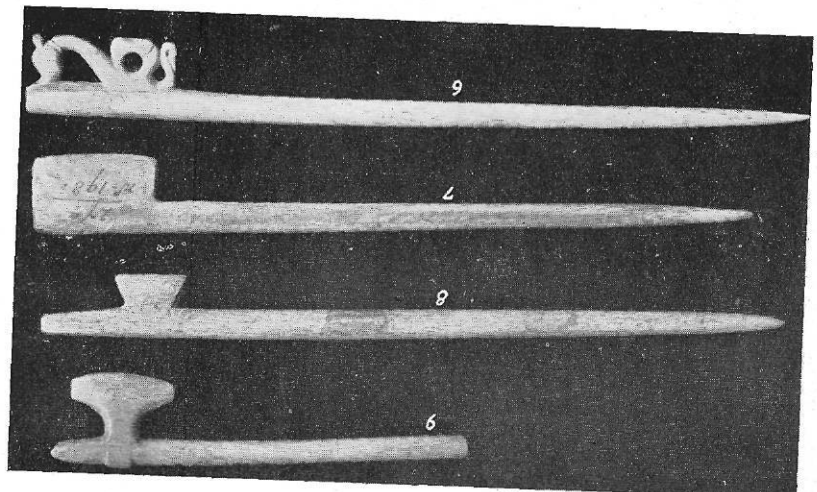

Inheemsch Fr. terpenvaartwerk 3e periode (Fr. M.).

Winkes.nl

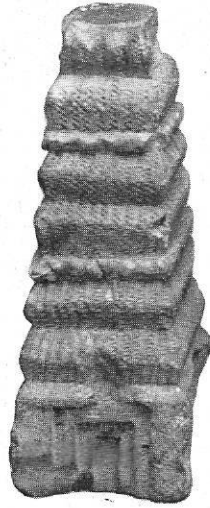
Geïmporteerd Karolingisch vaatwerk: 1, 4 9e eeuw, 2—3 Pingsdorf-
soort 10e—11e eeuw (Fr. M.).

2, 4, 5 Zilveren sieraden Marsum (Gr.) \pm 900 n. C., 1 vingerring goud
6—9 haarnaalden (Fr. M.).

1

2

3

1 Jellinge-steen Denemarken 10e eeuw, 3 steen Lemmer m. Christus-
hoofd, 2 vr. middeneeuwsche kandelaar (Fr. M.).

1

2

3a

4

5

3b

1—2 Oudste doopvonten v. hout, 3 vr. Christ. amulet, 4—5 gemmen Alsen-type.

Ontleend aan Kaart I van de Geschiedkundige Atlas van Nederland. Uitgave van Martinus Nijhoff, 's Gravenhage.

Friesland tot de elfde eeuw

door P. C. J. A. Boeles

- kleigronden (terpengebied)
- vroegbewoonde zandgronden
- laagveen
- hoogveen
- terp
- terpdorp

